॥ ओ३म् ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

अथर्व० का० १९ सू० ६२ म० १।

प्रिय मोहि करौ देव, तथा राज समाज में ।
प्रिय सब दृष्टि वाले, औ शूद्र और अर्य में ॥

अथर्ववेदभाष्यम् ।

द्वादशं काण्डम् ।

आर्यभाषायामनुवाद-भावार्थादिसहितं
संस्कृते व्याकरणनिरुक्तादिप्रमाणसमन्वितं च ।

श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिमधीरवीरचिरप्रतापि श्री
सयाजीरावगायकवाडाधिष्ठित बड़ोदेपुरीगतश्रावणमास-
दक्षिणापरीक्षायाम् ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु
लब्धदक्षिणेन

श्री पण्डित क्षेमकरणदासत्रिवेदिना

निर्मितं प्रकाशितं च ।

Make me beloved among the Gods,
beloved among the Princes, make
Me dear to every one who sees,
to Sudra and to Aryanman.

Griffith's Trans. Atharv 19: 62 : 1

अयं ग्रन्थः पण्डित ओङ्कारनाथ वाजपेयिप्रबन्धेन
प्रयागनगरे ओंकारयन्त्रालये मुद्रितः ।

प्रथमावृत्तौ १००० पुस्तकानि } संवत् १९७५ वि० सन् १९१८ ई० { मूल्यम् २=)

पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी, ५२ लूकरगंज, प्रयाग (Allahabad)

॥ ओ३म् ॥

"वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है।"

आनन्दसमाचार

[आप देखिये और अपने मित्रों को दिखाइये]

अथर्ववेदभाष्यम्—जिन वेदों की महिमा सब बड़े २ ऋषि, मुनि और योगी गाते आये हैं और विदेशी विद्वान् जिनका अर्थ खोजने में लग रहे हैं। वे अब तक संस्कृत में होने के कारण बड़े कठिन थे। ऋग्वेद, और यजुर्वेद और सामवेद का अर्थ तो भाषा में हो चुका है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था, इस महात्रुटि को पूरा करने के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने उत्साह किया है। वे भाष्य को नागरी (हिन्दी) और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से बड़े परिश्रम के साथ बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है। १—सूक्त के देवता, उपदेश, २—सस्वर मूल मन्त्र ३—सस्वर पदपाठ, ४—मन्त्रों के शब्दों को कोष्ठ में देकर सान्वय भाषार्थ, ५—भावार्थ, ६—आवश्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूप पाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े कांड हैं, एक एक कांड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल हिन्दी और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेदप्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे, सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्व साधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें और जगत्पिता परमात्मा के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यकविद्या, शिल्पविद्या, राजविद्यादि अनेक क्रियाओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें। छपाई उत्तम और काग़ज़ बढ़िया रायल अठपेजी है।

स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जन २०) सैकड़ा छोड़कर पुस्तक वी० पी० वा नगद दाम पर पाते हैं। डाकव्यय ग्राहक देते हैं।

काण्ड	१ भूमिका सहित	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
मूल्य	१।)	१।-)	१॥-)	२)	१॥।=)	३)	२।)	२)	२।)	२॥)

काण्ड	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	पृष्ठ ३,०५० लगभग
मूल्य	२।)	२=)									२४।=)

काण्ड—१३ छप रहा है। कांड १४ शीघ्र प्रकाशित होगा।

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र ईश्वर स्तुति स्वस्तिवाचन, शान्तिकरण, हवनमन्त्र वामदेव्यगान सरल भाषा में शब्दार्थ सहित संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ ६०, मूल्य ।)॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः) ब्रह्मनिरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंग्रेज़ी में बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ १४८ मूल्य ।=)

रुद्राध्यायः—मूलमात्र बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४ मूल्य)॥

वेदविद्यायें—वेदों में विमान, नौका, अस्त्र शस्त्र निर्माण, व्यापार, गृहस्थ, अतिथि, सभा, ब्रह्मचर्यादि का वर्णन मूल्य -)॥

पता—पं० क्षेमकरणदासत्रिवेदी

१० जून १९१८। ५२, लूकरगंज, प्रयाग। (Allahabad)

१—सूक्त विवरण अथर्ववेद, काण्ड १२ ॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
१	सत्यं बृहदृतमुग्रं	पृथिवी	राज्य की रक्षा	भुरिक् त्रिष्टुप् आदि
२	नडमा रोह न ते अत्र	अग्नि आदि	राजा और प्रजा के कर्त्तव्य	त्रिष्टुप् आदि
३	पुमान् पुंसोऽधि तिष्ठ	स्त्री पुरुष आदि	परस्पर उन्नति करना	भुरिक् त्रिष्टुप् आदि
४	ददामीत्येव ब्रूयादनु	वशा	वेदवाणी के प्रकाश	अनुष्टुप् आदि
५(१)	श्रमेण तपसा सृष्टा	ब्रह्मगवी	वेदवाणी के रोकने के दोष	प्राजापत्यानुष्टुप् आदि
(२)	ओजश्च तेजश्च सहश्च	तथा	तथा	साम्नी त्रिष्टुप् आदि
(३)	सैषा भीमा ब्रह्मगव्य	तथा	तथा	विराडार्षी गायत्री आदि
(४)	वैरं विकृत्यमाना	तथा	तथा	आसुरी गायत्री आदि
(५)	तस्या आहननं कृत्या	तथा	तथा	साम्नी पङ्क्ति आदि
(६)	क्षिप्रं वै तस्याहनने	तथा	तथा	प्राजापत्यानुष्टुप् आदि
(७)	वृश्च प्र वृश्च सं वृश्च	तथा	तथा	प्राजापत्यानुष्टुप् आदि

२—अथर्ववेद काण्ड १२ के मन्त्र अन्यवेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ॥

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद, (काण्ड १२) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद, अध्याय, मन्त्र	सामवेद, पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिक, इत्यादि
१	पुनस्त्वादित्यारुद्रा	२ । ६		१२ । ४४	
२	यो अग्निः क्रव्यात्	२ । ७	१० । १६ । १०		
३	क्रव्यादमग्निं प्र	२ । ८	१० । १६ । ९	३५ । १९	
४	परं मृत्यो अनु	२ । २१	१० । १८ । १	३५ । ७	
५	इमे जीवा वि	२ । २२	१० । १८ । ३ } १ । ११७ । २५ }		
६	इमं जीवेभ्यः परि	२ । २३	१० । १८ । ४	३५ । १५	
७	आ रोहतायुर्जरसं	२ । २४	१० । १८ । ६		
८	यथाहान्यनुपूर्वं	२ । २५	१० । १८ । ५		
९	अश्मन्वती रीयते	२ । २६	१० । ५३ । ८	३५ । १०	
१०	मृत्योःपदं योपयन्त	२ । ३०	१० । १८ । २		
११	इमा नारीरविधवाः	२ । ३१	१० । १८ । ७		

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ॥

द्वादशं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ [पृथिवीसूक्तम्] ॥

१—६३ ॥ पृथिवी देवता ॥ १, ५५, भुरिक् त्रिष्टुप् ; २, ३, ४, २६, ३१, ६०, ६१, ६२ त्रिष्टुप् ; ५, ४४, ४५ निचृज्जगती ; ६ जगती ; ७ प्रस्तारपङ्क्तिः ; ८ षट्पदा विराडष्टिः ; ९ निचृत् त्रिष्टुप् ; १०, ३८ षट्पदा जगती ; ११ अतिशक्वरी ; १२, १३, १५, २५, ३७ शक्वरी ; १४, १७ महाबृहती ; १६, २१ साम्नी त्रिष्टुप् ; १८ निचृदतिशक्वरी ; १९ उरोबृहती ; २०, २६, २७, २८, ३३, ३५, ३९, ४०, ५०, ५३, ५४, ५६, ५९, ६३ अनुष्टुप् ; २२ स्वराडतिजगती ; २३ विराडतिजगती ; २४ पञ्चपदा भुरिग्जगती ; ३० विराड् गायत्री ; ३२ त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ; ३४, ५२ अतिजगती ; ३६ आर्षी पङ्क्तिः ; ४१, ४६ विराट् शक्वरी ; ४२ भुरिगनुष्टुप् ; ४३ विराडास्तारपङ्क्तिः ; ४७, ५१ स्वराट् शक्वरी ; ४८ ब्राह्म्युष्णिक् ; ४९, ५७ जगती ; ५८ निचृद्बृहती छन्दः ॥

राज्यरक्षोपदेशः—राज्य की रक्षा का उपदेश ॥

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

सत्यम् । बृहत् । ऋतम् । उग्रम् । दीक्षा । तपः । ब्रह्म । यज्ञः । पृथिवीम् । धारयन्ति ॥ सा । नः । भूतस्य । भव्यस्य । पत्नी । उरुम् । लोकम् । पृथिवी । नः । कृणोतु ॥ १ ॥

भाषार्थ—(बृहत्) बड़ा हुआ (सत्यम्) सत्य कर्म, (उग्रम्) उग्र (ऋतम्) सत्यज्ञान, (दीक्षा) दीक्षा [आत्मनिग्रह], (ब्रह्म) ब्रह्मचर्य [वेदाध्ययन, वीर्यनिग्रह रूप] (तपः) तप [व्रत धारण] और (यज्ञः) यज्ञ [देवपूजा, सत्संग और दान] (पृथिवीम्) पृथिवी को (धारयन्ति) धारण करते हैं। (नः) हमारे (भूतस्य) बीते हुये और (भव्यस्य) होनेवाले [पदार्थ] की (पत्नी) पालन करने वाली (सा पृथिवी) वह पृथिवी (उरुम्) चौड़ा (लोकम्) स्थान (नः) हमारे लिये (कृणोतु) करे ॥ १ ॥

भावार्थ—सत्यकर्मी, सत्यज्ञानी, जितेन्द्रिय, ईश्वर और विद्वानों से प्रीति करने वाले चतुर पुरुष पृथिवी पर उन्नति करते हैं। यह नियम भूत और भविष्यत् के लिये समान है ॥ १ ॥

इस सूक्त का नाम "पृथिवी सूक्त" है। इसमें वर्णित धर्म और नीति के पालने से राजा प्रजा और प्रत्येक गृहस्थ और मनुष्य मात्र का कल्याण होता है ॥

इस सूक्त का संस्कृत और भाषा में सविस्तार भाष्य "वैदिक राष्ट्रगीत" नामक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर सुखप्रकाश, अनारकली लाहौर का बनाया बड़ा उत्तम है। पाठकवृन्द उसे भी पढ़ें, मैं उनका बहुत धन्यवाद करता हूं ॥

असं॒बा॒धं ब॑ध्य॒तो मा॑न॒वानां॒ यस्या॑ उ॒द्वतः॑ प्र॒वतः॑ स॒मं ब॒हु ।
नाना॑वीर्या॒ ओष॑धी॒र्या बिभ॑र्ति पृथि॒वी नः॑ प्रथतां॒ राध्य॑तां नः २

१—(सत्यम्) यथार्थकर्म (बृहत्) महत् (ऋतम्) यथार्थज्ञानम् (उग्रम्) प्रचण्डम् (दीक्षा) अ० ८। ५। १५। आत्मनिग्रहः (तपः) तपश्चरणम्। व्रतधारणम् (ब्रह्म) ब्रह्मचर्यम्। वेदाध्ययनवीर्यनिग्रहादिरूपव्रतम् (यज्ञः) देवपूजासत्संगदानानि (पृथिवीम्) अ० १। २। १। प्रथेः षिवन्षवन्ष्वनः सम्प्रसारणं च। उ० १। १५०। प्रथ ख्यातौ विस्तारे च—षिवन् सम्प्रसारणं च। षित्वाङ्ङीष्। यः प्रथते सर्वं जगद्विस्तृणाति स पृथिवी...परमेश्वरः—इति श्री दयानन्दकृते सत्यार्थप्रकाशे। प्रथनात् पृथिवी—निरु० १। १३। भूमिराज्यम् (धारयन्ति) धरन्ति (सा) (नः) अस्माकम् (भूतस्य) अतीतवस्तुनः (भव्यस्य) भविष्यत्पदार्थस्य (पत्नी) पालयित्री (उरुम्) विस्तृतम् (लोकम्) दर्शनीयं स्थानम् (पृथिवी) (नः) अस्मभ्यम् (कृणोतु) करोतु ॥

असम्-बाधम् । बध्यतः । [मध्यतः] । मानवानाम् । यस्याः । उत्-वतः । प्र-वतः। समम् । बहु ॥ नाना-वीर्याः । ओषधीः । या । बिभर्ति । पृथिवी । नः । प्रथताम् । राध्यताम् । नः॥२॥

भाषार्थ--(मानवानाम्) मान वालों वा मननशीलों के (असंबाधम्) गति रोकने वाले व्यवहार को (बध्यतः) मिटाती हुयी (यस्याः) जिस [पृथिवी] के [मध्य] (उद्वतः) ऊंचे और (प्रवतः) नीचे देश और (बहु) बहुत से (समम्) सम स्थान हैं । (या) जो (नानावीर्याः) अनेकवीर्य [बल] वाली (ओषधीः) ओषधियों [अन्न,सोम लता आदि] को (बिभर्ति) रखती है, (पृथिवी) वह पृथिवी (नः) हमारे लिये (प्रथताम्) चौड़ी होवे और (नः) हमारे लिये (राध्यताम्) सिद्धि करे ॥ २ ॥

भावार्थ—विचारशील मनुष्य पृथिवी पर ऊंचे, नीचे और सम स्थानों में विघ्नों को मिटाकर अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके कार्यसिद्धि करते जाते हैं॥२॥

(बध्यतः) शब्द के स्थान पर गवर्नमेन्ट बुकडिपो बम्बई के पद पाठ में [मध्यतः] शब्द है । हम ने अजमेर वैदिक यन्त्रालय और सेवकलाल कृष्णदास के संहिता पाठ के अनुसार (बध्यतः) पद मानकर अर्थ किया है ॥

२—(असंबाधम्) अस गतिदीप्त्यादानेषु— अच्। संज्ञायां भृतॄवृजि॰ धारि०। पा० ३ । २ । ४६ । बाधृ विलोडने— खच्, खित्वाद् मुम् । असं गतिं बाधते यः स:, असंबाधः । तं गतिनिरोधकं व्यवहारम् (बध्यतः) वर्तमाने पृषद् बृहन्महज्जगच्छतृवच्च। उ०२ । ८४ । बध हिंसायाम्—अति,शतृवत्, छान्दसो यकारः। हिंसन्त्याः (मानवानाम्) अ० ४ । २२ । ५ मनु—अण्, यद्वा मान—वप्रत्ययो मत्वर्थे । मननशीलानां मानवताम् (यस्याः) पृथिव्याः (उद्वतः) उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । पा०५ । १ । ११८ । उत्–वतिप्रत्ययः। प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा - नि०१० । २० । उन्नतदेशाः(प्रवतः) पूर्ववत् सिद्धिः। प्रणतदेशाः (समम्) अविषमं स्थानम् (बहु) (नानावीर्याः) अनेकबलाः (ओषधीः) अ० १ । ३० । ३ । अन्नसोमलतादिपदार्थान् (या) (बिभर्ति) धरति (पृथिवी) (नः) अस्मभ्यम् (प्रथताम्) विस्तीर्यताम् (राध्यताम्) सिध्यतु (नः) अस्मभ्यम् ॥

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ३

यस्याम् । समुद्रः । उत । सिन्धुः । आपः । यस्याम् । अन्नम् ।
कृष्टयः । सम्-बभूवुः ॥ यस्याम् । इदम् । जिन्वति । प्राणत् ।
एजत् । सा । नः । भूमिः । पूर्व-पेये । दधातु ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [भूमि] पर (समुद्रः) समुद्र (उत) और (सिन्धुः) नदी और (आपः) जलधारायें [झरने कूप आदि] हैं, (यस्याम्) जिस पर (अन्नम्) अन्न और (कृष्टयः) खेतियां (संबभूवुः) उत्पन्न हुई हैं। (यस्याम्) जिस पर (इदम्) यह (प्राणत्) श्वास लेता हुआ और (एजत्) चेष्टा करता हुआ [जगत्] (जिन्वति) चलता है, (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमें (पूर्वपेये) श्रेष्ठों से रक्षा योग्य पद पर (दधातु) ठहरावे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य समुद्र, नदी, कूप और वृष्टि के जल तथा अन्य खेती आदि से नौका, यान, कला यन्त्र आदि में अनेक प्रकार उपकार लेते हैं, वे सब जगत् को आनन्द देकर श्रेष्ठ पद पाते हैं ॥ ३ ॥

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४

यस्याः । चतस्रः । प्र-दिशः । पृथिव्याः । यस्याम् । अन्नम् ।
कृष्टयः । सम्-बभूवुः ॥ या । बिभर्ति । बहु-धा । प्राणत् ।
एजत् । सा । नः । भूमिः । गोषु । अपि । अन्ने । दधातु ॥४

३—(यस्याम्) भूम्याम् (समुद्रः) जलौघः (उत) अपि च (सिन्धुः) नदी (आपः) जलधाराः (अन्नम्) भोज्यम् (कृष्टयः) सस्यभूमयः (संबभूवुः) उत्पन्ना बभूवुः (यस्याम्) (इदम्) दृश्यमानम् (जिन्वति) गच्छति-निघ०२। १४ (प्राणत्) श्वासं कुर्वत् (एजत्) चेष्टायमानं जगत् (सा) (नः) अस्मान् (भूमिः) पृथिवी (पूर्वपेये) अचो यत्। पा० ३। १। ९७। पा रक्षणे—यत्। ईद्यति। पा० ६। ४। ६५। आत ईत्वम्। पूर्वैः श्रेष्ठै रक्षितुं योग्ये पदे (दधातु) स्थापयतु ॥

भाषार्थ—(यस्याः पृथिव्याः) जिस पृथिवी की (चतस्रः) चारो (प्रदिशः) बड़ी दिशायें हैं, (यस्याम्) जिस में (अन्नम्) अन्न और (कृष्टयः) खेतियां (संवभूवुः) उत्पन्न हुयी हैं। (या) जो (बहुधा) अनेक प्रकार से (प्राणत्) श्वास लेते हुये और (एजत्) चेष्टा करते हुये [जगत्] को (बिभर्ति) पोषती है. (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमें (गोषु) गौओं में (अपि) और भी (अन्ने) अन्न में (दधातु) रक्खे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सब ओर दृष्टि फैलाकर अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके सब प्राणियों की रक्षा करते हैं, वे इस भूमि पर गौ, बैल, अश्व आदि और अन्न आदि पदार्थों से परिपूर्ण रहते हैं ॥ ४ ॥

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु॥५

यस्याम् । पूर्वे । पूर्व-जनाः । वि-चक्रिरे । यस्याम् । देवाः । असुरान् । अभि-अवर्तयन् ॥ गवाम् । अश्वानाम् । वयसः । च । वि-स्था । भगम् । वर्चः । पृथिवी । नः । दधातु ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [पृथिवी] पर (पूर्वे) पूर्वकाल में (पूर्वजनाः) पूर्वजों ने (विचक्रिरे) बढ़कर कर्तव्य किये हैं, (यस्याम्) जिस पर (देवाः) देवताओं [विजयी जनों] ने (असुरान्) असुरों [दुष्टों] को (अभ्यवर्तयन्) हराया है। (गवाम्) गौओं, (अश्वानाम्)

४—(यस्याः) (चतस्रः) (प्रदिशः) महादिशाः (पृथिव्याः) भूमेः (या) (बिभर्ति) पोषयति (बहुधा) अनेकप्रकारेण (प्राणत्) श्वासं कुर्वत् (एजत्) चेष्टायमानं जगत् (सा) (नः) अस्मान् (भूमिः) (गोषु) धेनुषु (अपि) (अन्ने) (दधातु) धरतु । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

५—(यस्याम्) पृथिव्याम् (पूर्वे) पूर्वस्मिन् काले (पूर्वजनाः) पूर्वजाः पुरुषाः (विचक्रिरे) विशेषेण कर्तव्यानि कृतवन्तः (यस्याम्) (देवाः) विजिगीषवः (असुरान्) दुष्टान् (अभ्यवर्तयन्) अभिभूतवन्तः । पराजितवन्तः (गवाम्) धेनूनाम् (अश्वानाम्) घोटकानाम् (वयसः) अन्नस्य—निघ० २ । ७ (च)

अश्वों (च) और (वयसः) अन्न की (विष्ठा) चौकी [ठिकाना], (पृथिवी) वह पृथिवी (नः) हम को (भगम्) ऐश्वर्य और (वर्चः) तेज (दधातु) देवे ॥५॥

भावार्थ—जिस प्रकार पूर्वजों ने विघ्नों को हटाकर कर्तव्य करके ऐश्वर्य पाया है, उसी प्रकार मनुष्य पुरुषार्थ करके ऐश्वर्यवान् और प्रतापवान् होवें ॥ ५ ॥

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥६॥

विश्वम्-भरा । वसु-धानी । प्रति-स्था । हिरण्य-वक्षाः । जगतः । नि-वेशनी ॥ वैश्वानरम् । बिभ्रती । भूमिः । अग्निम् । इन्द्र-ऋषभा । द्रविणे । नः । दधातु ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(विश्वम्भरा) सब को सहारा देने वाली,(वसुधानी) धनों की रखने वाली (प्रतिष्ठा) दृढ़ आधार (हिरण्यवक्षाः) सुवर्ण छाती में रखने वाली, (जगतः) चलने वाले [उद्योगी] की (निवेशनी) सुख देने वाली, (वैश्वानरम्) सब नरों के हितकारी (अग्निम्) अग्नि [समान प्रतापी मनुष्य] की (बिभ्रती) पोषण करनेवाली, (इन्द्रऋषभा) इन्द्र [परमात्मा वा मनुष्य वा सूर्य] को प्रधान मानने वाली (भूमिः) भूमि (द्रविणे) बल [वा धन] के बीच (नः) हम को (दधातु) रक्खे ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य उद्योग करते हैं, वे भूपति होकर इस वसुधा पृथिवी पर सोना चांदी आदि की प्राप्ति से बली और धनी होकर सुख पाते हैं ६

(विष्ठा) विशेषस्थितिस्थानम् (भगम्) ऐश्वर्यम् (वर्चः) तेजः (पृथिवी) (नः) अस्मभ्यम् (दधातु) ददातु ॥

६—(विश्वम्भरा) संज्ञायां भृतॄवृजि० । पा० । ३ । २ । ४६ । विश्व+डु भृञ् धारणपोषणयोः—खच्, मुम् । सर्वधात्री (वसुधानी) धनानां धर्त्री (प्रतिष्ठा) दृढाधारभूता (हिरण्यवक्षाः) सुवर्णादीनि वक्षसि मध्ये यस्याः सा (जगतः) जङ्गमस्य गतिमतः पुरुषस्य (निवेशनी) सुखस्य प्रवेशयित्री दात्री (वैश्वानरं) सर्वनरहितम् (बिभ्रती) पोषयन्ती (भूमिः) (अग्निम्) अग्निवत्प्रतापिनं मनुष्यम् (इन्द्रऋषभा) इन्द्रः परमेश्वरो मनुष्यः सूर्यो वा ऋषभः प्रधानो यस्याः सा (द्रविणे) बले--निघ० २ । ९ । धने—निघ० । २ । १० (नः) अस्मान् (दधातु) धरतु ॥

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

याम् । रक्षन्ति । अस्वप्नाः । विश्व-दानीम् । देवाः । भूमिम् । पृथिवीम् । अप्र-मादम् ॥ सा । नः । मधु । प्रियम् । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (विश्वदानीम्) सब कुछ देने वाली (भूमिम्) भूमि [आश्रय स्थान], (पृथिवीम्) पृथिवी [फैले हुये धरातल] को (अस्वप्नाः) विना सोते हुये (देवाः) देवता [विजयी पुरुष] (अप्रमादम्) विना चूक (रक्षन्ति) बचाते हैं। (सा) वह (नः) हमको (प्रियम्) प्रिय (मधु) मधु [मधुविद्या, पूर्ण विज्ञान] (दुहाम्) दुहा करे, (अथो) और भी (वर्चसा) तेज [बल पराक्रम] के साथ (उक्षतु) बढ़ावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य निरालसी और अप्रमादी होकर भूमि की रक्षा करते हैं वे इस पृथिवी पर विज्ञानी और तेजस्वी होते हैं ॥ ७ ॥

यार्णवेऽधि सलिलमग्र आसीद् यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिणः । यस्या हृदयं परमे व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः ।
सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे ॥ ८ ॥

या । अर्णवे । अधि । सलिलम् । अग्रे । आसीत् । याम् ।

७—(याम्) (रक्षन्ति) पान्ति (अस्वप्नाः) अनिद्राः। जागरूकाः। निरलसाः (विश्वदानीम्) अ० ७।७३।११। विश्वानि समग्राणि दानानि यस्यास्ताम् (देवाः) विजिगीषवः (भूमिम्) आधारभूताम् (पृथिवीम्) विस्तृतां वसुधाम् (अप्रमादम्) यथा तथा प्रमादराहित्येन (सा) पृथिवी (नः) अस्मभ्यम् (मधु) मधुविद्याम्। पूर्णविज्ञानम्। (प्रियम्) प्रीतिकरम् (दुहाम्) दुग्धाम्। पूरयतु (उक्षतु) सिञ्चतु। वर्धयतु। उक्षण उक्षतेर्वृद्धि कर्मणः—निरु० १२।६। (वर्चसा) तेजसा। बलेन। पराक्रमेण ॥

मायाभिः । अनु-अचरन् । मनीषिणः ॥ यस्याः । हृदयम् । परमे । वि-ओमन् । सत्येन । आ-वृतम् । अमृतम् । पृथिव्याः ॥ सा । नः । भूमिः । त्विषिम् । बलम् । राष्ट्रे । दधातु । उत्-तमे ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(या) जो [भूमि] (अर्णवे अधि) जल से भरे समुद्र के ऊपर (सलिलम्) जल [भाप] (अग्रे) पहिले (आसीत्) थी, (मनीषिणः) मननशील लोग (मायाभिः) अपनी बुद्धियों से (याम् अन्वचरन्) जिस [भूमि] के पीछे पीछे चले हैं [सेवा करते रहे हैं] । (यस्याः पृथिव्याः) जिस पृथिवी का (हृदयम्) हृदय [भीतरी बल] (परमे) बहुत बड़े (व्योमन्) विविध रक्षक [आकाश] में (सत्येन) सत्य [अविनाशी परमात्मा] से (आवृतम्) ढका हुआ (अमृतम्) बिना मरा [सदा उपजाऊ] है । (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हम को (त्विषिम्) तेज और (बलम्) बल वा सेना (उत्तमे) सब से श्रेष्ठ (राष्ट्रे) राज्य के बीच (दधातु) दान करे ॥ ८ ॥

भावार्थ—सृष्टि के आदि में जल के मध्य यह पृथिवी बुदबुदे के समान थी, वह आकाश में ईश्वर नियम से दृढ़ हो कर अनेक रत्नों की खानि है, पहिले विचारवानों के समान सब मनुष्य पराक्रम से पृथिवी की सेवा करके बड़े राज्य के भीतर तेजस्वी और बली होकर बढ़ती करें ॥ ८ ॥

८—(या) भूमिः (अर्णवे) जलवति समुद्रे (अधि) उपरि (सलिलम्) उदकम्-निघ० १ । १२ । बाष्परूपम् (अग्रे) सृष्ट्यादौ (आसीत्) (मायाभिः) प्रज्ञाभिः-निघ० ३ । ६ (अन्वचरन्) अन्वगच्छन् । सेवितवन्तः (मनीषिणः) मेधाविनः-निघ० ३ । १५ (यस्याः) (हृदयम्) अन्तर्बलम् (परमे) महति (व्योमन्) अ० ६ । १० । १८ । विविधं रक्षके । आकाशे (सत्येन) अविनाशिना परमात्मना (आवृतम्) आच्छादितम् (अमृतम्) मरणरहितम् । उत्पादनसमर्थम् (पृथिव्याः) (सा) (नः) अस्मभ्यम् (भूमिः) (त्विषिम्) तेजः (बलम्) सामर्थ्यम् (राष्ट्रे) राज्ये (दधातु) ददातु (उत्तमे) सर्वोत्कृष्टे ॥

यस्यामापः परिचराः समानीरहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति ।
सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ९ ॥

यस्याम् । आपः । परि-चराः । समानीः । अहोरात्रे इति । अप्र-मादम् । क्षरन्ति ॥ सा । नः । भूमिः । भूरि-धारा । पयः । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस भूमि पर (परिचराः) सेवाशील वाले (समानीः) एक से स्वभाव वाली (आपः) आप्त प्रजायें [सत्य वक्ता लोग] (अहोरात्रे) दिन राति (अप्रमादम्) बिना चूक (क्षरन्ति) बहते हैं। (भूरि-धारा) अनेक धारण शक्तियों वाली (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमको (पयः) अन्न (दुहाम्) दुहा करे, (अथो) और भी (वर्चसा) तेज के साथ (उक्षतु) बढ़ावे ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि समदर्शी परोपकारी महात्माओं के समान दृढ़चित्त होकर परस्पर सेवा करते हुये पृथिवी पर अन्न आदि के लाभ से बल वीर्य बढ़ावें ॥ ९ ॥

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे । इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः । सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ १० ॥ (१)

याम् । अश्विनौ । अमिमाताम् । विष्णुः । यस्याम् । वि-चक्रमे ॥ इन्द्रः । याम् । चक्रे । आत्मने । अनमित्राम् । शची-पतिः ॥

९—(यस्याम् भूम्याम्) (आपः) आप्ताः प्रजाः–दयानन्दभाष्ये, यजु० ६।२७ (परिचराः) परिचारकाः। सेवाशीलाः (समानीः) समानचित्ताः (अहोरात्रे) अहर्निशम् (अप्रमादम्) प्रमादराहित्येन (क्षरन्ति) सञ्चलन्ति। वहन्ति (सा) (नः) अस्मभ्यम् (भूमिः) (भूरिधारा) बहुधारायुक्ता (पयः) अन्नम्–निघ० २।७। अन्यत् पूर्ववत्–म० ७ ॥

सा । नः । भूमिः । वि । सृजताम् । माता । पुत्राय । मे । पयः ॥ १० ॥ (१)

भाषार्थ—(याम्) जिस [भूमि] को (अश्विनौ) दिन और राति ने (अमिमाताम्) नापा है, (यस्याम्) जिस [भूमि] पर (विष्णुः) व्यापक सूर्य ने (विचक्रमे) पांव रक्खा । है । (याम्) जिस [भूमि] को (शचीपतिः) वाणियों, कर्मों और बुद्धियों में चतुर (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाले पुरुष] ने (आत्मने) अपने लिये (अनमित्राम्) शत्रु रहित (चक्रे) किया है। (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमारे [हम सब के] हित के लिये (मे) मुझ को (पयः) अन्न [वा दूध] (वि) विविध प्रकार (सृजताम्) देवे, [जैसे] (माता) माता (पुत्राय) पुत्रको [अन्न वा दूध देती है] ॥ १० ॥

भावार्थ—जिस पृथिवी को दिन और राति अपने गुणों से उपजाऊ बनाते हैं, जिस को सूर्य अपने आकर्षण, प्रकाश और वृष्टि आदि कर्म से स्थिर रखता है, और जिस पर यथार्थवक्ता, यथार्थकर्मा और यथार्थज्ञाता पुरुष विजय पाते हैं, उस पृथिवी को उपयोगी बनाकर प्रत्येक मनुष्य सब का हित करे ॥ १० ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु । बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् । अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥

१०—(याम्) भूमिम् (अश्विनौ) अ० २ । २९ । ६ । अहोरात्रौ—निरु० १२ । १ (अमिमाताम्) माङ् माने शब्दे च—लङ् । परिमितां कृतवन्तौ (विष्णुः) व्यापकः सूर्यः (यस्याम्) भूम्याम् (विचक्रमे) पादविक्षेपं कृतवान् (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् जीवः (याम्) (चक्रे) कृतवान् (आत्मने) स्वहिताय (अनमित्राम्) शत्रुरहिताम् (शचीपतिः) अ० ३ । १० । १२ । शची=वाक्—निघ० १ । ११, कर्म—२ । १, प्रज्ञा—३ । ९ । शचीनां वाचां कर्मणां प्रज्ञानां वा पालकः (सा) (नः) अस्मभ्यम् । अस्माकं सर्वेषां हिताय (भूमिः) (वि) विविधम् (सृजताम्) ददातु (माता) जननी (पुत्राय) (मे) मह्यम् (पयः) अन्नम् । दुग्धम् ॥

गिरयः । ते । पर्वताः । हिम-वन्तः । अरण्यम् । ते । पृथिवि । स्योनम् । अस्तु ॥ बभ्रुम् । कृष्णाम् । रोहिणीम् । विश्व-रूपाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । इन्द्र-गुप्ताम् ॥ अजीतः । अहतः । अक्षतः । अधि । अस्थाम् । पृथिवीम् । अहम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! [हमारे लिये] (ते) तेरी (गिरयः) पहाड़ियां और (हिमवन्तः) हिम वाले (पर्वताः) पहाड़, और (ते) तेरा (अरण्यम्) बन भी (स्योनम्) मनभावना (अस्तु) होवे । (बभ्रुम्) पोषण करने वाली, (कृष्णाम्) जोतने योग्य, (रोहिणीम्) उपजाऊ, (विश्वरूपाम्) अनेक [सुनैले, रुपैले आदि] रूप वाली, (ध्रुवाम्) दृढ़ स्वभाव वाली, (भूमिम्) आश्रय स्थान, (पृथिवीम्) फैली हुयी, (इन्द्रगुप्ताम्) इन्द्रों [ऐश्वर्य शाली वीर पुरुषों] से रक्षा कियी गई (पृथिवीम्) पृथिवी का (अजीतः) बिना जीर्ण हुये, (अहतः) बिना मारे गये और (अक्षतः) बिना घायल हुये (अहम्) मैं (अधि अस्थाम्) अधिष्ठाता बना हूं ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य कला, यन्त्र, यान, विमान आदि से दुर्गम्य स्थानों में निर्विघ्न पहुंचकर पृथिवी को उपजाऊ बनावें ॥ ११ ॥

यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः। तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथि-

११—(गिरयः) क्षुद्रपर्वताः (ते) तव (पर्वताः) विशालशैलाः (हिमवन्तः) प्रचुरहिमयुक्ताः (अरण्यम्) वनम् (ते) तव (पृथिवि) हे भूमे (स्योनम्) सुखदम् (अस्तु) (बभ्रुम्) भरणशीलाम् । पोषयित्रीम् (कृष्णाम्) कर्षणयोग्याम् (रोहिणीम्) रुहेश्च । उ० । २ । ५५ । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—इनन्, ङीष् । उत्पादनशीलाम् (विश्वरूपाम्) अनेकरूपयुक्ताम् (ध्रुवाम्) दृढाम् (भूमिम्) आश्रयभूताम् (पृथिवीम्) विस्तृताम् (इन्द्रगुप्ताम्) इन्द्रैः परमैश्वर्यवद्भिः शूरैः पालिताम् (अजीतः) ज्या वयोहानौ—क्त, नत्वादेशाभावः । अजीनः । अजीर्णः । जराहीनः (अहतः) अमारितः (अक्षतः) क्षतरहितः । व्रणादिशून्यः (अध्यष्ठाम्) अधिकृतवानस्मि (पृथिवीम्) वसुधाम् (अहम्) मनुष्यः ॥

ष्याः । पुर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥ १२ ॥

यत् । ते । मध्यम् । पृथिवि । यत् । च । नभ्यम् । याः । ते । ऊर्जः । तन्वः । सम्-बभूवुः ॥ तासु । नः । धेहि । अभि । नः । पवस्व । माता । भूमिः । पुत्रः । अहम् । पृथिव्याः ॥ पर्जन्यः । पिता । सः । ऊं इति । नः । पिपर्तु ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! (यत्) जो (ते) तेरा (मध्यम्) न्याययुक्त कर्म है, (च) और (यत्) जो (नभ्यम्) क्षत्रियों का हितकारी कर्म है, और (याः) जो (ऊर्जः) बल दायक [अन्न आदि] पदार्थ (ते) तेरे (तन्वः) शरीर से (संबभूवुः) उत्पन्न हुये हैं। (तासु) उन सब [क्रियाओं] के भीतर (नः) हम को (धेहि) तू रख, और (नः) हमें (अभि) सब ओर से (पवस्व) शुद्ध कर, (भूमिः) भूमि (माता) [मेरी] माता [तुल्य है], (अहम्) मैं (पृथिव्याः) पृथिवी के (पुत्रः) पुत्र [नरक, महाकष्ट से बचाने वाला हूं]। (पर्जन्यः) सींचने वाला मेघ (पिता) [मेरे] पिता [तुल्य पालक है], (सः) वह (उ) भी (नः) हमें (पिपर्तु) पूर्ण करे ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य नीतिविद्या, भूगर्भ विद्या, भूतल विद्या और मेघ विद्या आदि में निपुण होकर पृथिवी को उपकारी और सुखदायक बनावें॥१२॥

१२—(यत्) (ते) तव (मध्यम्) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । मन ज्ञाने-यक् । न्यायकर्म (पृथिवि) हे भूमे (यत्) (च) (नभ्यम्) उगवादिभ्यो यत् । पा० ५ । १ । २ । नाभि-यत् । नाभि नभं च, इति नभादेशः। नाभिभ्यः क्षत्रियेभ्यो हितं कर्म। (याः) (ते) तव (ऊर्जः) बलवर्धका अन्नादिपदार्थाः (तन्वः) शरीरात् (संबभूवुः) उत्पन्ना बभूवुः (तासु) सर्वासु क्रियासु (नः) अस्मान् (धेहि) धर (अभि) सर्वतः (नः) अस्मान् (पवस्व) शोधय (माता) जननी यथा (भूमिः) (पुत्रः) अ० १ । ११ । ५ । पुन्नरकं ततस्त्रायते—निरु० २ । ११ । दुःखाद्रक्षकः (अहम्) (पृथिव्याः) (पर्जन्यः) सेचको मेघः (पिता) जनको यथा पालकः (सः) (उ) (नः) अस्मान् (पिपर्तु) पॄ पालन-पूरणयोः । पूरयतु ॥

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः । यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात् । सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना ॥ १३ ॥

यस्याम् । वेदिम् । परि-गृह्णन्ति । भूम्याम् । यस्याम् । यज्ञम् । तन्वते । विश्व-कर्माणः ॥ यस्याम् । मीयन्ते । स्वरवः। पृथिव्याम् । ऊर्ध्वाः। शुक्राः। आ-हुत्याः। पुरस्तात् ॥ सा । नः । भूमिः । वर्धयत् । वर्धमाना ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यस्याम् भूम्याम्) जिस भूमि पर (विश्वकर्माणः) विश्वकर्मा [सब कामों में चतुर] लोग (वेदिम्) वेदी [यज्ञ स्थान] को (परिगृह्णन्ति) घेर लेते हैं, (यस्याम्) जिस [भूमि] पर (यज्ञम्) यज्ञ [देवपूजा, संगतिकरण और दान व्यवहार] को (तन्वते) फैलाते हैं। (यस्याम् पृथिव्याम्) जिस पृथिवी पर (ऊर्ध्वाः) ऊंचे और (शुक्राः) उजले (स्वरवः) विजय स्तम्भ (आहुत्याः) आहुति [पूर्णाहुति, यज्ञपूर्ति] से (पुरस्तात्) पहिले (मीयन्ते) गाढ़े जाते हैं। (सा) वह (वर्धमाना) बढ़ती हुयी (भूमिः) भूमि (नः) हमें (वर्धयत्) वढ़ाती रहे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि कर्मकुशल लोगों के समान अपना कर्त्तव्य पूरा करके संसार में दृढ़ कीर्ति स्थापित करें ॥ १३ ॥

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद् योऽभिदासान्मनसा यो वधेन । तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥ १४ ॥

१३—(यस्याम्) (वेदिम्) परिस्कृतां यज्ञभूमिम् (परिगृह्णन्ति परितः सीदन्ति (भूम्याम्) (यस्याम्) (यज्ञम्) देवपूजासंगतिकरणदानव्यवहारम् (तन्वते) विस्तारयन्ति (विश्वकर्माणः) सर्वकर्मकुशलाः (यस्याम्) (मीयन्ते) डु मिञ् प्रक्षेपणे। निक्षिप्यन्ते (पृथिव्याम्) (ऊर्ध्वाः) उन्नताः (शुक्राः) शुभ्राः (आहुत्याः) पूर्णयज्ञादित्यर्थः (पुरस्तात्) अग्रे (सा) (नः) अस्मान् (भूमिः) (वर्धयत्) वर्धयेत् (वर्धमाना) वृद्धिं गच्छन्ती ॥

यः । नः । द्वेषत् । पृथिवि । यः । पृतन्यात् । यः । अभि-दासात् । मनसा । यः । वधेन ॥ तम् । नः । भूमे । रन्धय । पूर्व-कृत्वरि ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! (यः) जो [दुष्ट] (नः) हम से (द्वेषत्) वैर करे, (यः) जो (पृतन्यात्) सेना चढ़ावे, (यः) जो (मनसा) मन से, (यः) जो (वधेन) मारू हथियार से (अभिदासात्) सतावे। (पूर्वकृत्वरि) हे श्रेष्ठों के लिये काम करने वाली (भूमे) भूमि ! (तम्) उस को (नः) हमारे लिये (रन्धय) नाश कर ॥ १४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य धर्म से सत्कार पूर्वक पृथिवी की रक्षा करते हैं, वे शत्रुओं को नाश कर सकते हैं ॥ १४ ॥

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः। तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥ १५ ॥

त्वत् । जाताः । त्वयि । चरन्ति । मर्त्याः । त्वम् । बिभर्षि । द्वि-पदः । त्वम् । चतुः-पदः ॥ तव । इमे पृथिवि । पञ्च । मानवाः । येभ्यः । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येभ्यः । उत्-यन् । सूर्यः । रश्मि-भिः । आ-तनोति ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(त्वत्) तुझ से (जाताः) उत्पन्न हुये (मर्त्याः) मनुष्य

१४—(यः) दुष्टः (नः) अस्मान् (द्वेषत्) शत्रून् जानीयात् (पृथिवि) (यः) (पृतन्यात्) अ० ६ । ७५ । १ । सेनामात्मन इच्छेत् (यः) शत्रुः (अभिदासात्) अ० ५ । ६ । १० । दास वधे - लेट् । हिंस्यात् (मनसा) चित्तेन (यः) (वधेन) घातकेनायुधेन (तम्) (नः) अस्मभ्यम् (रन्धय) अ० ४ । २२ । १ । नाशय (पूर्वकृत्वरि) शीङ्क्रुशिरुहि० । उ० ४ । ११४ । पूर्व + करोतेः—क्वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । ङीब्रेफौ । पूर्वेभ्यः श्रेष्ठपुरुषेभ्यः कर्मकुशले ॥

१५—(त्वत्) तव सकाशात् (जाताः) उत्पन्नाः (त्वयि) (चरन्ति)

(त्वयि) तुझ पर (चरन्ति) चलते हैं, (त्वम्) तू (द्विपदः) दो पायों को और (त्वम्) तू (चतुष्पदः) चौपायों को (बिभर्षि) आश्रय देती है। (पृथिवि) हे पृथिवी ! (इमे) यह सब (पञ्च) पांच [पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश, इन पांच तत्त्व से] संबन्ध वाले (मानवाः) मनुष्य (तव) तेरे हैं, (येभ्यः मर्त्येभ्यः) जिन मनुष्यों के लिये (उद्यन्) उदय होता हुआ (सूर्यः) सूर्य (अमृतम्) बिना मरी हुई (ज्योतिः) ज्योति (रश्मिभिः) अपनी किरणों से (आतनोति) सब ओर फैलाता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पृथिवी पर उत्पन्न होकर उद्योग करते हैं, वे सब प्राणियों की रक्षा करके सूर्य की पुष्टिकारक किरणों से वृष्टि आदि द्वारा सदा आनन्द पाते हैं ॥ १५ ॥

ता नः प्रजाः सं दुंहतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम् ॥ १६ ॥

ताः । नः । प्र-जाः । सम् । दुहृताम् । सम्-अग्राः । वाचः । मधु । पृथिवि । धेहि । मह्यम् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(समग्राः) सब (ताः) वे (प्रजाः) प्रजायें (नः) हमें (सम् दुहृताम्) मिलकर भरपूर करें, (पृथिवि) हे पृथिवी ! (वाचः) वाणी की (मधु) मधुरता (मह्यम्) मुझ को (धेहि) दे ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वाणी की मधुरता अर्थात् सत्य वचन आदि से सब प्राणियों से उपकार लेते हैं, वे सुख पाते हैं ॥ १६ ॥

गच्छन्ति (मर्त्याः) मनुष्याः (त्वम्) (बिभर्षि) धरसि (द्विपदः) पादद्वयोपेतान् (त्वम्) (चतुष्पदः) पादचतुष्टयोपेतान् (तव) (इमे) (पृथिवि) (पञ्च मानवाः) अ० ३ । २१ । ५ । पञ्चभूतसम्बन्धिनो मनुष्याः (येभ्यः) (ज्योतिः) तेजः (अमृतम्) अनष्टम् (मर्त्येभ्यः) मनुष्येभ्यः (उद्यन्) उद्गच्छन् (सूर्यः) (रश्मिभिः) किरणैः (आतनोति) समन्ताद् विस्तारयति ॥

१६—(ताः) (नः) अस्मान् (प्रजाः) प्राणिनः (सम्) मिलित्वा (दुहृताम्) प्रपूरयन्तु (समग्राः) समस्ताः (वाचः) वचनस्य (मधु) माधुर्यम् (पृथिवि) (धेहि) देहि (मह्यम्) ॥

विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम् ।
शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा ॥ १७ ॥

विश्व-स्वम् । मातरम् । ओषधीनाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । धर्मणा । धृताम् ॥ शिवाम् । स्योनाम् । अनु । चरेम । विश्वहा ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(विश्वस्वम्) सब उत्पन्न करने वाली, (ओषधीनाम्) ओषधियों [अन्न सोमलता आदि] की (मातरम्) माता, (ध्रुवाम्) दृढ़, (भूमिम्) आश्रय स्थान, (धर्मणा) धर्म [धरने योग्य स्वभाव वा कर्म] से (धृताम्) धारण की गयी, (शिवाम्) कल्याणी, (स्योनाम्) मनभावनी (पृथिवीम् अनु) पृथिवी के पीछे (विश्वहा) अनेक प्रकार (चरेम) हम चलें ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य धर्म के साथ भूमि का शासन करके समस्त उत्तम गुणों और पदार्थों से सुख प्राप्त करें ॥ १७ ॥

महत् सधस्थं महती बभूविथ महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे ।
महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम् । सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्य-
स्येव संदृशि मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ १८ ॥

महत् । सध-स्थम् । महती । बभूविथ । महान् । वेगः । एजथुः । वेपथुः । ते । महान् । त्वा । इन्द्रः । रक्षति । अप्र-

१७—(विश्वस्वम्) षूङ प्राणिगर्भविमोचने—क्विप् । सर्वस्य प्रसवित्रीम्, उत्पादयित्रीम् (मातरम्) जननीम् (ओषधीनाम्) अन्नसोमलतादीनाम् (ध्रुवाम्) दृढाम् (भूमिम्) निवासस्थानम् (पृथिवीम्) (धर्मणा) धरणीयेन स्वभावेन कर्मणा वा (धृताम्) धारिताम् (शिवाम्) कल्याणीम् (स्योनाम्) सुखदाम् (अनु) अनुसृत्य (चरेम) गच्छेम (विश्वहा) विश्वधा । अनेकप्रकारेण ॥

मादम् ॥ सा । नः । भूमे । प्र । रोचय । हिरण्यस्य-इव । सम्-दृशि । मा । नः । द्विक्षत । कः । चन ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(महती) बड़ी होकर तू (महत्) बड़ा (सधस्थम्) सहवास (बभूविथ) हुयी है, (ते) तेरा (वेगः) वेग, (एजथुः) चलना और (वेपथुः) हिलना (महान्) बड़ा है। (महान्) बड़ा (इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाला मनुष्य] (अप्रमादम्) बिना चूक (त्वा रक्षति) तेरी रक्षा करता है। (सा) सो तू, (भूमे) हे भूमि ! (नः) हमें (हिरण्यस्य इव) सुवर्ण के जैसे (संदृशि) रूप में (प्र रोचय) प्रकाशमान करदे, (कश्चन) कोई भी (नः) हम से (मा द्विक्षत्) न द्वेष करे ॥ १८ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी पुरुष अनेक प्रयत्नों के साथ पृथिवी पर सब से मिलकर विद्या द्वारा सुवर्ण आदि धन प्राप्त करके तेजस्वी होते हैं ॥ १८ ॥

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु ।
अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥ १९ ॥

अग्निः । भूम्याम् । ओषधीषु । अग्निम् । आपः । बिभ्रति । अग्निः । अश्म-सु ॥ अग्निः । अन्तः । पुरुषेषु । गोषु । अश्वेषु । अग्नयः ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(भूम्याम्) भूमि में [वर्तमान] (अग्निः) अग्नि [ताप] (ओषधीषु) ओषधियों [अन्न सोमलता आदि] में है, (अग्निम्) अग्नि को

१८—(महत्) बृहत् (सधस्थम्) सहस्थानम् (महती) विशाला (बभूविथ) (महान्) विपुलः (वेगः) जवः (एजथुः) ट्वितोऽथुच्। पा० ३। ३। ८९। एजृ कम्पने-अथुच्, बाहुलकात्। चेष्टाव्यवहारः (वेपथुः) टु वेपृ कम्पने—अथुच्। कम्पः (ते) तव (महान्) पूजनीयः (त्वा) त्वाम् (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् पुरुषः (रक्षति) पालयति (अप्रमादम्) सावधानम् (सा) सा त्वम् (नः) अस्मान् (भूमे) (प्र) प्रकर्षेण (रोचय) प्रकाशय (हिरण्यस्य इव) सुवर्णस्य यथा (संदृशि) संदर्शने स्वरूपे (नः) अस्मान् (मा द्विक्षत) न द्विष्यात् (कश्चन) कोऽपि ॥

१९—(अग्निः) अग्नितापः (भूम्याम्) पृथिव्याम् (ओषधीषु) अन्नसोमलतादिषु (अग्निम्) तापम् (आपः) जलानि (बिभ्रति) धारयन्ति (अग्निः)

(आपः) जल (बिभ्रति) धारण करते हैं, (अग्निः) अग्नि (अश्मसु) पत्थरों [वा मेघों] में है। (अग्निः) अग्नि (पुरुषेषु अन्तः) पुरुषों के भीतर है, (अग्नयः) अग्नि [के ताप] (गोषु) गौओं में और (अश्वेषु) घोड़ों में हैं १६॥

भावार्थ—ईश्वर नियम से पृथिवी में का अग्निताप अन्न आदि पदार्थों और प्राणियों में प्रवेश करके उन में बढ़ने तथा पुष्ट होने का सामर्थ्य देता है। ६।

यहां पर अथर्व० ३। २१। १,२ भी देखो॥

अग्निर्दि॒व आ त॑पत्य॒ग्नेर्दे॒वस्यो॒र्व१॒॑न्तरि॑क्षम्।
अ॒ग्निं मर्ता॑स इन्धते हव्य॒वाहं॑ घृत॒प्रिय॑म्॥ २०॥ (२)

अ॒ग्निः। दि॒वः। आ। त॒प॒ति॒। अ॒ग्नेः। दे॒वस्य॑। उ॒रु। अ॒न्तरि॑क्षम्॥ अ॒ग्निम्। मर्ता॑सः। इ॒न्ध॒ते॒। ह॒व्य॒-वाह॑म्। घृ॒त-प्रि॑यम्॥ २०॥ (२)

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि [ताप] (दिवः) सूर्य से (आ तपति) आकर तपता है, (देवस्य) कामना योग्य (अग्नेः) अग्नि का (उरु) चौड़ा (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [अवकाश] है। (हव्यवाहम्) हव्य [आहुति के द्रव्य अथवा नाड़ियों में अन्न के रस] को ले चलने वाले, (घृतप्रियम्) घृत के चाहने वाले (अग्निम्) अग्नि को (मर्तासः) मनुष्य लोग (इन्धते) प्रकाशमान करते हैं॥ २०॥

भावार्थ—वह अग्नि ताप भूमि में [म० १६] सूर्य से आता है, तथा आकाश के पदार्थों में प्रवेश करके उन्हें बल युक्त करता है। उस अग्नि को मनुष्य आदि प्राणी भोजन आदि से शरीर में बढ़ा कर पुष्ट और बलवान् होते हैं। तथा उसी अग्नि को हव्यद्रव्यों से प्रज्वलित करके मनुष्य वायु, जल और अन्न को शुद्ध निर्दोष करते हैं॥ २०॥

(अश्मसु) अ० १। २। २। पाषाणेषु। मेघेषु—निघ० १। १० (अग्निः) (अन्तः) मध्ये (पुरुषेषु) (गोषु) (अश्वेषु) (अग्नयः) अग्नितापाः॥

२०—(अग्निः) तापः (दिवः) सूर्यात् (आ) आगत्य (तपति) दहति (अग्नेः) तापस्य (देवस्य) कमनीयस्य (उरु) विस्तृतम् (अन्तरिक्षम्) अवकाशः (अग्निम्) (मर्तासः) मनुष्याः (इन्धते) दीपयन्ति (हव्यवाहम्) होमद्रव्यस्य अन्नरसस्य वा वाहकम् (घृतप्रियम्) घृतेच्छुकम्॥

अ॒ग्निवा॑साः पृथि॒व्य॑सितज्ञूस्त्विषी॑मन्तं॒ संशि॑तं मा कृणोतु ॥२१

अ॒ग्नि-वा॒साः । पृ॒थि॒वी । अ॒सि॒त-ज्ञूः । त्विषि॑-मन्तम् । सम्-शि॑तम् । मा॒ । कृ॒णो॒तु ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(अग्निवासाः) अग्नि के साथ निवास करने वाली [अथवा अग्नि के वस्त्र वाली], (असितज्ञूः) बन्धन रहित कर्म को जताने वाली (पृथिवी) पृथिवी (मा) मुझ को (त्विषिमन्तम्) तेजस्वी और (संशितम्) तीक्ष्ण [फुरतीला] (कृणोतु) करे ॥ २१ ॥

भावार्थ—जैसे भूमि भीतर और बाहिर सूर्य ताप से बल पाकर अपने मार्ग पर बेरोक चलती रहती है, वैसे ही मनुष्य भीतरी और बाहिरी बल बढ़ा कर सुमार्ग में बढ़ता चले ॥ २१ ॥

भूम्यां॑ दे॒वेभ्यो॑ ददति य॒ज्ञं ह॒व्यमरं॑कृतम् । भूम्यां॑ मनु॒ष्या॑ जीवन्ति स्व॒धयान्ने॑न॒ मर्त्याः॑ । सा नो॒ भूमिः॑ प्रा॒णमायु॑र्दधातु ज॒रद॑ष्टिं मा पृथि॒वी कृ॑णोतु ॥ २२ ॥

भूम्या॑म् । दे॒वेभ्यः॑ । द॒द॒ति॒ । य॒ज्ञम् । ह॒व्यम् । अर॑म्-कृ॒तम् ॥ भूम्या॑म् । म॒नु॒ष्याः॑ । जी॒व॒न्ति॒ । स्व॒धया॑ । अन्ने॑न । मर्त्याः॑ ॥ सा । नः॒ । भूमिः॑ । प्रा॒णम् । आयुः॑ । द॒धा॒तु॒ । ज॒रत्-अ॑ष्टिम् । मा॒ । पृ॒थि॒वी । कृ॒णो॒तु॒ ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(भूम्याम्) भूमि पर (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (मनुष्याः) मनुष्य (हव्यम्) देने लेने योग्य, (अरंकृतम्) शोभित करने वाले

२१—(अग्निवासाः) वसेर्णित् । उ० ४ । ११८ । वस निवासे आच्छादने च-असुन् । अग्निना तापेन सह निवासो यस्याः सा । यद्वा, तापो वस्त्रं यस्याः सा (पृथिवी) (असितज्ञूः) षिञ् बन्धने-क्त + अन्दूदृम्फूजम्बू० । उ० १ । ६३ । ज्ञा विज्ञापने-कू । अबद्धं कर्म ज्ञापयति बोधयति नियोजयति वा सा (त्विषिमन्तम्) दीप्तिमन्तम् (संशितम्) तीक्ष्णीकृतम् (मा) माम् (कृणोतु) करोतु ॥

२२—(भूम्याम्) (देवेभ्यः) कमनीयगुणानां प्राप्तये (ददति) प्रयच्छन्ति (यज्ञम्) संगतिव्यवहारम् (हव्यम्) दानादानयोग्यम् (अरंकृतम्) अलम् +

वा शक्तिमान् करने वाले (यज्ञम्) संगतिकरण व्यवहार को (ददति) दान करते हैं। (भूम्याम्) भूमि पर (मर्त्याः) मनुष्य (स्वधया) अपनी धारण शक्ति से (अन्नेन) अन्न द्वारा (जीवन्ति) जीवते हैं। (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हम को (प्राणम्) प्राण [आत्मबल] और (आयुः) आयु [जीवन] (दधातु) देवे, और [वही] (पृथिवी) पृथिवी (मा) मुझ को (जरदष्टिम्) स्तुति के साथ प्रवृत्ति वा भोजन वाला (कृणोतु) करे ॥ २२ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार मनुष्य उत्तम पुरुषों से मिलकर श्रेष्ठ श्रेष्ठ गुण प्राप्त करते और दूसरों के प्राप्त कराते हैं, उसी प्रकार हम उत्तम गुण प्राप्त करके अपना जीवन श्रेष्ठ बनावें ॥ २२ ॥

यस्ते गन्धः पृथिवि संबभूव यं बिभ्रत्योषधयो यमापः । यं गन्धर्वा अप्सरसश्च भेजिरे तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ २३ ॥

यः । ते । गन्धः । पृथिवि । सम्-बभूव । यम् । बिभ्रति । ओषधयः । यम् । आपः ॥ यम् । गन्धर्वाः । अप्सरसः । च । भेजिरे । तेन । मा । सुरभिम् । कृणु । मा । नः । द्विक्षत । कः । चन ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! (यः) जो (ते) तेरा (गन्धः) गन्ध [अंश] (संबभूव) उत्पन्न हुआ है, (यम्) जिस [अंश] को

करोतेः-क्विप्। शोभितं शक्तिमन्तं वा करोतीति तम् (भूम्याम्) (मनुष्याः) (जीवन्ति) प्राणान् धारयन्ति (स्वधया) स्व+दधातेः-क्विप्। आत्मधारणशक्त्या (अन्नेन) जीवनसाधनेन (मर्त्याः) (सा) (नः) अस्मभ्यम् (प्राणम्) आत्मबलम् (आयुः) जीवनम् (दधातु) ददातु (जरदष्टिम्) अ० २ । २८ । ५ । जीर्यतेरतृन् पा० ३ । २ । १०४ । जॄ स्तुतौ-अतृन्। जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १० । ८ । अशू व्याप्तौ अश भोजने च-क्तिन्। जरता स्तुत्या सह अष्टिः कार्यव्याप्तिर्भोजनं वा यस्य तम् (मा) माम् (पृथिवी) भूमिः (कृणोतु) करोतु ॥

२३—(यः) (ते) तव (गन्धः) घ्राणग्राह्यो गुणभेदः। लेशः (पृथिवि) (संबभूव) उत्पन्नो बभूव (यम्) गन्धम् (बिभ्रति) धारयन्ति (ओषधयः)

(ओषधयः) ओषधें [अन्न, सोमलता आदि] और (यम्) जिसको (आपः) जल (बिभ्रति) धारण करते हैं। (यम्) जिसको (गन्धर्वाः) पृथिवी [के अंश] को धारण करने वाले [प्राणियों ने (च) और (अप्सरसः) आकाश में चलने वाले [जीवों और लोकों] ने (भेजिरे) भोगा है, (तेन) उस [गन्ध वा अंश] से (मा) मुझे (सुरभिम्) ऐश्वर्यवान् (कृणु) तू कर, (कश्चन) कोई भी [प्राणी] (नः) हम से (मा द्विक्षत) न वैर करे ॥२३॥

भावार्थ—गन्धवती पृथिवी का आश्रय लेकर अनेक प्रकार से सब प्राणी और सब लोक आकार धारण करके ठहरते हैं। मनुष्य उस पृथिवी के तत्त्व ज्ञान से सब कार्य सिद्ध करके ऐश्वर्यवान् होवें ॥ २३ ॥

यस्ते गन्धः पुष्करमाविवेश यं संजभ्रुः सूर्याया विवाहे । अमर्त्याः पृथिवि गन्धमग्रे तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ २४ ॥

यः । ते । गन्धः । पुष्करम् । आ-विवेश । यम् । सम्-जभ्रुः । सूर्यायाः । वि-वाहे ॥ अमर्त्याः । पृथिवि । गन्धम् । अग्रे । तेन । मा । सुरभिम् । कृणु । मा । नः । द्विक्षत । कः । चन ।२४

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! (यः) जो (ते) तेरा (गन्धः) [अंश] (पुष्करम्) पोषक पदार्थ [वा कमल] में (आविवेश) प्रविष्ट हुआ है, (यं गन्धम्) जिस गन्ध को (सूर्यायाः) सूर्य की चमक के (विवाहे)

अन्नसोमलतादयः (यम्) (आपः) जलानि (गन्धर्वाः) अ० ४ । ३७ । २ । कृगृशृदृभ्यो वः । उ० १ । १५५ । गो+धृञ् धारणे—वप्रत्ययः, गो शब्दस्य गमादेशः । गोर्भूमेर्धारकाः प्राणिनः (अप्सरसः) अ० ४ । ३७ । २ । अप्+सृ गतौ—असि । अप्सु आकाशे जले वा सरणशीला जीवा लोकाश्च (च) (भेजिरे) सेवितवन्तः (तेन) गन्धेन (मा) माम् (सुरभिम्) सुर ऐश्वर्यदीप्त्योरित्यस्माद् बाहुलकादौणादिकोऽभिच् प्रत्ययः—इति दयानन्दो यजु० १२ । ३५ । ऐश्वर्यवन्तम् (कृणु) कुरु । अन्यद् गतम्—म० १८ ॥

२४—(यः) (ते) तव (गन्धः) म० २३ (पुष्करम्) पुषः कित । उ० ४ । ४ । पुष्णातेः—करन् । पोषकं पदार्थम् । कमलम् (आविवेश) प्रविष्टवान् (यम्) (संजभ्रुः) हृञ् हरणे—लिट्, हस्य भः संजहुः । संगृहीतवन्तः

ले चलने में (अमर्त्याः) अमर [पुरुषार्थी] लोगों ने (अग्रे) पहिले (संजभ्रुः) समेटा है, (तेन) उसी [अंश] से (मा) मुझको (सुरभिम्) ऐश्वर्यवान् (कृणु) तू कर, (कश्चन) कोई भी [प्राणी] (नः) हम से (मा द्विक्षत) न वैर करे ॥२४॥

भावार्थ—पृथिवी का गन्ध अर्थात् अंश प्रविष्ट होकर पदार्थों को पुष्ट करता और सूर्य के ताप द्वारा देश देशान्तरों में पहुंचता है। उस पृथिवी से तत्त्ववेत्ता लोग उपकार लेकर प्रसन्न होते हैं ॥ २४ ॥

यस्ते गन्धः पुरुषेषु स्त्रीषु पुंसु भगो रुचिः। यो अश्वेषु वीरेषु यो मृगेषूत हस्तिषु। कन्यायां वर्चो यद् भूमे तेनास्माँ अपि सं सृज मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ २५ ॥

यः। ते। गन्धः। पुरुषेषु। स्त्रीषु। पुम्-सु। भगः। रुचिः॥ यः। अश्वेषु। वीरेषु। यः। मृगेषु। उत। हस्तिषु॥ कन्यायाम्। वर्चः। यत्। भूमे। तेन। अस्मान्। अपि। सम्। सृज। मा। नः। द्विक्षत। कः। चन ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (ते) तेरा (गन्धः) गन्ध [अंश] (पुरुषेषु) अग्रगामी (पुंसु) रक्षक मनुष्यों में और (स्त्रीषु) स्त्रियों में (भगः) सेवनीय ऐश्वर्य और (रुचिः) कान्ति है। (यः) जो [गन्ध] (वीरेषु) वेगवान् (अश्वेषु) घोड़ों में (उत) और (यः) जो (मृगेषु) हरिणों में और (हस्तिषु) हाथियों में है और (यत्) जो (वर्चः) तेज (कन्यायाम्) चमकती हुयी

(सूर्यायाः) अ० ६। ४। १४। सूर्यदीप्तेः (विवाहे) प्रवाहे। प्रापणे (अमर्त्याः) अमरधर्माणः। पुरुषार्थिनो जनाः (पृथिवी) (गन्धम्) (अग्रे)। अन्यत् पूर्ववत् म० २३ ॥

२५—(यः) (ते) (गन्धः) (पुरुषेषु) पुरः कुषन्। उ० ४। ७४। पुर अग्रगतौ-कुषन्। अग्रगामिषु (स्त्रीषु) (पुंसु) पातेर्डुमसुन्। उ० ४। १७८। पा रक्षणे डुमसुन्। रक्षकेषु मनुष्येषु (भगः) सेवनीयमैश्वर्यम् (रुचिः) कान्तिः (यः) (अश्वेषु) तुरङ्गेषु (वीरेषु) वि+ईर गतौ—अच्। वेगवत्सु (यः) (मृगेषु) हरिणेषु (हस्तिषु) गजेषु (कन्यायाम्)अघ्न्यादयश्च। उ० ४। ११२।

कन्या [कन्या आदि राशि ज्योतिश्चक्र] में है, (भूमे) हे भूमि ! (तेन) उस [तेज] के साथ (अस्मान् अपि) हमें भी (सं सृज) मिला, (कश्चन) कोई भी [प्राणी] (मा) मुझ से (मा द्विक्षत) वैर न करे ॥ २५ ॥

भावार्थ—पृथिवी का आश्रय लेकर संसार के देहधारी मनुष्य आदि सब प्राणी और अन्तरिक्ष के तारागण आदि सब लोक स्थित हैं, वैसे ही मनुष्य सब प्रकार उपकारी और तेजस्वी हो कर विघ्नों का नाश करें ॥ २५ ॥

शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः संधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥ २६ ॥

शिला । भूमिः । अश्मा । पांसुः । सा । भूमिः । सम्-धृता । धृता ॥ तस्यै । हिरण्य-वक्षसे । पृथिव्यै । अकरम् । नमः ॥२६॥

भाषार्थ—(भूमिः) भूमि (शिला) शिला, (अश्मा) पत्थर और (पांसुः) धूलि है, (सा) वह (संधृता) यथावत् धारण की गयी (भूमिः) भूमि (धृता) धरी हुई है । (तस्यै) उस (हिरण्यवक्षसे) सुवर्ण आदि धन छाती में रखने वाली (पृथिव्यै) पृथिवी के लिये (नमः अकरम्) मैंने अन्न किया [खाया] है ॥ २६ ॥

भावार्थ—जिस भूमि पर अनेक बड़े छोटे पदार्थ हैं और जिस में अनेक रत्न भरे हैं, उस पृथिवी के हित के लिये मनुष्य अन्न जल आदि पदार्थ खावें ॥ २६ ॥

यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहा ।
पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छावदामसि ॥ २७ ॥

कन प्रीतौ द्युतौ गतौ–यक्, टाप् च । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः–निरु० ४ । १५ । मेषादितः षष्ठे राशौ । ज्योतिश्चक्रे (वर्चः) तेजः (यत्) (भूमे) (तेन) वर्चसा (अस्मान्) (अपि) (संसृज) संजनय । संयोजय । अन्यत् पूर्ववत्–म० २४ ॥

२६—(शिला) क्षुद्रपाषाणः (भूमिः) (अश्मा) प्रस्तरः (पांसुः) धूलिः (सा) (भूमिः) (संधृता) सम्यग् धारिता (धृता) स्थिरा (तस्यै) (हिरण्यवक्षसे) हिरण्यानि सुवर्णादीनि रत्नानि वक्षसि-मध्ये यस्यास्तस्यै (पृथिव्यै) (अकरम्) कृतवानस्मि (नमः) अन्नम्–निघ० २।

यस्याम् । वृक्षाः । वानस्पत्याः । ध्रुवाः । तिष्ठन्ति । विश्वहा ॥
पृथिवीम् । विश्व-धायसम् । धृताम् । अच्छ-आवदामसि ।२७।

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [पृथिवी] पर (वानस्पत्याः) वनस्पतियों [बड़े बड़े पेड़ों] से उत्पन्न हुये (वृक्षाः) वृक्ष (ध्रुवाः) दृढ़ होकर (विश्वहा) अनेक प्रकार (तिष्ठन्ति) ठहरते हैं (विश्वधायसम्) [उस] सब की धारण करने वाली, (धृताम्) [वीरों से] धारण की गयी (पृथिवीम्) पृथिवी को (अच्छावदामसि) स्वागत करके हम आवाहन करते हैं ॥ २७ ॥

भावार्थ—जिस पृथिवी पर हमारे उपकार के लिये फल फूल पत्र आदि वाले वृक्ष उत्पन्न होते हैं, उसकी सावधानी हम सदा करते रहें ॥ २७ ॥

उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः । पद्भ्यां दक्षिण-सव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

उत्-ईराणाः । उत । आसीनाः । तिष्ठन्तः । प्र-क्रामन्तः ॥
पत्-भ्याम् । दक्षिण-सव्याभ्याम् । मा । व्यथिष्महि । भूम्याम् ।२८

भाषार्थ—(उदीराणाः) उठते हुये (उत) और (आसीनाः) बैठे हुये (तिष्ठन्तः) खड़े होते हुये और (प्रक्रामन्तः) चलते फिरते हुये हम (दक्षिणसव्याभ्याम्) दोनों सीधे और डेरे (पद्भ्याम्) पावों से (भूम्याम्) भूमि पर (मा व्यथिष्महि) न डगमगावें ॥ २८ ॥

भावार्थ—मनुष्य पृथिवी पर सावधान और स्वस्थ रहकर सदा सब को सुख देवें ॥ २८ ॥

२७—(यस्याम्) पृथिव्याम् (वृक्षाः) वृक्ष वरणे—अच् । स्वीकरणीयास्तरवः (वानस्पत्याः) अ० ३ । ६ । ६ । वनस्पति—ण्य । वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्य उत्पन्नाः (ध्रुवाः) दृढाः सन्तः (तिष्ठन्ति) (विश्वहा) अनेकधा (पृथिवीम्) (विश्वधायसम्) अ० ३ । २२ । २ । सर्वधारयित्रीम् (धृताम्) वीरपुरुषैर्धारिताम् (अच्छावदामसि) अ० ६ । ५६ । ३ । अच्छ सुष्ठ स्वागतेन आवदामः, आह्वयामः ॥

२८—(उदीराणाः) ईर गतौ—शानच् । उद्गच्छन्तः (उत) अपि च (आसीनाः) उपविष्टाः (तिष्ठन्तः) गतिनिवृत्तिं कुर्वन्तः (प्रक्रामन्तः) प्रकर्षेण पादविक्षेपं कुर्वन्तः(पद्भ्याम्) चरणाभ्याम् (दक्षिणसव्याभ्याम्) दक्षिणवामाभ्याम् (मा व्यथिष्महि) व्यथ भयसंचलनयोः—लुङ् । न संचलेम (भूम्याम्) ॥

वि॒मृ॒ग्वरी॑ पृथि॒वीमा व॑दामि क्ष॒मां भूमिं॒ ब्रह्म॑णा वावृधा॒नाम्।
ऊर्जं॑ पु॒ष्टं बिभ्र॑तीमन्नभा॒गं घृ॒तं त्वा॒भि नि षी॑देम भूमे ॥२८॥

वि॒-मृ॒ग्वरी॑म्। पृ॒थि॒वीम्। आ। व॒दा॒मि॒। क्ष॒माम्। भूमि॑म्। ब्रह्म॑णा। व॒वृ॒धा॒नाम्॥ ऊर्ज॑म्। पु॒ष्टम्। बिभ्र॑तीम्। अ॒न्न॒-भा॒गम्। घृ॒तम्। त्वा॒। अ॒भि। नि। सी॒दे॒म॒। भू॒मे॒॥ २८॥

भाषार्थ—(विमृग्वरीम्) विविध खोजने योग्य, (पृथिवीम्) चौड़ी, (क्षमाम्) सहन शील, (ब्रह्मणा) ब्रह्म [वेदज्ञान, अन्न वा धन] द्वारा (वावृधानाम्) बढ़ी हुयी (भूमिम्) भूमि को (आ वदामि) मैं आवाहन करता हूं। " (भूमे) हे भूमि ! (ऊर्जम्) बलकारक पदार्थ, (पुष्टम्) पोषण, (अन्नभागम्) अन्न के विभाग और (घृतम्) घी को (बिभ्रतीम्) धारण करती हुयी (त्वा अभि) तुझ पर (नि षीदेम) हम बैठें" ॥ २९ ॥

भावार्थ—विज्ञानी लोग भूगर्भविद्या, भूतलविद्या आदि द्वारा भूमि को खोजकर अनेक प्रकार के उपकारी पदार्थ प्राप्त करके स्वस्थ पुष्ट होवें ॥२९॥

शु॒द्धा न॒ आप॑स्त॒न्वे॑ क्षरन्तु॒ यो नः॒ सेदु॒रप्रि॑ये॒ तं नि द॑ध्मः।
प॒वित्रे॑ण पृथिवि॒ मोत् पु॑नामि ॥ ३० ॥ (३)

शु॒द्धाः। नः॒। आपः॑। त॒न्वे॑। क्ष॒र॒न्तु॒। यः। नः॒। सेदुः॑। अप्रि॑ये। तम्। नि। द॒ध्मः॒॥ प॒वित्रे॑ण। पृ॒थि॒वि॒। मा। उत्। पु॒ना॒मि॒॥ ३०॥ (३)

२९—(विमृग्वरीम्) शीङ्क्रुशिरुहि०। उ० ४। ११४। वि + मृग अन्वेषणे-क्वनिप्। वनो र च पा०। ४। १। ७। ङीब्रेफौ। विविधान्वेषणीयाम् (पृथिवीम्) विस्तृताम् (आवदामि) आह्वयामि (क्षमाम्) सहनशीलाम् (भूमिम्) (ब्रह्मणा) अ० १। ८। ४। वेदज्ञानेन। अन्नेन-निघ० २। ७। धनेन-निघ० २। १० (वावृधानाम्) वृधु-कानच्, सांहितिको दीर्घः प्रवृद्धाम् (ऊर्जम्) बलकरं पदार्थम् (पुष्टम्) पोषणम् (बिभ्रतीम्) धारयन्तीम् (अन्नभागम्) भोज्यपदार्थविभागम् (घृतम्) (त्वा) (अभि) प्रति (निषीदेम) अधितिष्ठेम (भूमे) ॥

भाषार्थ—(शुद्धाः) शुद्ध (आपः) जल (नः) हमारे (तन्वे) शरीर के लिये (क्षरन्तु) बहें, (यः) जो (नः) हमारा (सेदुः) नाश करने का व्यवहार है, (तम्) उस [व्यवहार] को (अप्रिये) [अपने] अप्रिय [शत्रु] पर (नि दध्मः) हम डालते हैं। (पृथिवि) हे पृथिवी ! (पवित्रेण) शुद्ध व्यवहार से (मा) अपने को (उत् पुनामि) सर्वथा शुद्ध करता हूं ॥ ३०॥

भावार्थ—जैसे निर्मल जल से शरीर शुद्ध करके मल का नाश करते हैं, वैसे ही मनुष्य अन्तःकरण का मल दूर करके पृथिवी पर धार्मिक व्यवहार से आत्मा की शुद्धि करें ॥ ३० ॥

यास्ते॒ प्राचीः॑ प्र॒दिशो॒ या उदी॑ची॒र्यास्ते॑ भूमे अध॒राद् याश्च॑ प॒श्चात्। स्यो॒नास्ता मह्यं॒ चर॑ते भवन्तु॒ मा नि प॑प्तं॒ भुव॑ने शिश्रिया॒णः ॥ ३१ ॥

याः। ते॒। प्राचीः॑। प्र॒-दिशः॑। याः। उदी॑चीः। याः। ते॒। भू॒मे॒। अ॒ध॒रात्। याः। च॒। प॒श्चात्॥ स्यो॒नाः। ताः। मह्य॑म्। चर॑ते। भ॒व॒न्तु॒। मा। नि। प॒प्त॒म्। भुव॑ने। शि॒श्रि॒या॒णः॥३१॥

भाषार्थ—(भूमे) हे भूमि ! (याः) जो (ते) तेरी (प्राचीः) सन्मुख वाली (प्रदिशः) बड़ी दिशायें, (याः) जो (उदीचीः) ऊपर वाली, (याः) जो (ते) तेरी (अधरात्) नीचे की ओर (च) और (याः) जो (पश्चात्)

३०—(शुद्धाः) निर्मलाः (नः) अस्माकम् (आपः) जलानि (तन्वे) शरीराय (क्षरन्तु) वहन्तु (यः) (नः) अस्माकम् (सेदुः) कुर्भ्रश्च । उ० १। २२। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु-कु, अकारस्य एकारः पृषोदरादित्वात्। अवसादनस्य नाशनस्य व्यवहारः (अप्रिये) शत्रौ (तम्) सेदुम् (नि दध्मः) नितरां धारयामः (पवित्रेण) शुद्धकर्मणा (पृथिवि). (मा) माम् (उत्) उत्कर्षेण (पुनामि) शोधयामि ॥

३१—(याः) (ते) तव (प्राचीः) अ० ३। २६। १। प्राच्यः। स्वाभिमुखीभूताः (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशः (याः) (उदीचीः) अ० ३। २६। ४। उदीच्यः। उपरिवर्तमाना दिशः (याः) (ते) (भूमे) (अधरात्) अधस्तात्

पीछे की ओर हैं। (ताः) वे सब (मह्यम् चरते) मुझ विचरते हुये के लिये (स्योनाः) सुख देने वाली (भवन्तु) होवें, (भुवने) संसार में (शिश्रियाणः) ठहरा हुआ मैं (मा नि पप्तम्) न गिर जाऊं ॥ ३१ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य चलते फिरते रहकर पुरुषार्थ करते रहते हैं, वे पृथिवी पर सब दिशाओं में सुख भोगते हैं ॥ ३१ ॥

मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत । स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो यावया वधम् ॥३२॥

मा । नः । पश्चात् । मा । पुरस्तात् । नुदिष्ठाः । मा । उत्तरात् । अधरात् । उत ॥ स्वस्ति । भूमे । नः भव । मा । विदन् । परि-पन्थिनः । वरीयः । यवय । वधम् ॥३२॥

भाषार्थ—(भूमे) हे भूमि ! (नः) हम को (मा) न तो (पश्चात्) पीछे से, (मा) न (पुरस्तात्) आगे से, (मा) न (उत्तरात्) ऊपर से (उत) और (अधरात्) नीचे से (नुदिष्ठाः) ढकेल, (नः) हमारे लिये (स्वस्ति) कल्याणी (भव) हो, (परिपन्थिनः) बटमार लोग [हम को] (मा विदन्) न पावें, (वधम्) मारू हथियार को (वरीयः) बहुत दूर (यावय) हटा दे ३२

भावार्थ—मनुष्य सब दिशाओं में सावधान रहकर दुराचारियों के फन्दों से बचें ॥ ३२ ॥

(याः) (च) (पश्चात्) (स्योनाः) सुखदाः (ताः) (मह्यम्) (चरते) विचरणशीलाय (भवन्तु) (मा नि पप्तम्) पतॢ गतौ-लुङ् । अहं न निपतानि (भुवने) संसारे (शिश्रियाणः) श्र० १ । १२ । २ । श्रिञ्-कानच् । आश्रयं गृह्णानः ॥

३२—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (पश्चात्) (पुरस्तात्) पुरोभागात् (मा नुदिष्ठाः) णुद प्रेरणे-लुङ् । न प्रेरय (मा) (उत्तरात्) उपरिदेशात् (अधरात्) निम्नस्थानात् (उत) अपि (स्वस्ति) कल्याणी (भूमे) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (मा विदन्) अ० १ । १६ । १ । मा लभन्ताम् (परिपन्थिनः) अ० १ । २७ । १ । प्रतिकूलाचारिणः (वरीयः) अ० १ । २० । ३ । उरुतरम् । दूरतरम् (यावय) वियोजय (वधम्) शस्त्रप्रहारम् ॥

यावत् तेऽभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।

तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

यावत् । ते । अभि । वि-पश्यामि । भूमे । सूर्येण । मेदिना ॥

तावत् । मे । चक्षुः । मा । मेष्ट । उत्तराम्-उत्तराम् । समाम् ३३

भाषार्थ—(भूमे) हे भूमि ! (यावत्) जब तक (मेदिना) स्नेही (सूर्येण) सूर्य के साथ (अभि) सब ओर (ते विपश्यामि) तेरा विविध प्रकार दर्शन करूं । (तावत्) तब तक (मे) मेरी (चक्षुः) दृष्टि (उत्तरामुत्तराम्) उत्तम उत्तम (समाम्) अनुकूल क्रिया को (मा मेष्ट) नहीं नाश करे ॥३३॥

भावार्थ—मनुष्य ऐसा प्रयत्न करें कि विद्या बल पूर्वक ईश्वर की अद्भुत रचनाओं से सदा उत्तम उत्तम क्रियायें करते रहें, जैसे सूर्य प्रकाश आदि से उपकार करता है ॥ ३३ ॥

यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे पार्श्वम् ।

उत्तानास्त्वा प्रतीचीं यत् पृष्टीभिरधिशेमहे । मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि ॥ ३४ ॥

यत् । शयानः । परि-आवर्ते । दक्षिणम् । सव्यम् । अभि । भूमे । पार्श्वम् ॥ उत्तानाः । त्वा । प्रतीचीम् । यत् । पृष्टीभिः । अधि-शेमहे ॥ मा । हिंसीः । तत्र । नः । भूमे । सर्वस्य । प्रति-शीवरि ॥ ३४ ॥

३३—(यावत्) यत्परिमाणम् (ते) तव (अभि) अभितः (वि पश्यामि) विविधं दर्शनं करोमि (भूमे) (सूर्येण) आदित्येन (मेदिना) स्नेहिना (तावत्) तत्परिमाणम् (मे) मम (चक्षुः) दृष्टिः (मा मेष्ट) मीञ् हिंसायाम्-लुङ्, माङि अडभावः । न हिनस्तु (उत्तरामुत्तराम्) अ० २ । १७ । ४ । अतिशयेनोत्कृष्टाम् (समाम्) अ० ३ । १० । १ । समक्रियाम् । अनुकूलक्रियाम् ॥

भाषार्थ—(भूमे) हे भूमि ! (यत्) जब (शयानः) सोता हुआ मैं (दक्षिणम्) दाहिने [वा] (सव्यम्) बायें (पार्श्वम् अभि) करवट से (पर्य्यावर्ते) लोटता हूं । (यत्) जब (उत्तानाः) चित होकर हम (प्रतीचीम्) प्रत्यक्ष मिलती हुयी (त्वा) तुझ पर (पृष्टीभिः) [अपनी] पसलियों से (अधिशीमहे) सोते हैं । (सर्वस्य प्रतिशीवरि) हे सब को शयन देने वाली (भूमे) भूमि ! (तत्र) उस [काल] में (नः) हमको (मा हिंसीः) मत कष्ट दे ३४

भावार्थ—जो मनुष्य पृथिवी को समचौरस बनाकर रहते हैं, वे सुख पाते हैं ॥ ३४ ॥

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥ ३५ ॥

यत् । ते । भूमे । वि-खनामि । क्षिप्रम् । तत् । अपि । रोहतु ॥ मा । ते । मर्म । वि-मृग्वरि । मा । ते । हृदयम् । अर्पिपम् ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—(भूमे) हे भूमि ! (यत्) जो कुछ (ते) तेरा (विखनामि) मैं खोद डालूं, (तत्) वह (क्षिप्रम् अपि) शीघ्र ही (रोहतु) उगै । (विमृग्वरि) हे खोजने योग्य ! (मा) न तो (ते) तेरे (मर्म) मर्म स्थल को और (मा)

३४—(यत्) यदा (शयानः) शयनं कुर्वन् (पर्यावर्ते) परिलुण्ठामि (दक्षिणम्) (सव्यम्) वामम् (भूमे) (पार्श्वम्) कक्षाधोभागम् (उत्तानाः) उत्+तनु विस्तारे-वञ् । ऊर्ध्वमुखशयानाः (त्वा) भूमिम् (प्रतीचीम्) प्रत्यक्षमञ्चन्तीं प्राप्नुवतीम् (यत्) यदा (पृष्टीभिः) पार्श्वास्थिभिः (अधिशेमहे) शयनं कुर्मः (मा हिंसीः) मा वधीः (तत्र) तस्मिन् काले (नः) अस्मान् (भूमे) (सर्वस्य) (प्रतिशीवरि) शीङ्क्रुशिरुहि० । उ० ४ । ११४ । शीङ् स्वप्ने-क्वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । ङीब्रेफौ । प्राणिनः प्रत्यक्षं शेरतेऽस्यां सा प्रतिशीवरी तत्सम्बुद्धौ ॥

३५—(यत्) यत् किञ्चित् (ते) तव (भूमे) (विखनामि) विदारयामि (क्षिप्रम्) शीघ्रम् (तत्) अपि) एव (रोहतु) उत्पद्यताम् (मा) निषेधे (ते) तव (मर्म) सन्धिस्थानम् (विमृग्वरि) म० २९ । हे अन्वेषणीये (ते) (हृदयम्)

न (ते) तेरे (हृदयम्) हृदय को (अर्पिपम्) मैं हानि करूं ॥ ३५ ॥

भावार्थ–भूतल विद्या और भूगर्भ विद्या में चतुर लोग भूमि–को उचित रीति से खोदकर और हल से जोतकर रत्न और अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करें ॥ ३५ ॥

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः । ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३६ ॥

ग्रीष्मः । ते । भूमे । वर्षाणि । शरत् । हेमन्तः । शिशिरः । वसन्तः ॥ ऋतवः । ते । वि-हिताः । हायनीः । अहोरात्रे इति । पृथिवि । नः । दुहाताम् ॥ ३६ ॥

भाषार्थ–(भूमे) हे भूमि ! (ते) तेरे (ग्रीष्मः) घाम ऋतु [ज्येष्ठ–आषाढ़], (वर्षाणि) बरसा [श्रावण-भाद्र], (शरत्) शरद् ऋतु [आश्विन–कार्तिक], (हेमन्तः) शीतकाल [अग्रहायण–पौष], (शिशिरः) उतरता हुआ शीतकाल [माघ–फाल्गुन] और (वसन्तः) वसन्त काल [चैत्र–वैशाख] (ऋतवः) ऋतु हैं, [उनको] (पृथिवि) हे पृथिवी ! (विहिताः) विहित [स्थापित] (हायनीः) वर्षों, तक (ते) तेरे (अहोरात्रे) दिन राति [दोनों] (नः) हमारे लिये (दुहाताम्) पूर्ण करें ॥ ३६ ॥

भावार्थ–मनुष्यों को उचित है कि पृथिवी पर सब ऋतुओं में उचित कर्म करके पूर्ण आयु भागें ॥ ३६ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो–अ० ६ । ५५ । २ ॥

(मा) (अर्पिपम्) ऋ गतौ हिंसायां च–णिचि पुकि लुङि रूपम् । न हिनसानि ॥

३६–ग्रीष्मादयः शब्दा व्याख्याताः अ० ६ । ५५ । २ । (ग्रीष्मः) निदाघः । ज्येष्ठाषाढात्मकः कालः (ते) तव (भूमे) (वर्षाणि) श्रावणभाद्रात्मको मेघकालः (शरत्) आश्विनकार्तिकात्मकः कालः (हेमन्तः) अग्रहायणपौषात्मकः शीतकालः (शिशिरः) माघफाल्गुनात्मकः शीतान्तः कालः (वसन्तः) चैत्रवैशाखात्मकः पुष्पकालः (ऋतवः) कालभेदाः (ते) तव (विहिताः) विधृताः । विधिना बोधिताः (हायनीः) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । संवत्सरान् (अहोरात्रे) रात्रिदिने (पृथिवि) (नः) अस्मभ्यम् (दुहाताम्) पूरयताम् ॥

यापं सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासन्नग्नयो ये अप्स्वं१न्तः। परा दस्यून् ददती देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम्। शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥ ३७ ॥

या। अप। सर्पम्। विजमाना। वि-मृग्वरी। यस्याम्। आसन्। अग्नयः। ये। अप्-सु। अन्तः ॥ परा। दस्यून्। ददती। देव-पीयून्। इन्द्रम्। वृणाना। पृथिवी। न। वृत्रम् ॥ शक्राय। दध्रे। वृषभाय। वृष्णे ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—(या) जो (विमृग्वरी) विविध प्रकार खोजने योग्य [पृथिवी] (अप सर्पम्) सरक कर (विजमाना) चलने वाली है, (यस्याम्) जिस [पृथिवी] पर (अग्नयः) वे अग्नि ताप (आसन्) हैं (ये) जो (अप्सु अन्तः) प्राणियों के भीतर हैं। (देवपीयून्) विद्वानों के सताने वाले (दस्यून्) दुष्टों को (परा ददती) दूर छोड़ती हुयी, [इस प्रकार] (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवान् पुरुष को (वृणाना) चाहती हुयी और (वृत्रम्) शत्रु को (न) न [चाहती हुयी] (पृथिवी) पृथिवी (शक्राय) शक्तिमान्, (वृषभाय) बलवान्, (वृष्णे) वीर्यवान् पुरुष के लिये (दध्रे) धारण की गयी है ॥ ३७ ॥

३७—(या) पृथिवी (अप सर्पम्) अपसर्पणेन अपसरणेन तथा यथा (विजमाना) ओ विजी भयचलनयोः—शानच्। चलन्ती (विमृग्वरी) म० २९। विविधमन्वेषणीया (यस्याम्) पृथिव्याम् (आसन्) सन्ति (अग्नयः) अग्नितापाः (ये) (अप्सु) आपः=आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६। २७। प्रजासु। प्राणिषु (अन्तः) मध्ये (परा) दूरे (दस्यून्) अ० २। १४। ५। परपदार्थनाशकान् (ददती) दद दाने—शतृ छन्दसि। ददमाना। त्यजन्ती (देवपीयून्) अ० ४। ३५। ७। विदुषां हिंसकान् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तं पुरुषम् (वृणाना) स्वीकुर्वाणा (पृथिवी) (न) निषेधे (वृत्रम्) धर्मात्मनां वारकं शत्रुम् (शक्राय) शक्तिमते (दध्रे) बहुलं छन्दसि। पा० ७। १। ८। लिटो रुडागमः। दधे। धृतास्ति (वृषभाय) बलवते (वृष्णे) वीर्यवते पुरुषाय ॥

भावार्थ—जो मनुष्य आगे की चलती हुई पृथिवी को खोजकर अपने भीतर पुरुषार्थ रूप तेज धारण करते हैं, उन विघ्न नाशक वीरों के लिये यह पृथिवी सुख दायिनी और दुराचारी दुष्टों को दुःखदायिनी होती है ॥ ३७ ॥

यस्यां सदोहविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते। ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः। युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३८ ॥

यस्याम्। सदोहविर्धाने इति सदः-हविर्धाने। यूपः। यस्याम्। नि-मीयते ॥ ब्रह्माणः। यस्याम्। अर्चन्ति। ऋक्-भिः। साम्ना। यजुः-विदः ॥ युज्यन्ते। यस्याम्। ऋत्विजः। सोमम्। इन्द्राय। पातवे ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [भूमि) पर (सदोहविर्धाने) सभा और अन्नस्थान हैं, (यस्याम्) जिसपर (यूपः) जयस्तम्भ (निमीयते) गाड़ा जाता है। (यस्याम्) जिसपर (ब्रह्माणः) ब्रह्मा [वेद वेत्ता] लोग (ऋग्भिः) ऋचाओं [वेद वाणियों] से और (यजुर्वेदः) यजुर्वेदी [परमात्मा देव की पूजा जानने वाले] लोग (साम्ना) मोक्ष ज्ञान के साथ [परमात्मा को] (अर्चन्ति) पूजते हैं। (यस्याम्) जिस पर (ऋत्विजः) सब ऋतुओं में यज्ञ [परमात्मा का पूजन] करनेवाले [योगी जन] (इन्द्राय) इन्द्र [ऐश्वर्ययुक्त जीव] के लिये (सोमम्) सोम [अमृत, मोक्षसुख] (पातवे) पान करने को। (युज्यन्ते) समाधि लगाते हैं ॥ ३८ ॥

३८—(यस्याम्) भूम्याम् (सदोहविर्धाने) षद्लृ गतौ—असुन्, हु दानादानादनेषु—इसि। सभाऽन्नस्थानं च द्वे (यूपः) जयस्तम्भः (यस्याम्) (निमीयते) निक्षिप्यते (ब्रह्माणः) वेदवेत्तारः (यस्याम्) (अर्चन्ति) पूजयन्ति परमात्मानम् (ऋग्भिः) वेदवाग्भिः (साम्ना) मोक्षज्ञानेन (यजुर्विदः) अर्तिपृवपियजि०। उ०२। ११७। यज देवपूजायाम्—उसि + विद ज्ञाने—क्विप्। परमात्मपूजाज्ञातारः (युञ्जन्ते) युज समाधौ। समादधति (यस्याम्) (ऋत्विजः) अ० ६। २। १। सर्वेषु ऋतुषु परमात्मपूजनशीलाः (सोमम्) अमृतम्। मोक्षसुखम् (इन्द्राय) ऐश्वर्यवते पुरुषाय (पातवे) पा पाने—तवेन्। पानं कर्तुम् ॥

भावार्थ—जिस भूमि पर जितेन्द्रिय वीर पुरुष शत्रुओं को जीतते हैं, और वेदज्ञानी, योगीन्द्र परमात्मा के तत्त्वज्ञान से मोक्ष आनन्द भोगते हैं, उस भूमि पर हम अपना इष्ट सिद्ध करें ॥ मन्त्र ३८ और ३९ का अन्वय मन्त्र ४० के साथ है ॥ ३८ ॥

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।
सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥

यस्याम् । पूर्वे । भूत-कृतः । ऋषयः । गाः । उत् । आनृचुः ॥
सप्त । सत्रेण । वेधसः । यज्ञेन । तपसा । सह ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [भूमि] पर (पूर्वे) निवासस्थान [शरीर] में [वर्तमान] (भूतकृतः) यथार्थ कर्म करने वाले, (वेधसः) ज्ञानवान् (सप्त) सात (ऋषयः) विषय प्राप्त करनेवाले ऋषियों [त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] ने (सत्रेण) सत्पुरुषों के रक्षक (यज्ञेन) यज्ञ [देव पूजा, संगति करण और दान] और (तपसा सह) [ब्रह्मचर्य आदि] तप के साथ (गाः) वेद वाणियों को (उत्) उत्तमता से (आनृचुः) पूजा है ॥ ३९ ॥

भावार्थ—जिस भूमि पर मनुष्य अपने शरीर की इन्द्रियों द्वारा वेदज्ञान प्राप्त करके आत्मोन्नति करते हैं, उस भूमि पर हम पुरुषार्थ करके सुख प्राप्त करें—मन्त्र ४० देखो ॥ ३९ ॥

३९—(यस्याम्) भूम्याम् (पूर्वे) पूर्व निवासे निमन्त्रणे च—अच्। निवासे शरीरे (भूतकृतः) भूतं यथार्थं कुर्वन्ति ये ते (ऋषयः) अ० ४। ११। ९। विषयप्रापकाः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च (गाः) वेदवाणीः (उत्) उत्तमतया (आनृचुः) अर्च पूजायाम्—लिट्। अपस्पृधेथामानृचुरानृहु०। पा० ६। १। ३६। धातोर्लिटि उसि सम्प्रसारणमकारलोपश्च। यद्वृत्तान्नित्यम्। पा० ८। १। ६६। इति निघातप्रतिषेधः। आनर्चुः। पूजितवन्तः (सप्त) सप्त संख्याकाः (सत्रेण) सत्+त्रैङ् पालने—क। सतां सत्पुरुषाणां त्रायकेण (वेधसः) मेधाविनः ज्ञानवन्तः (यज्ञेन) देवपूजासंगतिकरणदानव्यवहारेण (तपसा) ब्रह्मचर्यादितपश्चरणेन (सह) ॥

यजुर्वेद ३४ । ५५ में वर्णन है—(सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे) सात ऋषि अर्थात् शब्द आदि विषय को प्राप्त करने वाले पांच ज्ञानेन्द्रिय, मन और बुद्धि शरीर में प्रतीति के साथ ठहरे हुये हैं ॥

सा नो भूमिरा दिशतु यद्धनं कामयामहे ।
भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥ (४)

सा । नः । भूमिः। आ । दिशतु । यत् । धनम् । कामयामहे ॥
भगः । अनु-प्रयुङ्क्ताम् । इन्द्रः । एतु । पुरः-गवः ॥४०॥(४)

भाषार्थ—(सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमको (धनम्) वह धन (आ) यथावत् (दिशतु) देवे, (यत्) जिसे (कामयामहे) हम चाहते हैं । (भगः) ऐश्वर्य [हमें] (अनुप्रयुङ्क्ताम्) निरन्तर मिले, (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् पुरुष (पुरोगवः) अग्रगामी होकर (एतु) चले ॥ ४० ॥

भावार्थ—इस मन्त्र का अन्वय मन्त्र ३८ और ३९ के साथ है । मनुष्य पृथिवी पर वीर, महात्मा ब्राह्मणों योगियों के अनुकरण से वेदविद्या प्राप्त करके ऐश्वर्यवान् होकर अग्रगामी होवें ॥ ४० ॥

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः । युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः । सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१ ॥

यस्याम् । गायन्ति । नृत्यन्ति । भूम्याम् । मर्त्याः । वि-ऐलबाः ॥ युध्यन्ते । यस्याम् । आ-क्रन्दः। यस्याम् । वदति । दुन्दुभिः ॥ सा । नः । भूमिः । प्र । नुदताम् । स-पत्नान् ।

४०—(सा) पूर्वोक्ता–म० ३८, ३९ (नः) अस्मभ्यम् (भूमिः) (आ) समन्तात् (दिशतु) ददातु (यत्) (धनम्) (कामयामहे) इच्छामः (भगः) ऐश्वर्यम् (अनुप्रयुङ्क्ताम्) निरन्तरं प्राप्नोतु (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् पुरुषः (एतु) गच्छतु (पुरोगवः) गोरतद्धितलुकि। पा० ५ । ४ । ९२। इति पुरस्+गो समासे टच् । अग्रगामी सन् ॥

असपत्नम् । मा । पृथिवी । कृणोतु ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(यस्यां भूम्याम्) जिस भूमि पर (व्यैलबाः) विविध प्रकार वाणियों के बोलने वाले (मर्त्याः) मनुष्य (गायन्ति) गाते हैं और (नृत्यन्ति) नाचते हैं। (यस्यां भूम्याम्) जिस भूमि पर (आक्रन्दः) कोलाहल करने वाले [योद्धा] (युध्यन्ते) लड़ते हैं, (यस्याम्) जिस पर (दुन्दुभिः) ढोल (वदति) बजता है। (सा भूमिः) वह भूमि (नः) हमारे (सपत्नान्) वैरियों को (प्र णुदताम्) हटा देवे, (पृथिवी) पृथिवी (मा) मुझ को (असपत्नम्) विना शत्रु (कृणोतु) करे ॥ ४१ ॥

भावार्थ -जिस पृथिवी पर मनुष्य ऊंचे, नीचे और मध्यम स्वर से गाते, नाचते और बाजे बजाकर युद्ध करते हैं, वहां पर धर्मात्मा लोग निर्विघ्न होकर सुख प्राप्त करें ॥ ४१ ॥

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।
भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेदसे ॥ ४२ ॥

यस्याम् । अन्नम् । व्रीहि-यवौ । यस्याः । इमाः । पञ्च । कृष्टयः ॥ भूम्यै । पर्जन्य-पत्न्यै । नमः । अस्तु । वर्ष-मेदसे ।४२

भाषार्थ—(यस्याम्) जिस [भूमि] पर (अन्नम्) अन्न, (व्रीहियवौ) चावल और जौ हैं, (यस्याः) जिस के [ऊपर] (पञ्च) पांच [पृथिवी,

४१—(यस्याम्) (गायन्ति) गानं कुर्वन्ति (नृत्यन्ति) नृत्यं कुर्वन्ति (भूम्याम्) (मर्त्याः) मनुष्याः (व्यैलबाः) इला=वाक्। वि+इला—अण् समूहार्थे +बण शब्दे-ड। विविधमिलानां वाचां शब्दयितारः (युध्यन्ते) संप्रहरन्ति (यस्याम्) (आक्रन्दः) क्रदि आह्वाने रोदने च-क्विप्। कोलाहलशीलाः (यस्याम्) (वदति) ध्वनति (दुन्दुभिः) बृहड्ढक्का (सा) (नः) अस्माकम् (भूमिः) (प्रणुदताम्) प्रेरयतु (सपत्नान्) शत्रून् (असपत्नम्) अशत्रुम् (मा) माम् (पृथिवी) (कृणोतु) करोतु ॥

४२—(यस्याम्) भूम्याम् (अन्नम्) (व्रीहियवौ) (यस्याः) (इमाः) दृश्यमानाः (पञ्च) पृथिव्यादिपञ्चभूतैः संबद्धाः (कृष्टयः) अ० ३ । २४ । ३ ।

जल, तेज, वायु और आकाश] से सम्बन्ध वाले (इमाः) यह (कृष्टयः) मनुष्य हैं। (वर्षमेदसे) वर्षा से स्नेह रखने वाली, (पर्जन्यपत्न्यै) मेघ से पालन की गयी (भूम्यै) उस भूमि के लिये (नमः अस्तु) [हमारा] अन्न होवे ॥ ४२)

भावार्थ—मनुष्य पृथिवी के हितके लिये पृथिवी आदि पांच तत्वों से उपकार लेकर अन्न आदि प्राप्त करें ॥ ४२ ॥

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वते। प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥ ४३ ॥

यस्याः। पुरः। देव-कृताः। क्षेत्रे। यस्याः। वि-कुर्वते ॥ प्रजा-पतिः। पृथिवीम्। विश्व-गर्भाम्। आशाम्-आशाम्। रण्याम्। नः। कृणोतु ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—(यस्याः) जिसके (पुरः) नगर [राजभवन, गढ़ आदि] (देवकृताः) विद्वानों के बनाये हैं, (यस्याः) जिसके (क्षेत्रे) खेत में [मनुष्य] (विकुर्वते) विविध कर्म करते हैं। (प्रजापतिः) प्रजापति [परमेश्वर] (विश्वगर्भाम्) सब के गर्भ (पृथिवीम्) पृथिवी को (आशामाशाम्) दिशा दिशा में (नः) हमारे लिये (रण्याम्) रमणीय (कृणोतु) करे ॥ ४३ ॥

भावार्थ—जिस भूमि पर धर्मात्मा पुरुष राजभवन, कार्यालय आदि बनाकर अनेक प्रकार से उन्नति के काम करते हैं और जिस में से अनेक रत्न उत्पन्न होते हैं, उस पर परमात्मा हमें धर्म में स्थिर रखकर सर्वत्र प्रसन्न रक्खे ॥ ४३ ॥

मनुष्याः-निघ० २। ३ (भूम्यै) (पर्जन्यपत्न्यै) मेघेन पालनीयायै (नमः) अन्नम्-निघ० २। ७ (अस्तु) (वर्षमेदसे) ञि मिदा स्नेहने—असुन्। वर्षाभिः स्नेहशीलायै ॥

४३—(यस्याः) (पुरः) नगर्य्यः । राजभवनदुर्गादयः (देवकृताः) विद्वद्भिर्निर्मिताः (क्षेत्रे) प्रदेशे (यस्याः) (विकुर्वते) विविधकर्माणि कुर्वन्ति मनुष्याः (प्रजापतिः) प्रजापालकः परमेश्वरः (पृथिवीम्) (विश्वगर्भाम्) सर्वस्य गर्भभूताम् (आशामाशाम्) प्रतिदिशम् (रण्याम्) अ० ६। ३। ६। रमणीयाम्-निरु० ६। ३३। (नः) अस्मभ्यम् (कृणोतु) करोतु ॥

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे। वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ४४

नि-धिम्। बिभ्रती। बहु-धा। गुहा। वसु। मणिम्। हिरण्यम्। पृथिवी। ददातु। मे ॥ वसूनि। नः। वसु-दाः। रासमाना। देवी। दधातु। सु-मनस्यमाना ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—(गुहा) अपनी गुहा [गढ़े] में (निधिम्) निधि [धन का कोश] (बहुधा) अनेक प्रकार (बिभ्रती) रखती हुयी (पृथिवी) पृथिवी (मे) मुझे (वसु) धन (मणिम्) मणि और (हिरण्यम्) सुवर्ण (ददातु) देवे। (वसुदाः) धन देने वाली, (वसूनि) धनों को (रासमाना) देती हुयी (देवी) वह देवी [उत्तम गुण वाली पृथिवी] (सुमनस्यमाना) प्रसन्न मन होकर (नः दधातु) हमारा पोषण करे॥ ४४ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् मनुष्य पृथिवी को खोजते हैं, वे खानों में से अनेक रत्न और सुवर्ण आदि पाकर प्रसन्नचित्त होते हैं ॥ ४४ ॥

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्। सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥४५॥

जनम्। बिभ्रती। बहु-धा। वि-वाचसम्। नाना-धर्माणम्। पृथिवी। यथा-ओकसम् ॥ सहस्रम्। धाराः। द्रविणस्य। मे। दुहाम्। ध्रुवा-इव। धेनुः। अनप-स्फुरन्ती ॥ ४५ ॥

४४—(निधिम्) धनसञ्चयम् (बिभ्रती) धरन्ती (बहुधा) अनेकप्रकारेण (गुहा) गुहायाम्। गर्ते (वसु) धनम् (मणिम्) (हिरण्यम्) सुवर्णम् (पृथिवी) (ददातु) (मे) मह्यम् (वसूनि) धनानि (नः) अस्मभ्यम् (वसुदाः) धनदात्री (रासमाना) रासतिर्दानकर्मा–निघ० ३। २०। ददती (देवी) दिव्यगुणा (दधातु) पोषतु (सुमनस्यमाना) अ० १। ३५। १। शोभनमनस्का सती॥

भाषार्थ-(विवाचसम्) विशेष वचन सामर्थ्य वाले, (नानाधर्माणम्) अनेक गुण वाले (जनम्) जन [मनुष्य समूह] को (यथौकसम्) स्थान के अनुसार (बहुधा) बहुत प्रकार से (बिभ्रती) धारण करती हुयी (पृथिवी) पृथिवी, (ध्रुवा)-दृढ़ स्वभाव वाली, (अनपस्फुरन्ती) निश्चल (धेनुः इव) गौ के समान, (मे) मेरे लिये (द्रविणस्य) धन की (सहस्रम्) सहस्र (धाराः) धारायें (दुहाम्) दुहे ॥ ४५ ॥

भावार्थ-जैसे गौ अल्प मूल्य तृण आदि खाकर गोपाल की चतुराई के अनुसार बहुमूल्य दूध देती है, वैसे ही मनुष्य परिश्रम से अनेक विद्यायें और अनेक गुण प्राप्त करके पृथिवी पर अपनी योग्यता के अनुसार बहुत प्रकार से धनवान् होवें ॥ ४५ ॥

यस्ते॑ स॒र्पो वृश्चि॑कस्तृ॒ष्टदं॑श्मा हेम॒न्तज॑ब्धो भृम॒लो गुहा॒ शये॑। क्रिमि॒र्जिन्व॑त् पृथिवि॒ यद्य॒देज॑ति प्रा॒वृषि॒ तन्नः॒ सर्प॒न्मोप॑ सृप॒द् यच्छि॒वं तेन॑ नो मृड ॥ ४६ ॥

यः। ते॒। स॒र्पः। वृश्चि॑कः। तृ॒ष्ट-दं॑श्मा। हे॒म॒न्त-ज॑ब्धः। भृ॒म॒लः। गुहा॑। शये॑ ॥ क्रिमिः॑। जिन्व॑त्। पृ॒थि॒वि॒। यत्-य॑त्। एज॑ति। प्रा॒वृषि॑। तत्। नः॒। सर्प॑त्। मा। उप॑। सृ॒प॒त्। यत्। शि॒वम्। तेन॑। नः॒। मृ॒ड ॥ ४६ ॥

भाषार्थ-(यः) जो (तृष्टदंश्मा) डंक मारने से पियास उत्पन्न करने

४५-(जनम्) मनुष्यसमूहम् (बिभ्रती) धरन्ती (बहुधा) (विवाचसम्) वि+वचस्-अण्। विशेषेण वचांसि वचनसामर्थ्यानि यस्य तम् (नानाधर्माणम्) बहुगुणवन्तम् (पृथिवी) (यथौकसम्) अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यश्च। पा० ५। ४। १०७। इति बाहुलकात् टच्। यथास्थानम्। योग्यतामनुसृत्य (सहस्रम्) बहु (धाराः) प्रवाहान् (द्रविणस्य) धनस्य (मे) मह्यम् (दुहाम्) दुग्धाम्। प्रपूरयतु (ध्रुवा) दृढस्वभावा (इव) यथा (धेनुः) गौः (अनपस्फुरन्ती) अ० ६। १। ७। निश्चलन्ती॥

४६-(यः) (ते) तव (सर्पः) भुजङ्गः (वृश्चिकः) अ० १०। ४।

वाला (सर्पः) सांप [वा] (वृश्चिकः) बिच्छू (हेमन्तजब्धः) ठंड से ठिठरा हुआ, (भ्रमलः) भ्रमल [घबड़ाता हुआ] (ते) तेरे (गुहा) गढ़े में (शये) सोता है। (क्रिमिः) [जो] कीड़ा और (यद्यत्) जो जो (प्रावृषि) वर्षा ऋतु में (जिन्वत्) प्रसन्न होता हुआ (एजति) रेंगता है, (पृथिवि) हे पृथिवि ! (तत्) वह (सर्पत्) रेंगता हुआ [जन्तु] (नः) हम पर (मा उप सृपत्) आकर न रेंगे, (यत्) जो कुछ (शिवम्) मङ्गल है, (तेन) उस से (नः) हमें (मृड) सुखी कर ॥ ४६ ॥

भावार्थ–मनुष्य सदा सावधान रहें कि सब ऋतुओं में दुष्ट जीव जन्तुओं से उन्हें क्लेश न होवे ॥ ४६ ॥

ये ते पन्थानो बहवो जनायना रथस्य वर्त्मानसश्च यातवे। यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमतस्करं यच्छिवं तेन नो मृड ॥ ४७ ॥

ये। ते। पन्थानः। बहवः। जन-अयनाः। रथस्य। वर्त्म। अनसः। च। यातवे ॥ यैः। सम्-चरन्ति। उभये। भद्र-पापाः। तम्। पन्थानम्। जयेम। अनमित्रम्। अतस्करम्। यत्। शिवम्। तेन। नः। मृड ॥ ४७ ॥

भाषार्थ–(ये) जो (ते) तेरे (बहवः) बहुत से (पन्थानः) मार्ग

६। कीटभेदः (तृष्टदंश्मा) दंश-मनिन्। यस्य दंशनेन तृषा भवति सः (हेमन्तजब्धः) जभ हिंसायाम्-क्त। हेमन्तेन हिंसितः (भ्रमलः) वृषादिभ्यश्चित्। उ० १। १०६। भ्रमु अनवस्थाने-कलप्रत्ययः संप्रसारणं च। अनवस्थितमनाः (गुहा) गर्ते (शये) तलोपः। शेते (क्रिमिः) क्षुद्रजन्तुः (जिन्वत्) तृप्यत् (पृथिवि) (यद्यत्) (एजति) चेष्टते (प्रावृषि) क्विब् वचिप्रच्छि श्रि०। उ०२। ५७। प्र+वृषु सेचने–क्विप् दीर्घश्च। वर्षाकाले (तत्) सत्त्वम्। जन्तुः (नः) अस्मान् (सर्पत्) सर्पणं कुर्वत् (उप) समीपे (मा सृपत्) न सर्पतु (यत्) (शिवम्) मङ्गलम् (तेन) (नः) अस्मान् (मृड) सुखय ॥

४७–(ये) (ते) तव (पन्थानः) मार्गाः (बहवः) नानाप्रकाराः

(जनायनाः) मनुष्यों के चलने योग्य हैं, [और जो] (रथस्य) रथ के (च) और (अनसः) छकड़े [वा अन्न] के (यातवे) चलने के लिये (वर्त्म) मार्ग है। (यैः) जिनसे (उभये) दोनों (भद्रपापाः) भले और बुरे [प्राणी] (संचरन्ति) चले चलते हैं, (तम्) उस (अनमित्रम्) शत्रु रहित और (अतस्करम्) तस्कर शून्य (पन्थानम्) मार्ग को (जयेम) हम जीतें, (यत्) जो कुछ (शिवम्) मङ्गल है, (तेन) उससे (नः) हमें (मृड) सुखी कर ॥ ४७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पृथिवी पर ऊंचे नीचे, भले बुरे मार्गों का विचार करके सुमार्ग पर चलते हैं, वे कुमार्गियों से बचकर सदा सुखी रहते हैं ॥४७॥

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः। वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥ ४८ ॥

मल्वम्। बिभ्रती। गुरु-भृत्। भद्र-पापस्य। नि-धनम्। तितिक्षुः॥ वराहेण। पृथिवी। सम्-विदाना। सूकराय। वि। जिहीते। मृगाय ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(मल्वम्) धारण सामर्थ्य को और (गुरुभृत) गुरुत्व [भारीपन] रखने वाले सामर्थ्य को (बिभ्रती) धारण करने वाली, (भद्रपापस्य) भले और बुरे के (निधनम्) कुल [समूह] को (तितिक्षुः) सहनेवाली,

---

(जनायनाः) जन+अयनाः। मनुष्यैर्गन्तुं योग्याः (रथस्य) रमणीययानस्य (वर्त्म) मार्गः (अनसः) अन जीवने—असुन्। शकटस्य। अन्नस्य। (च) (यातवे) यातुम् (यैः) मार्गैः (संचरन्ति) विचरन्ति (उभये) द्वित्वविशिष्टाः (भद्रपापाः) साध्वसाधवः (तम्) पन्थानम् (जयेम) जयेन प्राप्नुयाम (अनमित्रम्) अशत्रुम (अतस्करम्) अचौरम्। अन्यत् पूर्ववत्—म० ॥ ४६ ॥

४८—(मल्वम्) कृगृशृदृभ्यो वः। उ० १। १५५। मल धारणे-व। धारणसामर्थ्यम् (बिभ्रती) धारयन्ती (गुरुभृत्) कृग्रोरुच्च। उ० १। २४। गॄ विज्ञापने-कु, उत्वं च+डुभृञ् धारणपोषणयोः-क्विप्। गुरुत्वस्य धारकं सामर्थ्यम्

(वराहेण) मेघ के साथ (संविदाना) मिली हुयी (पृथिवी) पृथिवी (सूकराय) सुन्दर [सुखद] किरणों वाला, (मृगाय) गमनशील सूर्य के लिये (वि) विविध प्रकार (जिहीते) प्राप्त होती है ॥ ४८ ॥

भावार्थ—पृथिवी अपने धारण आकर्षण से सब पदार्थों को अपने पर रखती है और सूर्य के सन्मुख चलने से जल आकाश में चढ़ता और बरसता है। उस पृथिवी को उपयोगी बनाने में मनुष्य प्रयत्न करें ॥ ४८ ॥

ये त आर॒ण्याः प॒शवो॑ मृ॒गा वने॑ हि॒ताः सिं॒हा व्या॒घ्राः पु॑रु॒षादश्चर॑न्ति। उ॒लं वृकं॑ पृथिवि दु॒च्छुना॑मि॒त ऋ॒क्षीकां॒ रक्षो॒ अप॑ बाधया॒स्मत् ॥ ४९ ॥

ये। ते॒। आ॒र॒ण्याः। प॒शवः॑। मृ॒गाः। वने॑। हि॒ताः। सिं॒हाः। व्या॒घ्राः। पु॒रु॒ष॒ऽअदः॑। चर॑न्ति ॥ उ॒लम्। वृक॑म्। पृ॒थि॒वि॒। दु॒च्छुना॑म्। इ॒तः। ऋ॒क्षीका॑म्। रक्षः॑। अप॑। बा॒ध॒य॒। अ॒स्मत् ॥ ४९ ॥

भाषार्थ—(ये ते) वे जो (आरण्याः) वन में उत्पन्न हुये (पशवः) पशु (हिताः) हितकारी (मृगाः) हरिण आदि और (पुरुषादः) मनुष्यों के

(भद्रपापस्य) साध्वसाधुपुरुषस्य (निधनम्) कुलम्। समूहम् (तितिक्षुः) तिज क्षमायाम्-स्वार्थे सन्-उप्रत्ययः। सहमाना (वराहेण) अ० ८। ७। २३। मेघेन-निरु० ५। ४ (पृथिवी) (संविदाना) अ० २। २८। २। संपूर्वाद् वेत्तेरकर्मकाद् आत्मनेपदम्, लटः शानच्। संगच्छमाना (सूकराय) ऋदोरप्। पा० ३। ३। ५७। सु+कॄ विदारणे-अप्। उपसर्गस्य दीर्घः। सुष्ठु सुखदाः कराः किरणा यस्य तस्मै (वि) विविधम् (जिहीते) ओ हाङ् गतौ। गम्यते॥ प्राप्यते (मृगाय) मृग अन्वेषणे गतौ च-क। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः—निरु० १३। ३। अन्वेषकाय गतिशीलाय वा सूर्याय ॥

४९—(ये) (ते) प्रसिद्धाः (आरण्याः) अरण्याण् णो वक्तव्यः। वा० पा० ४। २। १०४। अरण्य-ण। अरण्ये भवाः (पशवः) (मृगाः) हरिणाः

खाने वाले (सिंहाः) [हिंसक] सिंह और (व्याघ्राः) [सूंघ कर मारने वाले] बाघ आदि (वने) बन के बीच (चरन्ति) चरते फिरते हैं। [उनमें से] (पृथिवि) हे पृथिवी ! (उलम्) [उष्ण स्वभाव वाले] बनबिलाव, (वृकम्) भेड़िये को और (दुच्छुनाम्) दुष्ट गति वाली (ऋक्षीकाम्) [हिंसक] रीछिनी आदि, (रक्षः) राक्षस [दुष्ट जीवों] को (इतः) यहां पर (अस्मत्) हम से (अप बाधय) हटा दे ॥ ४६ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि हितकारी पशुओं की रक्षा करके हिंसक प्राणियों का नाश करें ॥ ४६ ॥

इस मन्त्र के प्रथम पाद का मिलान अ० ११ । २ । २४ के प्रथम पाद से करो ॥

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः । पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥ ५० ॥ (५)

ये । गन्धर्वाः । अप्सरसः । ये । च । अरायाः । किमीदिनः ॥ पिशाचान् । सर्वा । रक्षांसि । तान् । अस्मत् । भूमे । यवय ५०(५

भाषार्थ—(ये) जो (गन्धर्वाः) दुखदायी हिंसक (अप्सरसः) विरुद्ध चलने वाले हैं, (च) और (ये) जो (अरायाः) कंजूस (किमीदिनः) लुतरे पुरुष हैं। (भूमे) हे भूमि! (तान्) उन (पिशाचान्) पिशाचों [मांस-

(वने) (हिंस्राः) हिंसकराः (सिंहाः) अ० ४ । ८ । ७। हिंसका जन्तुविशेषाः (व्याघ्राः) अ० ४ । ३ । १ । विशिष्टाघ्राणमात्रेण प्राणिनां हिंसकजन्तुविशेषाः (पुरुषादः) मनुष्यभक्षकाः (चरन्ति) विचरन्ति (उलम्) उल दाहे सौत्रो-धातुः—क । उष्णस्वभावं वनमार्जारम् (वृकम्) अ० ३ । ४ । १ । हिंस्रजन्तु-विशेषम् (पृथिवी) (दुच्छुनाम्) दु दु उपतापे-क्विप् तुक् च, शुन गतौ–क, टाप् । दुष्टगतिम् (इतः) अस्मात् स्थानात् (ऋक्षीकाम्) कषिदूषिभ्यामीकन् । उ० ४ । १६ । ऋक्ष हिंसायाम्–ईकन् । हिंसिकां भल्लूकीम् (रक्षः) राक्षसम् (अपबाधय) अपबाधस्व । दूरीकुरु (अस्मत्) ॥

५०—(ये) (गन्धर्वाः) अ० ८ । ६ । १६ । गन्ध अर्दने–अच् + अर्व हिंसायाम्—अच्, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । दुःखदायिपीडकाः (अप्सरसः) सू० २३ । सर्तेरप्पूर्वादसिः । उ० ४ । २३७ । अप + सृ गतौ–असि, उपसर्गान्त्य-

भक्षकों, पीड़ाप्रदों] और (सर्वा) सब (रक्षांसि) राक्षसों को (अस्मत्) हम से (यावय) अलग रख ॥ ५० ॥

भावार्थ—विवेकी मनुष्यों को योग्य है कि पृथिवी पर के दुष्ट प्राणियों और रोगों का नाश करके धर्मात्माओं को सुखी रक्खें ॥ ५० ॥

यां द्वि॒पादः॑ प॒क्षिणः॑ सं॒पत॑न्ति हं॒साः सु॑प॒र्णाः श॑कु॒ना वयां॑सि । यस्यां॒ वातो॑ मात॒रिश्वेय॑ते॒ रजां॑सि कृ॒ण्वंश्च्या॒वयं॑श्च वृ॒क्षान् । वात॑स्य प्र॒वामु॑प॒वामनु॑ वात्य॒र्चिः ॥ ५१ ॥

याम् । द्वि॒-पादः॑ । प॒क्षिणः॑ । स॒म्-पत॑न्ति । हं॒साः । सु॒-प॒र्णाः । श॒कु॒नाः । वयां॑सि ॥ यस्या॑म् । वातः॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । ईय॑ते । रजां॑सि । कृ॒ण्वन् । च्य॒वय॑न् । च॒ । वृ॒क्षान् ॥ वात॑स्य । प्र॒-वाम् । उ॒प॒-वाम् । अनु॑ । वा॒ति॒ । अ॒र्चिः ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस पर (द्विपादः) दो पांव वाले (पक्षिणः) पक्षी [अर्थात्] (हंसाः) हंस, (सुपर्णाः) बड़े उड़ने वाले, [गरुड़ आदि], (शकुनाः) शक्ति वाले [गिद्ध चील आदि] (वयांसि) पक्षीगण (संपतन्ति) उड़ते रहते हैं । (यस्याम्) जिस पर (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला (वातः) वायु (रजांसि) जल वाले बादलों को (कृण्वन्) बनाता हुआ

लोपः । अपसरणशीलान् । विरुद्धगामिनः (ये) (च) (अरायाः) अ० ११ । ६ । १६ । अदातारः (किमीदिनः) अ० १ । ७ । १ । पिशुनाः (पिशाचान्) अ० १ । १६ । ३ । मांसभक्षकान् । पीडाप्रदान् (सर्वा) सर्वाणि (रक्षांसि) राक्षसान् (तान्) (अस्मत्) (भूमे) (यावय) वियोजय ॥

५१—(याम्) पृथिवीम् (द्विपादः) पादद्वयोपेताः (पक्षिणः) (संपतन्ति) उड्डीयन्ते (हंसाः) पक्षिविशेषाः (सुपर्णाः) शोभनपतना गरुडादयः (शकुनाः) शक्तिमन्तो गृध्रचिल्लादयः (वयांसि) पक्षिणः (यस्याम्) (वातः) वायुः (मातरिश्वा) अ० ५ । १० । ८ । अन्तरिक्षगामी (ईयते) गच्छति (रजांसि) अ० ४ । १ । ४ । उदकं रज उच्यते—निरु० ४ । १९ । उदकवतो मेघान् (कृण्वन्) कुर्वन् । रचयन् (च्यवयन्) सांहितिको दीर्घः ।

(च) और (वृक्षान्) वृक्षों को (च्यावयन्) हिलाता हुआ (ईयते) चलता है। और (अर्चिः) प्रकाश (वातस्य) वायु के (प्रवाम्) फैलाव और (उपवाम् अनु) संकोच के साथ साथ (वाति) चलता है ॥ ५१ ॥

भावार्थ—मनुष्य पक्षियों, वायु, मेघ, प्रकाश आदि के ज्ञान और गुणों से लाभ उठाकर आनन्दित होवें—इस मन्त्र का अन्वय अगले मन्त्र ५२ के साथ है ॥ ५१ ॥

इस मन्त्र का दूसरा पाद अ० ११ । २ । २४ के दूसरे पाद में आया है ॥

यस्यां॑ कृ॒ष्णम॑रु॒णं च॒ संहि॑ते अहोरा॒त्रे विहि॑ते॒ भूम्या॒मधि॑ । व॒र्षेण॒ भूमिः॑ पृ॒थि॒वी वृ॒तावृ॑ता॒ सा नो॑ दधातु भ॒द्रया॑ प्रि॒ये धाम॑निधामनि ॥ ५२ ॥

यस्या॑म् । कृ॒ष्णम् । अ॒रु॒णम् । च॒ । संहि॑ते॒ इति॒ सम्-हि॑ते । अ॒हो॒रा॒त्रे इति॑ । विहि॑ते॒ इति॒ वि-हि॑ते । भूम्या॑म् । अधि॑ ॥ व॒र्षेण॑ । भूमिः॑ । पृ॒थि॒वी । वृ॒ता । आ-वृ॑ता । सा । नः॒ । द॒धा॒तु॒ । भ॒द्रया॑ । प्रि॒ये । धाम॑नि-धामनि ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—(यस्यां भूम्याम् अधि) जिस भूमि के ऊपर (अरुणम्) सूर्य वाले (च) और (कृष्णम्) काले वर्ण वाले (संहिते) आपस में मिले हुये (अहोरात्रे) दिन और राति (विहिते) विधान पूर्वक ठहराये गये हैं। (वर्षेण) मेह से (वृता) लपेटी हुयी और (आवृता) ढकी हुयी (सा) वह (पृथिवी) चौड़ी (भूमिः) भूमि [आश्रय स्थान] (नः) हमको (भद्रया) कल्याणी मति के साथ (प्रिये धामनिधामनि) प्रत्येक रमणीय स्थान में

गमयन्। कम्पयन् (च) (वृक्षान्) (वातस्य) वायोः (प्रवाम्) वा गतौ—क्विप्। प्रकृष्टां गतिम् । प्रसृतिम् (उपवाम्) समीपगतिम् । संकोचम् (अनु) अनुसृत्य (वाति) गच्छति (अर्चिः) प्रकाशः ॥

५२—(यस्याम्) (कृष्णम्) कृष्णवर्णम् (अरुणम्) अरुण-अर्शआद्यच् । सूर्येण युक्तम् (च) (संहिते) परस्परमिलिते (अहोरात्रे) रात्रिदिने (विहिते) विधानेन स्थापिते (भूम्याम्) (अधि) उपरि (वर्षेण) वृष्ट्या (भूमिः) (पृथिवी) विस्तृता (वृता) वेष्टिता (आवृता) आच्छादिता (सा) (नः) अस्मान् (दधातु) धरतु (भद्रया) कल्याण्या मेधया (प्रिये) हितकरे

(धृधातु) रक्खे ॥ ५२ ॥

भावार्थ—ईश्वर नियम से जिस प्रकार दिन रात्रि मिले हुये हैं और पृथिवी मेघ मण्डल से छायी है, वैसे ही मनुष्य पृथिवी पर उत्तम बुद्धि के साथ रहकर सब स्थानों में आनन्द करें ॥ ५२ ॥

द्यौश्च॑ म इदं पृ॑थिवी चान्तरि॑क्षं च मे व्यचः॑ ।
अग्निः सूर्य॒ आपो॑ मे॒धां विश्वे॑ दे॒वाश्च॒ सं द॑दुः ॥ ५३ ॥

द्यौः॑ । च॒ । मे॒ । इ॒दम् । पृ॒थि॒वी । च॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् । च॒ । मे॒ । व्यचः॑ ॥ अ॒ग्निः । सूर्यः॑ । आपः॑ । मे॒धाम् । विश्वे॑ । दे॒वाः । च॒ । सम् । द॒दुः॒ ॥ ५३ ॥

भाषार्थ-(मे) मुझ को (द्यौः) प्रकाश (च) और (पृथिवी) पृथिवी (च च) और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष ने (इदम्) यह (व्यचः) विस्तार [दिया है], (मे) मुझ को (अग्निः) अग्नि, (सूर्यः) सूर्य, (आपः) जल (च) और (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम पदार्थों ने (मेधाम्) धारणावती बुद्धि (सम्) ठीक ठीक (ददुः) दी है ॥ ५३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य संसार के पदार्थों में विज्ञान पूर्वक फैलते चले जाते हैं, वे ही विज्ञानी बुद्धि बढ़ाकर संसार को सुख देते हैं ॥ ५३ ॥

अ॒हम॑स्मि॒ सह॑मान॒ उत्त॑रो नाम॒ भूम्या॑म् ।
अ॒भी॒षाड॑स्मि विश्वा॒षाडाशा॑माशां विषास॒हिः ॥ ५४ ॥

अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । सह॑मानः । उत्त॑रः । नाम॑ । भूम्या॑म् ॥ अ॒भी॒-षाट् । अ॒स्मि॒ । वि॒श्व॒षाट् । आशा॑म्-आशाम् । वि॒-स॒स॒हिः ॥ ५४

(धामनिधामनि) प्रत्येकस्थाने ॥

५३—(द्यौः) प्रकाशः (च) (मे) मह्यम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (पृथिवी) (च) (अन्तरिक्षम्) (च) (मे) मह्यम् (व्यचः) विस्तारम् (अग्निः) (सूर्यः) (आपः) जलानि (मेधाम्) धारणावतीं बुद्धिम् (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्यपदार्थाः (च) (सम्) सम्यक् (ददुः) दत्तवन्तः ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं [मनुष्य] (सहमानः) जीतने वाला और (भूम्याम्) भूमि पर (नाम) नाम के साथ (उत्तरः) अधिक ऊंचा (अस्मि) हूं। मैं (अभीषाट्) विजयी, (विश्वाषाट्) सर्व विजयी और (आशामाशाम्) प्रत्येक दिशा में (विषासहिः) हरा देने वाला (अस्मि) हूं ॥ ५४ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य योग्यता प्राप्त करके आगे बढ़ता जाता है, तब संसार में कीर्ति बढ़ाकर सब में उच्च पद पाता है ॥ ५४ ॥

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ।
आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥५५॥

अदः । यत् । देवि । प्रथमाना । पुरस्तात् । देवैः । उक्ता । वि-असर्पः । महि-त्वम् ॥ आ । त्वा । सु-भूतम् । अविशत् । तदानीम् । अकल्पयथाः । प्र-दिशः । चतस्रः ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—(देवि) हे देवी ! [उत्तम गुणवाली पृथिवी] (यत्) जब (पुरस्तात्) आगे को (प्रथमाना) फैलती हुयी और (देवैः) व्यवहार कुशलों करके (उक्ता) कही गयी तू ने (अदः) उस (महित्वम्) महिमा को (व्यसर्पः) फैलाया। (तदानीम्) तब (सुभूतम्) सुभूति [सुन्दर ऐश्वर्य] ने (त्वा)

५४—(अहम्) मनुष्यः (अस्मि) (सहमानः) अभिभवनशीलः (उत्तरः) उच्चतरः (नाम) नाम्ना। कीर्त्या (भूम्याम्) (अभीषाट्) छन्दसि सहः। पा० ३। २। ६३। सह मर्षणे-ण्वि। अन्येषामपि दृश्यते। पा० ६। ३। १३७। पूर्वपदस्य दीर्घः। सहेः साडः सः। पा० ८। ३। ५६। इति षत्वम्। सर्वतो जेता (अस्मि) (विश्वाषाट्) पूर्ववत् सिद्धिः। सर्वजेता (आशामाशाम्) प्रतिदिशम् (विषासहिः) अ० १। २९। ६। विविधजयशीलः ॥

५५—(अदः) तत् (यत्) यदा (देवि) हे दिव्यगुणवति (प्रथमाना) विस्तीर्यमाणा (पुरस्तात्) अग्रे वर्तमाना सती (देवैः) व्यवहारकुशलैः (उक्ता) कथिता (व्यसर्पः) त्वं विस्तारितवती (महित्वम्) महिमानम् (आ) समन्तात् (त्वा) पृथिवीम् (सुभूतम्) सुभूतिम्। महैश्वर्यम् (अविशत्)

तुझ में (आ) सब ओर से (अविशत्) प्रवेश किया, और (चतस्रः) चारो (प्रदिशः) बड़ी दिशाओं को (अकल्पयथाः) तू ने समर्थ बनाया ॥ ५५ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य पृथिवी की विस्तृत महिमा को खोजते हुये आगे बढ़ते हैं, वे ऐश्वर्यवान् होकर सब दिशाओं से समर्थ होते हैं ॥ ५५ ॥

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ।
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥ ५६ ॥

ये । ग्रामाः । यत् । अरण्यम् । याः । सभाः । अधि । भूम्याम् ॥
ये । सम्-ग्रामाः । सम्-इतयः । तेषु । चारु । वदेम । ते ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—(ये ग्रामाः) जो गांम, (यत् अरण्यम्) जो बन, (याः सभाः) जो सभायें (भूम्याम् अधि) भूमि पर हैं। (ये संग्रामाः) जो संग्राम और (समितयः) समितियें [सम्मेलन] हैं, (तेषु) उन सब में (ते) तेरा (चारु) सुन्दर यश (वदेम) हम कहें ॥ ५६ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि सब स्थानों, सब अवस्थाओं और राजसभा, न्यायसभा, धर्मसभा आदि में पृथिवी के गुणों की महिमा जानकर और बखानकर देशभक्ति करें ॥ ५६ ॥

अश्वं इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवीं यादजायत । मन्द्राग्रेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥ ५७ ॥

अश्वः-इव । रजः । दुधुवे । वि । तान् । जनान् । ये । आ-

प्रविष्टम् (तदानीम्) (अकल्पयथाः) त्वं समर्थाः कृतवती (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशाः (चतस्रः) ॥

५६—(ये) (ग्रामाः) वासस्थानानि (यत्) (अरण्यम्) वनम् (याः) (सभाः) समाजाः (अधि) उपरि (भूम्याम्) (ये) (संग्रामाः) रणक्षेत्राणि (समितयः) सम्मेलनानि (तेषु) (चारु) सुन्दरं यशः (वदेम) कथयेम (ते) तव ॥

आक्षियन् । पृथिवीम् । यात् । अजायत ॥ मन्द्रा । अग्र-इत्वरी । भुवनस्य । गोपाः । वनस्पतीनाम् । गृभिः । ओषधीनाम् ५७

भाषार्थ—(यात्) जब से (अजायत) वह उत्पन्न हुई है [तब से], (अश्वः इव) जैसे घोड़ा (रजः) धूलि को, [वैसे ही] (मन्द्रा) हर्षदायिनी, (अग्रेत्वरी) अग्रगामिनी, (भुवनस्य) संसार की (गोपाः) रक्षा कारिणी, (वनस्पतीनाम्) वनस्पतियों [पीपल आदि] और (ओषधीनाम्) ओषधियों [सोमलता अन्न आदि] की (गृभिः) ग्रहण स्थान उस [पृथिवी] ने (तान् जनान्) उन मनुष्यों को (वि दुधुवे) हिला दिया है, (ये) जिन्होंने (पृथिवीम्) पृथिवी को (आक्षियन्) सताया है ॥ ५७ ॥

भावार्थ—जिन अभिमानियों ने पृथिवी पर अत्याचार करके मस्तक कड़ाया है, वे ईश्वर नियम से सदा नष्ट हुये हैं, जैसे घोड़ा थकावट उतारने को पृथिवी पर लोटकर शरीर की मलिन धूलि हिलाकर गिरा देता है ॥ ५७ ॥

यद् वदामि मधुमत् तद् वदामि यदीक्षे तद् वनन्ति मा ।
त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान् हन्मि दोधतः ॥ ५८ ॥

यत् । वदामि । मधु-मत् । तत् । वदामि । यत् । ईक्षे । तत् । वनन्ति । मा ॥ त्विषि-मान् । अस्मि । जूति-मान् ।

५७—(अश्वः) तुरङ्गः (इव) यथा (रजः) धूलिम् (दुधुवे) धुञ्, धूञ् कम्पने—लिट् । कम्पितवती (वि) विविधम् (तान्) (जनान्) (ये) (आ-अक्षियन्) क्षि क्षये हिंसायां च—लङ्, तुदादित्वं छान्दसम् । अक्षयन् । हिंसितवन्तः (पृथिवीम्) (यात्) यत्कालमारभ्य (अजायत) उत्पन्ना अभूत् (मन्द्राः) स्फायितञ्चि० । उ० २ । १३ । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु—रक् । मोदयित्री (अग्रेत्वरी) शीङ्क्रुशिरुहिजि० । उ० ४ । ११४ । अग्र+इण् गतौ—क्वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । ङीब्रेफौ । अग्रगामिनी (भुवनस्य) संसारस्य (गोपाः) गोपायतीति गोपाः, गुपू रक्षणे—विच्, अतो लोपः, यलोपः । रक्षिका (वनस्पतीनाम्) अश्वत्थादिवृक्षाणाम् (गृभिः) ग्रमेः सम्प्रसारणंच । उ० ४ । १२१ । ग्रह उपादाने—इन्, स च कित् । ग्रहणस्थानम् (ओषधीनाम्) सोमलताआदीनाम् ॥

अर्व । अन्यान् । हन्मि । दोधतः ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ (वदामि) मैं बोलता हूं, (तत्) वह (मधुमत्) उत्तम ज्ञान युक्त (वदामि) बोलता हूं, (यत्) जो कुछ (ईक्षे) मैं देखता हूं, (तत्) उसको (मा) मुझे (वनन्ति) वे [ईश्वर नियम] सेवते हैं। मैं (त्विषिमान्) तेजस्वी, (जूतिमान्) वेगवान् (अस्मि) हूं, (दोधतः) क्रोधी (अन्यान्) दूसरे [शत्रुओं] को (अव हन्मि) मार गिराता हूं ॥ ५८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य समझ बूझ कर बोलते, देखते और काम करते हैं, वे ईश्वर नियम से प्रतापी और फुरतीले होकर विघ्नों को मिटाते हैं ॥ ५८ ॥

शन्तिवा सुरभिः स्योना कीलालोध्नी पयस्वती ।
भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पयसा सह ॥ ५९ ॥

शन्ति-वा । सुरभिः । स्योना । कीलाल-ऊध्नी । पयस्वती ॥
भूमिः । अधि । ब्रवीतु । मे । पृथिवी । पयसा । सह ॥५९॥

भाषार्थ—(शन्तिवा) शान्ति वाली, (सुरभिः) ऐश्वर्य वाली, (स्योना) सुखदा, (कीलालोध्नी) अमृतमय स्तन वाली, (पयस्वती) दुधैल, (भूमिः) सर्वाधार (पृथिवी) पृथिवी (पयसा सह) अन्न के साथ (मे) मेरे लिये

५८—(यत्) यत् किञ्चित् (वदामि) कथयामि (मधुमत्) श्रेष्ठज्ञान-युक्तम् (तत्) वचनम् (वदामि) (यत्) (ईक्षे) पश्यामि (तत्) (वनन्ति) संभजन्ति परमेश्वरनियमाः (मा) माम् (त्विषिमान्) दीप्तिमान् (अस्मि) (जूतिमान्) जु रंहसि–क्तिन् । वेगवान् (अन्यान्) शत्रून् (अव हन्मि) विनाशयामि (दोधतः) दोधतिः क्रुध्यतिकर्मा-निघ० २ । १२, ततः शतृ । क्रुध्यतः ॥

५९—(शन्तिवा) अ० ३ । ३० । २ । शान्तियुक्ता (सुरभिः) म० २३ । ऐश्वर्यवती (स्योना) सुखप्रदा (कीलालोध्नी) ऊधसोऽनङ् । पा० ५ । ४ । १३१ । कीलाल+ऊधस्—अनङ् । बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । पा० ४ । १ । २५ । इति ङीप् । अमृतस्तनी (पयस्वती) दुग्धवती (भूमिः) सर्वाधारा (अधि) अधिकृत्य (ब्रवीतु) वदतु (मे) मह्यम् (पृथिवी) विस्तृता भूमिः (पयसा)

(अधि ब्रवीतु) अधिकार पूर्वक बोले ॥ ५६ ॥

भावार्थ—उद्योगी पुरुष परस्पर उपदेश करके पृथिवी से अनेक सुख प्राप्त करते और कराते हैं ॥ ५६ ॥

यामन्वैच्छद्धविषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम् ।
भुजिष्यं१ पात्रं निहितं गुहा यदाविर्भोगे अभवन्मातृमद्भ्यः॥६०॥

याम् । अनु-ऐच्छत् । हविषा । विश्व-कर्मा । अन्तः । अर्णवे । रजसि । प्र-विष्टाम् ॥ भुजिष्यम् । पात्रम् । नि-हितम् । गुहा । यत् । आविः । भोगे । अभवत् । मातृमत्-भ्यः ॥ ६० ॥

भाषार्थ—(विश्वकर्मा) विश्वकर्मा [सब कर्मों में चतुर मनुष्य] ने (हविषा) देने लेने योग्य गुण के साथ [वर्तमान], (अर्णवे) जल वाले (रजसि अन्तः) अन्तरिक्ष के भीतर (प्रविष्टाम्) प्रवेश की हुयी (याम्) जिस [पृथिवी] को (अन्वैच्छत्) खोजा। (भुजिष्यम्) भोजन योग्य (पात्रम्) पात्र [रक्षा साधन] (गुहा) [पृथिवी के] गढ़े में (यत्) जो (निहितम्) रक्खा था [वह] (मातृमद्भ्यः) माताओं वाले [प्राणियों] के लिये (भोगे) आहार [वा पालन] में (आविः अभवत्) प्रकट हुआ है ॥ ६० ॥

भावार्थ—जैसे जैसे मनुष्य मेघ मण्डल से घिरी पृथिवी को खोजते जाते हैं, उसमें अधिक अधिक पालन शक्तियों को पाते हैं,जैसे माताओं में प्राणियों के पालन के लिये दुग्ध प्रकट होता है ॥ ६० ॥

अन्नेन—निघ० २ । ७ (सह) ॥

६०—(याम्) पृथिवीम् (अन्वैच्छत्) अन्वेषणेन प्राप्तवान् (हविषा) दातव्यग्राह्यगुणेन सह वर्तमानाम् (विश्वकर्मा) सर्वकर्मसु कुशलः पुरुषः (अन्तः) मध्ये (अर्णवे) जलवति (रजसि) अन्तरिक्षे (प्रविष्टाम्) (भुजिष्यम्) भुवः कित् । उ० २ । ११२ । भुज पालनाभ्यवहारयोः-इष्णिन् कित् । तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । इति यत् । भुजिषे भोजनाय हितम् (पात्रम्) रक्षासाधनम् । अमत्रम् (निहितम्) स्थापितम् (गुहा) गर्ते (यत्) (आविः) प्रकटम् (भोगे) आहारे । पालने (अभवत्) (मातृमद्भ्यः) जननीयुक्तेभ्यः प्राणिभ्यः ॥

त्वमस्यावपनी जनानामदितिः कामदुघा पप्रथाना। यत् त ऊनं तत् त आ पूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ॥६१॥

त्वम्। असि। आ-वपनी। जनानाम्। अदितिः। काम-दुघा। पप्रथाना॥ यत्। ते। ऊनम्। तत्। ते आ। पूरयाति। प्रजा-पतिः। प्रथम-जाः। ऋतस्य ॥ ६१ ॥

भाषार्थ—[हे पृथिवी !] (त्वम्) तू (आवपनी) बड़ी उपजाऊ होकर (जनानाम्) मनुष्यों की (अदितिः) अखण्डव्रता, (कामदुघा) कामना पूरी करने वाली (पप्रथाना) प्रख्यात (असि) है। (यत्) जो (ते) तेरा (ऊनम्) न्यून है, (ऋतस्य) यथावत् नियम का (प्रथमजाः) पहिले उत्पन्न करने वाला (प्रजापतिः) प्रजापति [जगत् पालक परमेश्वर] (ते) तेरे (तत्) उस [न्यून भाग] को (आ) सब प्रकार (पूरयाति) पूरा करे ॥ ६१ ॥

भावार्थ—जैसे परमेश्वर ने पृथिवी में अन्न आदि से प्राणियों की पालन शक्ति दी है, वैसे ही प्राणी जो कुछ खाते पीते हैं, वह न्यूनता ईश्वर नियम से वृष्टि आदि द्वारा पूर्ण हो जाती है ॥ ६१ ॥

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः। दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

उप-स्थाः। ते। अनमीवाः। अयक्ष्माः। अस्मभ्यम्। सन्तु। पृथिवि। प्र-सूताः। दीर्घम्। नः। आयुः। प्रति-बुध्यमानाः। वयम्। तुभ्यम्। बलि-हृतः। स्याम ॥ ६२ ॥

६१—(त्वम्) (असि) (आवपनी) समन्ताद् बीजजनयित्री (जनानाम्) मनुष्याणाम् (अदितिः) अखण्डव्रता (कामदुघा) अ० ४। ३४। ८। मनोरथपूरयित्री (पप्रथाना) प्रथ प्रख्याने—कानच्। प्रख्याता (यत्) (ते) तव (ऊनम्) न्यूनम्। हीनम् (तत्) (ते) तव (आ) समन्तात् (पूरयाति) पूरयेत् (प्रजापतिः) जगत्पालकः परमेश्वरः (प्रथमजाः) अ० २। १। ४। जन जनने—विट्, आत्वम्। प्रथमजनयिता (ऋतस्य) सत्यनियमस्य ॥

भाषार्थ—(पृथिवि) हे पृथिवी ! (ते) तेरी (उपस्थाः) गोदें (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (अनमीवाः) नीरोग और (अयक्ष्माः) राजरोग रहित (प्रसूताः) उत्पन्न (सन्तु) होवें । (नः) अपने (आयुः) आयु [जीवन] को (दीर्घम्) दीर्घकालतक (प्रतिबुध्यमानाः) जगाते हुये (वयम्) हम (तुभ्यम्) तेरे लिये (बलिहृतः) बलि [सेवा धर्म] देने वाले (स्याम) रहें ॥ ६२ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न पूर्वक पृथिवी पर स्वस्थ और चेतन्य रहकर धर्म के साथ परस्पर पालन करें ॥ ६२ ॥

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।
संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥ ६३ ॥ (६)

भूमे । मातः । नि । धेहि । मा । भद्रया । सु-प्रतिस्थितम् ॥
सम्-विदाना । दिवा । कवे । श्रियाम् । मा । धेहि । भूत्याम् ॥ ६३ ॥ (६)

भाषार्थ—(भूमे मातः) हे धरती माता ! (मा) मुझ को (भद्रया) कल्याणी मति के साथ (सुप्रतिष्ठितम्) बड़ी प्रतिष्ठा वाला (नि धेहि) बनाये रख। (कवे) हे गतिशीले ! [जो चलती है वा जिस पर हम चलते हैं] (दिवा) प्रकाश के साथ (संविदाना) मिली हुयी तू (मा) मुझ को

६२—(उपस्थाः) क्रोडाः (ते) तव (अनमीवाः) रोगरहिताः (अयक्ष्माः) राजरोगशून्याः (अस्मभ्यम्) (सन्तु) (पृथिवि) (प्रसूताः) उत्पन्नाः (दीर्घम्) बहुकालपर्यन्तम् (नः) अस्माकम् । स्वकीयम् (आयुः) जीवनम् (प्रतिबुध्यमानाः) जागरणेन चेतयन्तः (वयम्) (तुभ्यम्) (बलिहृतः) बलेरुपायनस्य हारकाः । प्रापकाः (स्याम) भवेम ॥

६३—(भूमे) हे धरित्रि (मातः) हे निर्मात्रि (नि धेहि) स्थापय (भद्रया) कल्याण्या मत्या (सुप्रतिष्ठितम्) सुप्रतिष्ठायुक्तम् (संविदाना) म० ४८। संगच्छमाना (दिवा) प्रकाशेन (कवे) अ० ४ । १ । ७ । कुङ् गतिशोषणयोः इन्। कवते, गातकर्मा—निघ० २ । १४ । हे गतिशीले (श्रियाम्) सेवनीयायां

(श्रियाम्) श्री [सम्पत्ति] में और (भूत्याम्) विभूति [ऐश्वर्य] में (धेहि) धारण कर ॥ ६३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य उत्तम भाव से पृथिवी पर अपना कर्तव्य पालते हैं, वे बड़ी प्रतिष्ठा पाकर ऐश्वर्यवान् और श्रीमान् होते हैं ॥ ६३ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् २ ॥

१—५५ ॥ अग्निर्मन्त्रोक्ताश्च देवताः ॥ १, ४, ६, ११, २१-३३, ४१, ४८, ५३ त्रिष्टुप्; २, ५, १२-२०, ३४-३६, ३८, ३९, ४३, ५१, ५४ अनुष्टुप्; ३ आस्तारपङ्क्तिः; ६ भुरिग् विराट् [पङ्क्तिर्वा]; ७ निचृज् जगती; ८, ४९ भुरिक् त्रिष्टुप्; १०, ५५ विराट् त्रिष्टुप्, ३७ पुरस्ताद् बृहती; ४० विराडनुष्टुप्; ४२ आर्ची गायत्री; ४४ आर्ची बृहती; ४५, ४७, स्वराट् त्रिष्टुप्; ४६ साम्नी त्रिष्टुप्; ५० उपरिष्टाद् विराड् बृहती; ५२ विराड् बृहती छन्दः ॥

राजप्रजयोः कर्तव्योपदेशः—राजा और प्रजा के कर्तव्य का उपदेश ॥

नडमा रोह न ते अत्र लोक इदं सीसं भागधेयं त एहि ।
यो गोषु यक्ष्मः पुरुषेषु यक्ष्मस्तेन त्वं साकमधराङ् परेहि ॥१॥

नडम् । आ । रोह । न । ते । अत्र । लोकः । इदम् । सीसम् । भाग-धेयम् । ते । आ । इहि ॥ यः । गोषु । यक्ष्मः । पुरुषेषु । यक्ष्मः । तेन । त्वम् । साकम् । अधराङ् । परा । इहि ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे दुष्ट !] (नडम्) बन्धन [वा नरकट समान तीक्ष्ण

सम्पत्तौ (मा) माम् (धेहि) धारय (भूत्याम्) प्रापणीयायां विभूतौ । ऐश्वर्ये ॥

१—(नडम्) अ० ४ । १९ । १ । नल बन्धे-पचाद्यच्, लस्य डः । बन्धनम् ।

शस्त्र] पर (आ रोह) चढ़ जा, (ते) तेरे लिये (अत्र) यहां (लोकः) स्थान (न) नहीं है, (इदम्) यह (सीसम्) [हमारा] बन्धन नाशक विधान (ते) तेरा (भागधेयम्) सेवनीय कर्म है, (आ इहि) तू आ। (यः) जो (गोषु) गौओं में (यक्ष्मः) राजरोग और (पुरुषेषु) पुरुषों में (यक्ष्मः) राजरोग है, (तेन साकम्) उस के साथ (त्वम्) तू (अधराङ्) नीचे की ओर (परा इहि) चला जा॥ १॥

भावार्थ—राजा को उचित है कि दुराचारी दुष्टों को तीक्ष्ण शस्त्रों से कठिन दण्ड देकर नाश करे और नीचा दिखावे, जिस से प्रजा के पशुओं और पुरुषों में कोई क्लेश न होवे॥ १॥

अ॒घ॒शं॒स॒दुः॒शं॒साभ्यां॑ क॒रेणा॑नुक॒रेण॑ च।
यक्ष्मं॑ च॒ सर्वं॑ तेने॒तो मृ॒त्युं च॒ निर॑जामसि॥ २॥

अ॒घ॒श॒ंस॒-दुः॒श॒ंसाभ्या॑म्। क॒रेण॑। अ॒नु॒-क॒रेण॑। च॒॥ यक्ष्म॑म्। च॒। सर्व॑म्। तेन॑। इ॒तः। मृ॒त्युम्। च॒। निः। अ॒जा॒म॒सि॒॥२॥

भाषार्थ—(अघशंसदुःशंसाभ्याम्) दोनों बुरा चीतने वाले और खोटी करनी वाले पुरुषों के नाश के लिये (तेन) उस (करेण) कर [लेने] से (च) और (अनुकरेण) अनुकूल कर्म से (इतः) यहां से (सर्वम्) सब

तीक्ष्णाग्रतृणविशेषसदृशतीक्ष्णशस्त्रम् (आरोह) आरूढो भव (न) निषेधे (ते) तव (अत्र) प्रजाजने (लोकः) स्थानम् (इदम्) अस्मदीयम् (सीसम्) अ० १। १६। २। षिञ् बन्धने—क्विप्+षो नाशने—क, तुक्लोपे दीर्घः। बन्धननाशकं विधानम् (भागधेयम्) सेवनीयं कर्म (ते) तव (एहि) आगच्छ (गोषु) गवादिषु (यक्ष्मः) अ० २। १०। ५। राजरोगः। चयः (पुरुषेषु) (यक्ष्मः) (तेन) रोगेण (त्वम्) दुराचारिन् (साकम्) सहितम् (अधराङ्) अ० ५। २२। २। नीचस्थानम् (परा) दूरे (इहि) गच्छ॥

२—(अघशंसदुःशंसाभ्याम्) अघ पापकरणे—पचाद्यच्+शसि इच्छायाम्—अच्, दुर्+शंसु दुर्गतौ—पचाद्यच्। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। पा० २। ३। १४। अघशंसदुःशंसौ अनिष्टचिन्तकदुष्कर्मिणौ नाशयितुम् (करेण)

(यक्ष्मम्) राजरोग (च च) और (मृत्युम्) मृत्यु को (निः अजामसि) हम बाहिर निकालते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है कि दूत आदि द्वारा कुमार्गियों के कुविचारों और कुकर्मों को जानकर उनसे कर लेकर और शिक्षा देकर प्रजा में से कुरोग और कुमृत्यु को हटावे ॥ २ ॥

निरितो मृत्युं निर्ऋतिं निररातिमजामसि । यो नो द्वेष्टि तमद्ध्यग्ने अक्रव्याद् यमु द्विष्मस्तमु ते प्र सुवामसि ॥ ३ ॥

निः । इतः । मृत्युम् । निः-ऋतिम् । निः । अरातिम् । अजामसि ॥ यः । नः । द्वेष्टि । तम् । अद्धि । अग्ने । अक्रव्य-अत् । यम् । ऊं इति । द्विष्मः । तम् । ऊं इति । ते । प्र । सुवामसि ॥३॥

भाषार्थ—(इतः) यहां से (मृत्युम्) मृत्यु और (निर्ऋतिम्) महामारी को (निः) बाहिर और (अरातिम्) अदान को (निः) बाहिर (अजामसि) हम [प्रजागण] निकालते है । (यः) जो [दुष्ट] (नः) हम से (द्वेष्टि) वैर करता है, (तम्) उस को, (अक्रव्यात्) हे मांस न खाने वाले ! [प्रजारक्षक] (अग्ने) अग्नि [समान तेजस्वी राजन् !] (अद्धि) खा [नाशकर], (उ) और (यम्) जिस से (द्विष्मः) हम वैर करते हैं, (तम् उ) उसको भी (ते) तेरे [सन्मुख] (प्र सुवामसि) हम भेज देते हैं ॥ ३ ॥

राजग्राह्यधनेन (अनुकरेण) अनुकूलकर्मणा (च) (यक्ष्मम्) राजरोगम् (च) (सर्वम्) (तेन) (इतः) अस्मात् स्थानात् (मृत्युम्) मरणम् (च) (निरजामसि) बहिष्कुर्मः ॥

३—(निः) बहिर्भावे (इतः) अस्मात् स्थानात् (मृत्युम्) (निर्ऋतिम्) अ० ३ । ११ । २ । कृच्छ्रापत्तिम्—निरु० २ । ७ (निः) (अरातिम्) अदानम् (अजामसि) प्रेरयामः (यः) दुष्टः (नः) अस्मान् (द्वेष्टि) वैरायते (तम्) (अद्धि) खाद । नाशय (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् राजन् (अक्रव्यात्) हे अमांसभक्षक । प्रजारक्षक (यम्) (उ) एव (द्विष्मः) वैरायामहे (तम्) (उ) (अपि) (ते) तुभ्यम् (प्रसुवामसि) प्रेरयामः ॥

भावार्थ—प्रजागणों को चाहिये कि प्रजापालक राजा से मिलकर दुष्टों को दण्ड दिलाते रहें ॥ ३ ॥

यद्यग्निः क्रव्याद् यदि वा व्याघ्र इमं गोष्ठं प्रविवेशान्योकाः ।
तं माषाज्यं कृत्वा प्र हिणोमि दूरं स गच्छत्वप्सुषदोऽप्यग्नीन् ॥४॥

यदि । अग्निः । क्रव्य-अत् । यदि । वा । व्याघ्रः । इमम् । गो-स्थम् । प्र-विवेश । अन्नि-ओकाः ॥ तम् । माष-आज्यम् । कृत्वा । प्र । हिणोमि । दूरम् । सः । गच्छतु । अप्सु-सदः । अपि । अग्नीन् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यदि) यदि (क्रव्यात्) मांसभक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापक], (यदि वा) अथवा यदि (अन्योकाः) अपनी मांद से निकले हुये (व्याघ्रः) बाघ [समान दुष्ट पुरुष] ने (इमम्) इस (गोष्ठम्) गोष्ठ [वार्तालाप स्थान] में (प्रविवेश) प्रवेश किया है । (तम्) उस [दुष्ट जन] को (माषाज्यम्) वध के साथ संयुक्त (कृत्वा) कर के (दूरम्) दूर (प्र हिणोमि) भेजता हूं, (सः) वह [दुष्ट] (अप्सुषदः) प्राणों में कष्ट देने वाले (अग्नीन्) अग्नियों [अग्नि के सन्तापों] को (अपि) ही (गच्छतु) पावे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो दुराचारी छल बल करके प्रजा के समाज, विद्यालय आदि उन्नति स्थान में विघ्न डाले, उसको धार्मिक राजा दण्ड द्वारा अनेक सन्ताप देवे ॥ ४ ॥

४—(यदि) सम्भावनायाम् (अग्निः) अग्निवत् सन्तापकः (क्रव्यात्) मांसभक्षकः क्रूरः पुरुषः (यदि) (वा) अथवा (व्याघ्रः) व्याघ्रवत् क्रूरः (इमम्) (गोष्ठम्) वाचनालयम् (प्रविवेश) (अन्योकाः) ओकसः स्वबिलाद् बहिर्भूतः (तम्) (माषाज्यम्) मष वधे-घञ् + आ + अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु-क्यप् । वधेन हननेन सर्वतः संयुक्तम् (कृत्वा) विधाय (प्र हिणोमि) प्रेरयामि (दूरम्) (सः) (गच्छतु) प्राप्नोतु (अप्सुषदः) अप्सु + षद्लृ विषादे—क्विप् । प्राणेषु विषादयितॄन् । अप्सु=प्राणेषु—दयानन्दभाष्ये, यजुः० ६ । २५ (अपि) एव (अग्नीन्) अग्निसन्तापान् ॥

यत् त्वा क्रुद्धाः प्रचक्रुर्मन्युना पुरुषे मृते ।
सुकल्पमग्ने तत् त्वया पुनस्त्वोद्दीपयामसि ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । क्रुद्धाः । प्र-चक्रुः । मन्युना । पुरुषे । मृते ॥ सु-कल्पम् । अग्ने । तत् । त्वया । पुनः । त्वा । उत् । दीपयामसि ५

भाषार्थ—[हे अपराधी !] (यत्) यदि (त्वा) तुझ को (क्रुद्धाः) क्रोधित पुरुषों ने (पुरुषे मृते) पुरुष के मरने पर (मन्युना) कोप से (प्रचक्रुः) निकाल दिया था। (अग्ने) हे अग्नि ! [समान सन्तापकारी पुरुष] (तत्) वह (त्वया) तेरे साथ (सुकल्पम्) सुन्दर विचार युक्त विधान है, (पुनः) फिर (त्वा) तुझ को [सुकर्म के लिये] (उत् दीपयामसि) हम उत्तेजित करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—राजपुरुषों को उचित है कि यदि अपराधी पुरुष दण्ड भोगने से सुधरे तो उस से अनुकूल व्यवहार करके सुकर्म के लिये उसका उत्साह बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः पुनर्ब्रह्मा वसुनीतिरग्ने । पुनस्त्वा ब्रह्मणस्पतिराधाद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ६ ॥

पुनः । त्वा । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । पुनः । ब्रह्मा । वसु-नीतिः । अग्ने ॥ पुनः । त्वा । ब्रह्मणः । पतिः । आ । अधात् । दीर्घायु-त्वाय । शत-शारदाय ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वी राजन् !] (पुनः)

५—(यत्) यदि (त्वा) अपराधिनम् (क्रुद्धाः) कुपिताः (प्रचक्रुः) बहिष्कृतवन्तः (मन्युना) कोपेन (पुरुषे) (मृते) मरणं गते (सुकल्पम्) सुसंकल्पं विधानम् (अग्ने) हे अग्निवत्सन्तापक (तत्) कर्म (त्वया) अपराधिना सह (पुनः) पश्चात् (त्वा) (उद्दीपयामसि) उत्तेजयामः सुकर्मणे ॥

६—(पुनः) निश्चयेन । विद्वत्ताशूरतादिगुणपरीक्षणेन (त्वा) त्वां

निश्चय करके [विद्वत्ता शूरता आदि गुण देखकर] (त्वा) तुझ को (आदित्याः) अखण्डव्रती ब्रह्मचारियों, (रुद्राः) ज्ञान वालों और (वसवः) श्रेष्ठ पुरुषों ने, [तथा] (पुनः) निश्चय करके (वसुनीतिः) श्रेष्ठ गुण प्राप्त कराने वाले (ब्रह्मा) ब्रह्मा [वेदों के ज्ञाता] ने, और (पुनः) निश्चय करके (त्वा) तुझ को (ब्रह्मणस्पतिः) धनके रक्षक पुरुष ने (शतशारदाय) सौ वर्षों वाले (दीर्घायुत्वाय) चिरकाल जीवन के लिये (आ) भले प्रकार (अधात्) धारण किया है ॥ ६ ॥

भावार्थ—सब चतुर विद्वान् लोग सद्गुणों की भली भांति परीक्षा करके महापुरुषार्थी सुयोग्य पुरुष को राजा बनावें, जो प्रजागणों को सुख पहुंचाकर दीर्घ जीवन युक्त करे ॥ ६ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—यजु० १२ । ४४ ॥

यो अ॒ग्निः क्र॒व्यात् प्र॑वि॒वेश॑ नो गृ॒हमि॒मं पश्य॑न्नित॑रं जा॒तवे॑दसम् । तं ह॑रामि पितृय॒ज्ञाय॑ दू॒रं स घ॒र्ममि॑न्धां पर॒मे स॒धस्थे॑ ॥ ७ ॥

यः । अ॒ग्निः । क्र॒व्य-अत् । प्र-वि॒वेश॑ । नः॒ । गृ॒हम् । इ॒मम् । पश्य॑न् । इत॑रम् । जा॒त-वे॑दसम् ॥ तम् । ह॒रा॒मि॒ । पि॒तृ-य॒ज्ञाय॑ । दू॒रम् । सः । घ॒र्मम् । इ॒न्धा॒म् । प॒र॒मे । स॒ध-स्थे॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यः) जिस (क्रव्यात्) मांस भक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापक पुरुष] ने (नः) हमारे (गृहम्) घर में (प्रविवेश)

राजानम् (आदित्याः) अखण्डव्रतब्रह्मचारिणः (रुद्राः) अ० २ । २७ । ६ । रुत् ज्ञानम्, रो मत्वर्थीयः । ज्ञानवन्तः (वसवः) श्रेष्ठाः (पुनः) निश्चयेन (ब्रह्मा) वेदानां ज्ञाता (वसुनीतिः) श्रेष्ठगुणप्रापकः (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् राजन् (पुनः) (त्वा) (ब्रह्मणः) अन्नस्य । धनस्य (पतिः) रक्षकः (आ) समन्तात् (अधात्) धारितवान् (दीर्घायुत्वाय) चिरकालजीवनाय (शतशारदाय) अ० १ । ३५ । १ । शतसंवत्सरयुक्ताय ॥

७—(यः) (अग्निः) अग्निवत्सन्तापको दुष्टः (क्रव्यात्) मांसभक्षकः क्रूरः (प्रविवेश) प्रविष्टवान् (नः) अस्माकम् (गृहम्) निवासम् (इमम्)

प्रवेश किया है, [सो] (इमम्) इस-(इतरम्) दूसरे [उससे भिन्न शुभगुणी] (जातवेदसम्) ज्ञानवान् राजा को (पश्यन्) देखता हुआ (पितृयज्ञाय) पितरों [रक्षक विद्वानों] के सत्कार के लिये (तम्) उस [दुष्ट] को (दूरम्) दूर (हरामि) भेजता हूं और (सः) वह [राजा] (परमे) बड़े उत्कृष्ट (सधस्थे) समाज में (घर्मम्) यज्ञ को (इन्धाम्) प्रकाशित करे ॥ ७ ॥

भावार्थ—प्रजागण चतुर नीतिज्ञ राजा के सहाय से क्रूर सन्तापकारी जन को निकाल देवें, जिससे सत् पुरुषों के सद्गुण संसार में फैलें और विजय पाने से राजा की कीर्त्ति बढ़े ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से है—ऋग्वेद १० । १६ । १० ॥

क्रव्यादम॒ग्निं प्र हि॑णोमि दू॒रं य॒मरा॑ज्ञो गच्छतु रिप्रवा॒हः ।
इ॒हायमित॑रो जा॒तवे॑दा दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हतु प्रजा॒नन् ॥८॥

क्र॒व्य॒-अद॑म् । अ॒ग्निम् । प्र । हि॒णो॒मि॒ । दू॒रम् । य॒म-रा॑ज्ञः । ग॒च्छ॒तु॒ । रि॒प्र-वा॒हः ॥ इ॒ह । अ॒यम् । इत॑रः । जा॒त-वे॑दाः । दे॒वः । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यम् । व॒ह॒तु॒ । प्र॒-जा॒नन् ॥ ८ ॥

भाषार्थ— (क्रव्यादम्) मांसभक्षक [क्रूर] (अग्निम्) अग्नि [समान सन्तापक मनुष्य) को (दूरम्) दूर (प्र हिणोमि) बाहिर पहुंचाता हूं, (रिप्रवाहः) वह पाप का ले चलनें वाला पुरुष (यमराज्ञः) न्यायाधीश राजा के पुरुषों में (गच्छतु) जावे । (इह) यहां पर (अयम्) यह (इतरः) दूसरा

प्रसिद्धम् (पश्यन्) अवलोकयन् (इतरम्) दुष्टाद् भिन्नम् (जातवेदसम्) प्रसिद्धज्ञानम् (तम्) दुष्टम् (हरामि) नयामि (पितृयज्ञाय) पितॄणां रक्षक विदुषां पूजनाय (सः) जातवेदाः (घर्मम्) यज्ञम्—निघ० ३ । १७ । (इन्धाम्) प्रकाशयतु (परमे) उत्कृष्टे (सधस्थे) सहस्थितिस्थाने ॥

८—(क्रव्यादम्) मांसभक्षकम् (अग्निम्) अग्निवत्परितापकम (प्र) बहिर्भावे (हिणोमि) गमयामि (दूरम्) (यमराज्ञः) यमो न्यायाधीशो राजा येषां तान् यमराजकान् पुरुषान् (गच्छतु) प्राप्नोतु (रिप्रवाहः) रिप्र+वह प्रापणे—अण् । रिप्रं पापं तस्य वोढा (इह) अस्मिन् संसारे (अयम्) (इतरः)

[पापी से भिन्न धर्मात्मा], (जातवेदाः) वेदों का ज्ञाता, (देवः) विजय चाहने वाला राजा (हव्यम्) देने लेने योग्य पदार्थ को (प्रजानन्) भले प्रकार जानता हुआ (देवेभ्यः) विजय चाहने वाले पुरुषों के लिये (वहतु) पहुंचावे ॥ ८ ॥

भावार्थ—जब प्रजागण राजा से मिलकर अत्याचारियों को दण्ड दिलाते हैं, तब वह ज्ञानी राजा धर्मात्माओं के सत्कार करने में समर्थ होता है ॥ ८ ॥ यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । १६ । ६ और यजुर्वेद ३५ । १६ ॥

क्रव्यादमग्निमिषितो हरामि जनान् दृंहन्तं वज्रेण मृत्युम् । नि तं शास्मि गार्हपत्येन विद्वान् पितृणां लोकेऽपि भागो अस्तु ॥ ९ ॥

क्रव्य-अदम् । अग्निम् । इषितः । हरामि । जनान् । दृंहन्तम् । वज्रेण । मृत्युम् ॥ नि । तम् । शास्मि । गार्ह-पत्येन । विद्वान् । पितृणाम् । लोके । अपि । भागः । अस्तु ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(इषितः) [प्रजाओं का] भेजा हुआ मैं [राजा] (जनान्) मनुष्यों में (मृत्युम्) मृत्यु को (दृंहन्तम्) बढ़ाते हुये (क्रव्यादम्) मांस भक्षक (अग्निम्) अग्नि [समान सन्तापक मनुष्य] को (वज्रेण) [अपने] वज्र से (हरामि) नाश करता हूं । (विद्वान्) विद्वान् मैं (तम्) उस [सत्कर्मी पुरुष] को (गार्हपत्येन) घर के स्वामियों से सम्बन्धी कर्म द्वारा (नि) निर-

भिन्नः (जातवेदाः) प्रसिद्धवेदज्ञाता (देवः) विजिगीषुः (देवेभ्यः) विजिगीषुभ्यः (हव्यम्) दातव्यग्राह्यपदार्थम् (वहतु) प्रापयतु (प्रजानन्) प्रकर्षेण विदन् सन् ॥

९—(क्रव्यादम्) मांसभक्षकम् (अग्निम्) अग्निवत्सन्तापकं पुरुषम् (इषितः) प्रजाभिः प्रेषितो नियोजितः (हरामि) नाशयामि (जनान्) अकथितं च । पा० १ । ४ । ५१ । इति कर्मसंज्ञा । जनेषु (दृंहन्तम्) वर्धयन्तम् (वज्रेण) शस्त्रेण (मृत्युम्) मरणम् (नि) नितराम् (तम्) सत्कर्माणम् (शास्मि) शिक्षयामि (गार्हपत्येन) अ० ६ । १२० । १ । गृहपति–ञ्य । गृहपतिभिः संयुक्तेन

न्तर (शास्मि) शिक्षा देता हूं, [जिस पुरुष का] (भागः) भाग (पितॄणाम्) पितरों [रक्षक विद्वानों] के (लोके) समाज में (अपि) ही (अस्तु) होवे ॥ ९ ॥

भावार्थ—जिस राजा को प्रजागणों ने स्वीकार किया है, वह दुष्टों को नाश करके संसार के शुभचिन्तकों को धर्म कार्य में प्रवृत्त रक्खे ॥ ९ ॥

क्रव्यादम॒ग्निं श॑शमा॒नमु॒क्थ्यं॑ १ प्र हि॑णोमि प॒थिभि॑: पितृ॒याणै॑: । मा दे॑व॒यानै॑: पुन॒रा गा॒ अत्रै॒वैधि॑ पि॒तृषु॑ जागृहि॒ त्वम् ॥ १० ॥ (७)

क्र॒व्य॒-अद॑म् । अ॒ग्निम् । श॒श॒मा॒नम् । उ॒क्थ्य॑म् । प्र । हि॒णो॒मि॒ । प॒थि-भि॑: । पि॒तृ॒-यानै॑: । मा । दे॒व॒यानै॑: । पुन॑: । आ । गा॒: । अत्र॑ । ए॒व । ए॒धि॒ । पि॒तृषु॑ । जा॒गृ॒हि॒ । त्वम् ॥ १० ॥ (७)

भाषार्थ—(पितृयाणैः) पितरों [रक्षक विद्वानों] के चलने योग्य (पथिभिः) मार्गों से [चलता हुआ] मैं (क्रव्यादम्) मांस भक्षक (अग्निम्) अग्नि [समान सन्तापकारी मनुष्य] को (शशमानम्) उछलकर चलते हुये [उद्योगी] (उक्थ्यम्) प्रशंसनीय पुरुष से (प्र हिणोमि) बाहिर भेजता हूं । [हे दुष्कर्मी !] तू (देवयानैः) विद्वानों के मार्गों से [रोकने को] (पुनः) फिर (मा आ गाः) मत आ, [हे सत्कर्मी !] (त्वम्) तू (अत्र एव) यहां ही (एधि) रह, और (पितृषु) पितरों [रक्षक विद्वानों] के बीच (जागृहि) जागता रहे ॥ १० ॥

संवद्धेन कर्मणा (विद्वान्) (पितॄणाम्) पालकानां विदुषाम् (लोके) समाजे (अपि) एव (भागः) सेवनीयोऽशः (अस्तु) भवतु ॥

१०—(क्रव्यादम्) मांस भक्षकम् (अग्निम्) अग्निवत् सन्तापकं पुरुषम् (शशमानम्) शश, प्लुतगतौ-चानश् । उत्प्लुत्य गन्तारम् । उद्योगिनम् (उक्थ्यम्) अ० ७ । ४७ । १ । अकथितं च । पा० १ । ४ । ५१ । इति कर्मसंज्ञा । प्रशस्यात् (प्र) (हिणोमि) गमयामि (पथिभिः) मार्गैः (पितृयाणैः) पालकैर्गन्तव्यैः (देवयानैः) विदुषां मार्गैः (पुनः) पश्चात् (मा आ गाः) नैवागच्छ (अत्र) (एव) (एधि) भव । वर्तस्व (पितृषु) पालकेषु (जागृहि) सावधानो भव (त्वम्) ॥

भावार्थ—धर्मज्ञ पुरुषार्थी राजा दुष्टों को सत्पुरुषों से पृथक् कर दे, जिस से धर्मात्माओं के कार्य में विघ्न न पड़े और धर्म की उन्नति सदा होती रहे ॥ १० ॥

समिन्धते संकसुकं स्वस्तये शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।
जहाति रिप्रमत्येन एति समिद्धो अग्निः सुपुना पुनाति ॥११॥

सम् । इन्धते । सम्-कसुकम् । स्वस्तये । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ॥ जहाति । रिप्रम् । अति । एनः । एति । सम्-इद्धः । अग्निः । सु-पुना । पुनाति ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(शुद्धाः) [अन्तः करण से] शुद्ध, (शुचयः) [बाहिरी आचरण से] पवित्र और (पावकाः) [दूसरों के] पवित्र करने वाले (भवन्तः) होते हुये मनुष्य (संकसुकम्) यथावत् शासक पुरुष को (स्वस्तये) अच्छी सत्ता [कल्याण] के लिये (सम्) यथाविधि (इन्धते) प्रकाशमान करते हैं। (समिद्धः) ठीक ठीक प्रकाशित (अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष] (रिप्रम्) पाप को (जहाति) छोड़ता है, (एनः) दोष को (अति) उल्लंघन कर के (एति) चलता है और (सुपुना) सुन्दर शुद्धि करने वाले कर्म से [दूसरों को] (पुनाति) शुद्ध करता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जब धर्मात्मा विद्वान् लोग भीतर और बाहिर से अपना आचरण शुद्ध कर के मनुष्य को विद्या आदि सद्गुणों से तेजस्वी बनाते हैं, तब वे पुरुष पाप से बच कर दूसरों को शुभ मार्ग पर चलाते हैं ॥ ११ ॥

११—(सम्) सम्यक् (इन्धते) प्रकाशयन्ति (संकसुकम्) अ० ५ । ३१ । ६ । सम् + कस गतौ शासने च—ऊक, छान्दसो ह्रस्वः । सम्यक् शासकं पुरुषम् (स्वस्तये) सुसत्तायै । कल्याणाय (शुद्धाः) अन्तः करणेन पवित्राः (भवन्तः) वर्तमानाः सन्तः (शुचयः) बहिराचारेण शुद्धाः (पावकाः) अन्येषां शोधकाः (जहाति) त्यजति (रिप्रम्) पापम् (अति) अतीत्य (एनः) दोषम् (एति) गच्छति (समिद्धः) सम्यग् दीप्तः (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी पुरुषः (सुपुना) पूञ् शोधने—क्विप् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १ । २ । ४७ । इति ह्रस्वः । सम्यक् शोधकेन कर्मणा (पुनाति) शोधयति ॥

देवो अग्निः संकसुको दिवस्पृष्ठान्यारुहत् ।
मुच्यमानो निरेनसोऽमोगस्माँ अशस्त्याः ॥ १२ ॥

देवः । अग्निः । सम्-कसुकः । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहत् ॥ मुच्यमानः । निः । एनसः । अमोक् । अस्मान् । अशस्त्याः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(देवः) विजय चाहने वाला, (संकसुकः) ठीक ठीक शासन कर्ता (अग्निः) अग्नि [समान प्रतापी मनुष्य] (दिवः) आनन्द के (पृष्ठानि) पीठों पर (आ अरुहत् चढ़ा है । (एनसः) कष्ट से (निः मुच्यमानः) निरन्तर छूटते हुये उसने (अस्मान्) हम को (अशस्त्याः) अपकीर्ति से (अमोक्) छुड़ाया है ॥ १२ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी विद्वान् पुरुष बड़े आनन्द के साथ आप कष्टों से छूट कर दूसरों को विपत्ति से छुड़ाते हैं ॥ १२ ॥

अस्मिन् वयं संकसुके अग्नौ रिप्राणि मृज्महे ।
अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १३ ॥

अस्मिन् । वयम् । सम्-कसुके । अग्नौ । रिप्राणि । मृज्महे ॥ अभूम । यज्ञियाः । शुद्धाः । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् १३

भाषार्थ—(अस्मिन्) इस (संकसुके) यथावत् शासक (अग्नौ) अग्नि [समान प्रतापी राजा] में [अर्थात् उसके आश्रय से] (रिप्राणि) पापों को (वयम्) हम (मृज्महे) धोते हैं । हम (यज्ञियाः) संगति के योग्य,

१२—(देवः) विजिगीषुः (अग्निः) अग्निवत् प्रतापी पुरुषः (संकसुकः) म० ११ । सम्यक्शासकः (दिवः) मोदस्य (पृष्ठानि) आधारान् (आ अरुहत्) अध्यतिष्ठत् (मुच्यमानः) त्यज्यमानः सन् (निः) निरन्तरम् (एनसः) कष्टात् (अमोक्) अमुञ्चत् (अस्मान्) धार्मिकान् (अशस्त्याः) अपकीर्त्याः ॥

१३—(अस्मिन्) (वयम्) (संकसुके) म० ११ । सम्यक् शासके (अग्नौ) अग्निवत्प्रतापिनि राजनि (रिप्राणि) पापानि (मृज्महे) शोधयामः (अभूम) (यज्ञियाः) संगतियोग्याः (शुद्धाः) शुद्धाचरणाः (नः) अस्माकम् (आयूंषि)

(शुद्धाः) शुद्ध आचरण वाले (अभूम) हो गये हैं, वह (नः) हमारे (आयूंषि) जीवनों को (प्र तारिषत्) बढ़ा देवे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि धर्मात्मा शासक के अनुशासन में रह कर विद्या और पुरुषार्थ से परस्पर मेल के साथ अपने जीवनों को सुफल करें। १३।

संकसुको विकसुको निर्ऋथो यश्च निस्वरः ।
ते ते यक्ष्मं सवेदसो दूराद् दूरमनीनशन् ॥ १४ ॥

सम्-कसुकः । वि-कसुकः । निः-ऋथः । यः । च । नि-स्वरः ॥
ते । ते । यक्ष्मम् । स-वेदसः । दूरात् । दूरम् । अनीनशन् ॥१४॥

भाषार्थ—(यः) जो पुरुष (संकसुकः) यथावत् शासक, [जो] (विकसुकः) विशेष करके शासक, [जो] (निर्ऋथः) निरन्तर ज्ञानवान् (च) और [जो] (निस्वरः) सदा उपदेश करने वाला है। (ते) उन सब (सवेदसः) समान लाभ पहुंचाने वाले पुरुषों ने (ते) तेरे (यक्ष्मम्) राजरोग को (दूरात् दूरम्) दूर से दूर (अनीनशन्) नाशकर दिया है ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में अनेक प्रकार के पुरुषार्थी विद्वान् रहते हैं, वहां पर लोग कष्ट में नहीं पड़ते ॥ १४ ॥

यो नो अश्वेषु वीरेषु यो नो गोष्वजाविषु ।
क्रव्यादं निर्णुदामसि यो अग्निर्जनयोपनः ॥ १५ ॥

यः । नः । अश्वेषु । वीरेषु । यः । नः । गोषु । अज-अविषु ॥
क्रव्य-अदम् । निः। नुदामसि । यः। अग्निः । जन-योपनः १५।

जीवनानि (प्रतारिषत्) अ० २ । ४ । ६ । प्रवर्धयेत् ॥

१४—(संकसुकः) म० ११ । सम्यक् शासकः (विकसुकः) म० ११ । विशेषेण शासकः (निर्ऋथः) अर्तेनिरि उ० २ । ८ । निर्+ऋ गतौ—थक् । निरन्तर ज्ञानवान (यः) पुरुषः (च (निस्वरः) नित्योपदेशकः (ते) पूर्वोक्ताः (ते) तव (यक्ष्मम्) राजरोगम् (सवेदसः) विद्लृ लाभे—असुन् । समानानि वेदांसि लाभा येभ्यस्ते । समानलाभप्रायकाः (दूरात्) (दूरम्) (अनीनशन्) अ० १ । २४ । २ । नाशितवन्तः ॥

भाषार्थ—(यः) जो [दुष्ट] (नः) हमारे (अश्वेषु) घोड़ों में और (वीरेषु) वीरों में, (यः) जो (नः) हमारी (गोषु) गौओं में और (अजाविषु) भेड़ बकरियों में और (यः) जो (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापकारी दुष्ट] (जनयोपनः) मनुष्यों का व्याकुल करने वाला है, [उस] (क्रव्यादम्) मांसभक्षक [पिशाच] को (निः नुदामसि) हम निकाले देते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थ—सब धर्मात्मा लोग मिलकर परस्पर सुख वृद्धि के लिये दुराचारी दुःखदायी पुरुष को निकाल देवें ॥ १५ ॥

अन्येभ्यस्त्वा पुरुषेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्यस्त्वा ।

निः क्रव्यादं नुदामसि यो अग्निर्जीवितयोपनः ॥ १६ ॥

अन्येभ्यः । त्वा । पुरुषेभ्यः । गोभ्यः । अश्वेभ्यः । त्वा ॥

निः । क्रव्य-अदम् । नुदामसि । यः । अग्निः । जीवित-योपनः १६

भाषार्थ—(यः) जो (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापकारी] (जीवितयोपनः) जीवन को व्याकुल करने वाला पुरुष है, [उस] (क्रव्यादम्) मांस भक्षक (त्वा) तुझ को (अन्येभ्यः) जीते हुये (पुरुषेभ्यः) पुरुषों से और (त्वा) तुझ को (गोभ्यः) गौओं से और (अश्वेभ्यः) घोड़ों से (निः नुदामसि) हम निकाले देते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थ—सज्जन पुरुष दुःखदायी दुष्टों के निकालने में सदा प्रयत्न करें ॥ १६ ॥

यस्मिन् देवा अमृजत यस्मिन् मनुष्या उत ।

१५—(यः) दुष्टः (नः) अस्माकम् (अश्वेषु) (वीरेषु) (यः) (नः) (गोषु) धेनुषु (अजाविषु) अजेषु छागेषु अविषु मेषेषु च (क्रव्यादम्) मांसभक्षकम् (निर्णुदामसि) निर्गमयामः (यः) (अग्निः) अग्निवत्सन्तापकः (जनयोपनः) जनानां विमोहकः ॥

१६—(अन्येभ्यः) माछाससिभ्यो यः । उ० ४ । १०९ । अन जीवने-यः । जीवद्भ्यः (त्वा) दुष्टम् (पुरुषेभ्यः) (गोभ्यः) (अश्वेभ्यः) (त्वा) (क्रव्यादम्) मांसभक्षकम् (निर्णुदामसि) निर्गमयामः (यः) (अग्निः) अग्निवत्सन्तापकः पुरुषः (जीवितयोपनः) जीवनविमोहकः ॥

तस्मिन् घृतस्तावो मृष्ट्वा त्वमग्ने दिवं रुह ॥ १७ ॥

यस्मिन् । देवाः । अमृजत । यस्मिन् । मनुष्याः । उत ॥ तस्मिन् । घृत-स्तावः । मृष्ट्वा । आ । त्वम् । अग्ने । दिवम् । रुह ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिस [ज्ञान] में (देवाः) विजय चाहने वाले (उत) और (यस्मिन्) जिस [ज्ञान] में (मनुष्याः) मननशील पुरुष (अमृजत) शुद्ध हुये हैं। (तस्मिन्) उस [ज्ञान] में (मृष्ट्वा) शुद्ध होकर, (अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वी राजन् !] (घृतस्तावः) ज्ञान प्रकाश की स्तुति करनेवाला (त्वम्) तू (दिवम्) आनन्द में (आ रुह) ऊंचा हो ॥१७॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्वज महात्माओं के अनुकरण से आत्मा को शुद्ध करते हैं, वे अत्यन्त आनन्द पाते हैं ॥ १७ ॥

समिद्धो अग्न आहुत स नो माभ्यपक्रमीः ।

अत्रैव दीदिहि द्यवि ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ १८ ॥

सम्-इद्धः । अग्ने । आ-हुत । सः । नः । मा । अभि-अप-क्रमीः ॥ अत्र । एव । दीदिहि । द्यवि । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ १८ ॥

भाषार्थ (अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष !] (सः) सो तू (समिद्धः) यथावत् प्रकाशित और (आहुतः) आहुति दिया गया [भक्ति

१७—(यस्मिन्) ज्ञाने (देवाः) विजिगीषवः (अमृजत) शुद्धा अभवन् (यस्मिन्) (मनुष्याः) मननशीलाः (उत) अपि (तस्मिन्) ज्ञाने (घृत-स्तावः) घृतस्य ज्ञानप्रकाशस्य स्तावः स्तुतिर्यस्य सः (मृष्ट्वा) शुद्ध्वा (त्वम्) (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् राजन् (दिवम्) मोदम्। हर्षम् (आ रुह) अधितिष्ठ ॥

१८—(समिद्धः) प्रकाशितः (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् पुरुष (आ-हुतः) आहुत्या भक्त्या पूजितः (सः)स त्वम् (नः) अस्मान् (मा अभ्यपक्रमीः)

किया गया] होकर (नः) हमें (मा अभ्यपक्रमीः) छोड़कर मत जा, (अत्र एव) यहां ही [इस जन्म में] (द्यवि) प्रत्येक व्यवहार में [वर्तमान] (सूर्यम्)सूर्य [सब के चलाने वाले परमेश्वर] के (दृशे) देखने के लिये (ज्योक्) बहुत काल तक (च) निश्चय करके (दीदिहि) प्रकाशमान हो॥१८॥

भावार्थ—मनुष्य को उचित है कि परमात्मा के ज्ञानपूर्वक विद्या शूरता आदि गुणों से तेजस्वी होकर कीर्ति प्राप्त करे ॥ १८ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद आचुका है—अ० १ । ६ । ३ ॥

सीसे मृड्ढ्वं नडे मृड्ढ्वमग्नौ संकसुके च यत् ।
अथो अव्यां रामायां शीर्षक्तिमुपबर्हणे ॥ १६ ॥

सीसे । मृड्ढ्वम् । नडे । मृड्ढ्वम् । अग्नौ । सम्-कसुके । च । यत् ॥ अथो इति । अव्याम् । रामायाम् । शीर्षक्तिम् । उप-बर्हणे ॥ १६ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (सीसे) बन्धन नाशक विधान में (नडे) बन्धन [वा नरकट समान तीक्ष्ण शस्त्र] में (च)और (संकसुके)सम्यक् शासक (अग्नौ) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष] में, (यत्) जो कुछ [शिर पीड़ा है उसे] (मृड्ढ्वम्) तुम शुद्ध करो । (अथो) और भी (रामायाम्) रमण कराने वाली [सुख देने वाली] (अव्याम्) रक्षा करने वाली प्रकृति [सृष्टि] के

अपक्रम्य मा गच्छ (अत्र) अस्मिन् जन्मनि (एव) अवश्यम् (दीदिहि) अ० २ । ६ । १ । दीप्यस्व (द्यवि) दिवु व्यवहारे-डिवि । प्रत्येकव्यवहारे (ज्योक्) अ० १ । ६ । ३ । चिरकालम् (च) निश्चयेन (सूर्यम्) जगतः प्रेरकं परमात्मानम् (दृशे) द्रष्टुम् ॥

१६—(सीसे) म० १ । बन्धननाशके विधाने (मृड्ढ्वम्) शोधयत (नडे) म० २ । बन्धने तृणविशेषवत्तीक्ष्णशस्त्रे (मृड्ढ्वम्) (अग्नौ) अग्निवत्तेजस्विन् पुरुषे (संकसुके) म० ११ । सम्यक् शासके (च) (यत्) या शीर्षक्तिस्ताम् (अथो) अपि च (अव्याम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । अव रक्षणादिषु—इन् । रक्षिकायां प्रकृतौ सृष्टौ । अविः= रक्षिका

भीतर [वर्तमान] (उपवर्हणे) सुन्दर वृद्धि में [आने वाली] (शीर्षक्तिम्) शिर पीड़ा [रोक] को (मृड्ढ्वम्) शुद्ध करो ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो पुरुष शुभ कर्मों और शुभ मनुष्यों में आने वाले विघ्नों को मिटाते हैं, वे अपने कार्य सिद्ध करते हैं ॥ १६ ॥

सीसे मलं सादयित्वा शीर्षक्तिमुपवर्हणे ।

अव्यामसिक्न्यां मृष्ट्वा शुद्धा भवत यज्ञियाः ॥ २० ॥ (८)

सीसे । मलम् । सादयित्वा । शीर्षक्तिम् । उप-वर्हणे ॥ अव्याम् । असिक्न्याम् । मृष्ट्वा । शुद्धाः । भवत । यज्ञियाः ॥ २० ॥ (८)

भाषार्थ—(सीसे) बन्धन नाशक विधान में [आने वाले] (मलम्) दोष को (सादयित्वा) मिटाकर और (असिक्न्याम्) बन्धन रहित (अव्याम्) रक्षा करने वाली प्रकृति [सृष्टि] में [वर्त्तमान] (उपवर्हणे) सुन्दर वृद्धि के भीतर [आने वाली] (शीर्षक्तिम्) शिर की पीड़ा [रोक] को (मृष्ट्वा) शोधकर, तुम लोग (शुद्धाः) शुद्ध आचरण वाले, (यज्ञियाः) संगति योग्य (भवत) हो जाओ ॥ २० ॥

भावार्थ—मनुष्य संसार के बीच स्वतन्त्रता और उन्नति में आजाने वाली बाधाओं को हटाकर आनन्दित होवें ॥ २० ॥

प्रकृतिः—दयानन्दभाष्ये, यजु० २३ । ५४ (रामायाम्) रमयतीति रामा, रमु क्रीडायाम्—ण । रमयित्र्याम् । आनन्दयित्र्याम् (शीर्षक्तिम्) अ० १ । १२ । ३ । शीर्ष+अञ्चु गतिपूजनयोः–क्तिन् । शिरःपीडाम् । विघ्नम् (उपवर्हणे) अ० ६ । ७ । २६ । उप+वृह वर्ह वृद्धौ—ल्युट् । सुवर्धने ॥

२०—(सीसे) म० १ । बन्धननाशके विधाने (मलम्) दोषम् (सादयित्वा) षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु—णिचि—क्त्वा । नाशयित्वा (शीर्षक्तिम्) म०१६ । शिरःपीडाम् (उपवर्हणे) म० १६ । सुवृद्धौ (अव्याम्) म० १६ । रक्षिकायां प्रकृतौ (असिक्न्याम्) अ० १ । २३ । १ । अञ्चिघृसिभ्यः क्तः । उ० ३ । ८६ । इति षिञ् बन्धने—क्त । छन्दसि क्नमित्येके । वा० पा० ४ । १ । ३६ । इति असित–ङीप्, तकारस्य क्नः । असितायाम् । अबद्धायाम् (मृष्ट्वा) शोधयित्वा (शुद्धाः) पवित्राः (भवत) (यज्ञियाः) संगतियोग्याः ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते एष इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीहेमे वीरा बहवो भवन्तु ॥२१॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । एषः । इतरः । देव-यानात् ॥ चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । इह । इमे । वीराः । बहवः । भवन्तु ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(मृत्यो) हे मृत्यु ! [मृत्युरूप दुर्बलेन्द्रिय पुरुष] (यः) जो (ते) तेरा (एषः) यह (देवयानात्) विद्वानों के मार्ग से (इतरः) भिन्न [बुरा मार्ग है उस बुरे मार्ग से] (परम्) उत्तम (पन्थाम् अनु) मार्ग पर (परा इहि) पराक्रम से चल । (चक्षुष्मते) उत्तम नेत्र वाले (शृण्वते) सुनते हुये (ते) तेरे लिये (ब्रवीमि) मैं उपदेश करता हूं, (इह) यहां (इमे) यह सब (वीराः) वीर लोग (बहवः) बहुत से (भवन्तु) होवें ॥ २१ ॥

भावार्थ—जो दुर्बलेन्द्रिय आत्मघाती कुमार्गी पुरुष हैं, वे आखों और कानों को खोलकर उपदेश सुनें और दुराचारों को छोड़ कर विद्वानों के समान वीरों की संख्या बढ़ावें ॥ २१ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है-१० । १८ । १ । तथा यजु० ३५ । ७ ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद् भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ २२ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देव-हूतिः । नः । अद्य ॥ प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय ।

२१—(परम्) उत्तमम् (मृत्यो) हे मृत्युरूप दुर्बलेन्द्रिय पुरुष (अनु) अनुसृत्य (परा) पराक्रमेण (इहि) गच्छ (पन्थाम्) मार्गम् (यः) (ते) तव (एषः) (इतरः) भिन्नः । कुमार्गः (देवयानात्) विदुषां मार्गात् (चक्षुष्मते) प्रशस्तनेत्रयुक्ताय (शृण्वते) श्रवणं कुर्वते (ते) तुभ्यम् (ब्रवीमि) उपदिशामि (इह) संसारे (इमे) वीराः (बहवः) बहुसंख्याकाः (भवन्तु) ॥

सु-वीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(इमे) ये सब (जीवाः) जीवते हुए [पुरुषार्थी जन] (मृतैः) मृतकों [दुर्बलेन्द्रियों] से (वि) पृथक् होकर (आ अववृत्रन्) लौट आये हैं, (देवहूतिः) विद्वानों की वाणी (नः) हमारे लिये (अद्य) आज (भद्रा) कल्याणी (अभूत्) हुयी है। (नृतये) नृत [हाथ पैर चलाने] के लिये और (हसाय) हसने [आनन्द भोगने] के लिये (प्राञ्चः) आगे बढ़ते हुये हम(अगाम) पहुंचे हैं, (सुवीरासः) अच्छे वीरों वाले हम (विदथम्) विज्ञान का (आ वदाम) उपदेश करें ॥ २२ ॥

भावार्थ—जब पुरुषार्थी जन दुर्बलेन्द्रियों के कुमार्गों से हटकर सुमार्ग पर चलते हैं. तब विद्वान् लोग अनेक उद्योगों से आनन्द भोगते हुये पुत्र पौत्र सेवक आदि को वीर बनाते हुये विद्या की उन्नति करते हैं ॥ २२ ॥

इस मन्त्र के पहिले तीन पाद ऋग्वेद १० । १८ । ३ । में और चौथा ऋ० १ । ११७ । २५ में है ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तः शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥२३॥

इमम् । जीवेभ्यः । परि-धिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ॥ शतम् । जीवन्तः । शरदः । पुरूचीः । तिरः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥२३॥

२२—(इमे) दृश्यमानाः (जीवाः) जीवन्तः पुरुषाः (वि) वियुज्य (मृतैः) मृतकैः । हतपुरुषार्थैः (आ अववृत्रन्) वृतु वर्तने छान्दसो लुङ् । अवृतन् । आवृत्ता अभवन् (अभूत्) (भद्रा) कल्याणी (देवहूतिः) विदुषां वाणी (नः) अस्मभ्यम् (अद्य) अस्मिन् दिने (प्राञ्चः) प्रकर्षेण गच्छन्तः (अगाम) इण् गतौ—लुङ् । अगमाम (नृतये) नर्तनाय । गात्रविक्षेपाय कर्मानुष्ठानाय (हसाय) हसनाय । सहक्रीडनाय (सुवीरासः) शोभनवीरयुक्ताः (विदथम्) अ० १ । १३ । ४ । विज्ञानम् (आ वदेम) उपदिशेम ॥

भाषार्थ—(एषाम्) इन [प्राणियों] के बीच (जीवेभ्यः) जीवते हुये [पुरुषार्थी] लोगों के लिये (इमम्) यह (परिधिम्) मर्यादा (दधामि) मैं [परमेश्वर] ठहराता हूं, (अपरः) दूसरा [मरा हुआ, दुर्बलेन्द्रिय] (एतम्) इस (अर्थम्) पाने योग्य पदार्थ [सुख] को (नु मा गात्) कभी न पावे। (शतम्) सौ और (पुरूचीः) बहुत सी (शरदः) बरसों तक (जीवन्तः) जीवते हुये लोग (मृत्युम्) मृत्यु [मरण वा दुःख] को (पर्वतेन) [विज्ञान की] पूर्णता से (तिरः दधताम्) तिरोहित करें [ढक देवें] ॥ २३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य आदि परमेश्वर कृत नियमों पर चलते हैं, वे बहुत कालतक जीकर सुख भोगते हैं और दुर्बलेन्द्रिय लोग नरक में पड़कर शीघ्र मर जाते हैं ॥ २३ ॥

यह मन्त्र ऋषि दयानन्दकृत संस्कारविधि जातकर्म प्रकरण में और कुछ भेद से ऋग्वेद १० । १८ । ४ । और यजुर्वेद ३५ । १५ में है ॥

आ रो॑हु॒तायु॑र्ज॒रसं॑ वृणा॒ना अ॑नुपू॒र्वं यत॑माना॒ यति॒ स्थ । तान्॑ वु॒स्त्वष्टा॑ सु॒जनि॑मा स॒जोषाः॒ सर्व॒मायु॑र्नयतु॒ जीव॑नाय ॥ २४ ॥

आ । रो॒ह॒त॒ । आयुः॑ । ज॒रस॑म् । वृ॒णा॒नाः । अ॒नु॒-पू॒र्वम् । यत॑मानाः । यति॑ । स्थ ॥ तान् । वः॒ । त्वष्टा॑ । सु॒-जनि॑मा । स॒-जोषाः॑ । सर्व॑म् । आयुः॑ । न॒य॒तु॒ । जीव॑नाय ॥ २४ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (यति स्थ) जितने तुम हो, [वे तुम]

२३—(इमम्) प्रत्यक्षम् (जीवेभ्यः) प्राणधारकेभ्यः (परिधिम्) मर्यादाम् (एषाम्) जीवानां मध्ये (नु) सद्यः (मा गात्) न प्राप्नुयात् (अपरः) अन्यः । दुर्बलेन्द्रियः (अर्थम्) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । उ० २ । ४ । ऋ गतौ-थन् । गन्तव्यम् । प्राप्तव्यं पदार्थं सुखम् (एतम्) (शतम्) (जीवन्तः) प्राणान् धारयन्तः (शरदः) संवत्सरान् (पुरूचीः) बहूनि वर्षाण्यश्नतीः (तिरो दधताम्) तिरोहितं कुर्वन्तु (मृत्युम्) (पर्वतेन) भृमृदृशियजिपर्वि० । उ० ३ । ११० । पर्व पूरणे-अतच् । ज्ञानपूर्त्या । ब्रह्मचर्यादिना ॥

२४—(आ रोहत) अधितिष्ठत (आयुः) जीवनम् (जरसम्) अ० १ ।

(अनुपूर्वम्) लगातार (यतमानाः) यत्न करते हुये, (जरसम्) स्तुतियुक्त (आयुः) जीवन (वृणानाः) चाहते हुये (आ रोहत) ऊंचे चढ़ो। (सुजनिमा) सुन्दर जन्म देने वाला (सजोषाः) समान प्रीति वाला (त्वष्टा) कर्ता [परमेश्वर] (तान् वः) उन तुम को (सर्वम् आयुः) पूर्ण आयु (जीवनाय) उत्तम जीवन के लिये (नयतु) प्राप्त करावे ॥ २४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य निरन्तर उपाय करके परोपकार से संसार में कीर्ति बढ़ाते हैं, वे शूर परमात्मा के नियम से उच्च पद पाते जाते हैं ॥ २४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है १० । १८ । ६ ॥

यथाहा॑न्यनुपू॒र्वं भव॑न्ति यथ॒र्तव॑ ऋ॒तुभि॒र्यन्ति॑ सा॒कम् । यथा॒ न पूर्व॒मप॑रो॒ जहा॑त्ये॒वा धा॑त॒रायूं॑षि कल्पयै॒षाम् ॥ २५ ॥

यथा॑ । अहा॑नि । अ॒नु॒-पू॒र्वम् । भव॑न्ति । यथा॑ । ऋ॒तव॑: । ऋ॒तु-भि॑: । यन्ति॑ । सा॒कम् ॥ यथा॑ । न । पूर्व॑म् । अप॑र: । जहा॑ति । ए॒व । धा॒त॒: । आयूं॑षि । क॒ल्प॒य॒ । ए॒षाम् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (अहानि) दिन (अनुपूर्वम्) एक के पीछे एक (भवन्ति) होते रहते हैं, (यथा) जैसे (ऋतवः) ऋतुयें (ऋतुभिः

---

३० । २ । जॄ स्तुतौ-असुन्, जरस्—अर्श आद्यच् । जरया स्तुत्या युक्तम् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु १० । ८ (वृणानाः) संभजमानाः (अनुपूर्वम्) यथाक्रमम् (यतमानाः) प्रयत्नं कुर्वन्तः (यति) यत्—छान्दसो डतिः । यत्संख्याकाः । यावन्तः (स्थ) भवथ (तान्) तादृशान् (वः) युष्मान् (त्वष्टा) कर्ता परमेश्वरः (सुजनिमा) जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । उ० ४ । १४६ । जन जनने प्रादुर्भावे च—इमनिन् । शोभनानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि जनिमानि जन्मानि यस्मात् तादृशः (सजोषाः) समानप्रीतिः (सर्वम्) सम्पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (नयतु) प्रापयतु (जीवनाय) उत्तमजीवनप्राप्तये ॥

२५—(यथा) येन प्रकारेण (अहानि) दिनानि (अनुपूर्वम्) यथाक्रमम् । पूर्वमनुक्रमेण (भवन्ति) वर्तन्ते (यथा) (ऋतवः) वसन्तादयः

साकम्) ऋतुओं के साथ (यन्ति) चलते हैं। [वैसे ही] (यथा) जिस कारण से (अपरः) पिछला [पुत्र आदि] (पूर्वम्) पहिले [पिता आदि] को (न) न (जहाति) छोड़े, (एव) उसी कारण से, (धातः) हे विधाता! [परमेश्वर] (एषाम्) इन के (आयूंषि) जीवनों को (कल्पय) समर्थ कर॥ २५॥

भावार्थ—जैसे सूर्य आदि पदार्थ ईश्वर नियम से परिपक्व होकर दिन राति आदि को यथा नियम बनाते हैं, वैसे ही जो मनुष्य ब्रह्मचर्य आदि नियमों का यथावत् पालन करते हैं, उन के पुत्र पौत्र आदि पूर्ण आयु भोगते हुये अपने पूर्वजों की सेवा करते रहते हैं॥ २५॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है-१०। १८। ५॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वं वीरयध्वं प्र तरता सखायः।
अत्रा जहीत ये असन् दुरेवा अनमीवानुत्तरेमाभि वाजान् २६

अश्मन्-वती। रीयते। सम्। रभध्वम्। वीरयध्वम्। प्र। तरत। सखायः॥ अत्र। जहीत। ये। असन्। दुः-एवाः। अनमीवान्। उत्। तरेम। अभि। वाजान्॥ २६॥

भाषार्थ—(सखायः) हे मित्रो! (अश्मन्वती) बहुत पत्थरों वाली [नदी] (रीयते) चलती है, (सं रभध्वम्) मिलकर उत्साह करो, (वीरयध्वम्) वीर बनो और (प्र तरत) पार हो जाओ, (ये) जो (अत्र) यहां

(ऋतुभिः) (यन्ति) गच्छन्ति (साकम्) सह (यथा) येन कारणेन (न) निषेधे (पूर्वम्) पूर्वकालीनं जनकादिकम् (अपरः) अर्वाक्कालीनः पुत्रादिः (जहाति) त्यजति (एव) तेन कारणेन (धातः) हे विधातः परमेश्वर (आयूंषि) जीवनानि (कल्पय) समर्थय (एषाम्) प्राणिनाम्॥

२६—(अश्मन्वती) बहुपाषाणवती नदी (रीयते) गच्छति (सं रभध्वम्) मिलित्वा साहसं कुरुत (वीरयध्वम्) वीरकर्म कुरुत (प्र) प्रकर्षेण (तरत) उल्लङ्घयत (सखायः) हे सुहृदः (अत्र) अस्मिन् स्थाने समये वा (जहीत) त्यजत।

[इस जगह वा समय] (दुरेवाः) दुर्गम मार्ग [वा विघ्न] (असन्) होवें, [उन्हें] (जहीत) छोड़ो,[पार करो], (अनमीवान्) रोग रहित (वाजान् अभि) अन्न आदि भोगों की ओर (उत् तरेम) हम उतरें ॥ २६ ॥

भावार्थ—जैसे बड़ी बड़ी दुस्तर नदी, समुद्र आदि को सेतु नौका आदि से पार करते हैं, वैसे ही वीर विद्वान् पुरुष मिलकर उत्तम प्रयत्नों से संसार के विघ्नों को हटाकर आनन्द पाते हैं ॥ २६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋषि दयानन्दकृत संस्कारविधि विवाह प्रकरण में और ऋग्वेद में १० । ५३ । ८ और यजुर्वेद में ३५ । १० है ॥

उत्तिष्ठता प्र तरता सखायोऽश्मन्वती नदी स्यन्दत इयम् ।
अत्रा जहीत ये असन्नशिवाः शिवान्त्स्योनानुत्तरेमाभि वाजान् ॥२७॥

उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः । अश्मन्-वती । नदी । स्यन्दते । इयम् ॥ अत्र । जहीत । ये । असन् । अशिवाः । शिवान् । स्योनान् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(सखायः) हे मित्रो ! (उत् तिष्ठत) उठो, और (प्र तरत) उतर चलो, (इयम्) यह (अश्मन्वती) [बहुत पत्थरों वाली] [दुस्तर] (नदी) नदी (स्यन्दते) बहती है । (ये) जो [पदार्थ] (अत्र) यहां [इस जगह वा समय] (अशिवाः) अमङ्गलकारी (असन्) होवें, [उन्हें] (जहीत) छोड़ो, (शिवान्) मङ्गलकारी और (स्योनान्) आनन्दकारी (वाजान् अभि) अन्न आदि भोगों की ओर (उत्तरेम) हम उतरें ॥ २७ ॥

पारयत (ये) (असन्) लेटि रूपम् । भवन्तु (दुरेवाः) दुर्गमा मार्गाः । विघ्नाः (अनमीवान्) रोगरहितान् (उत्तरेम) पारयेम (अभि) अभिलक्ष्य (वाजान्) अन्नादिभोगान् ॥

२७—(उत् तिष्ठत) उत्थिता भवत (उत्तरत) पारयत (सखायः) हे सुहृदः (अश्मन्वती) बहुपाषाणवती । दुस्तरा (नदी) (स्यन्दते) स्रवति (इयम्) (अत्र) अस्मिन् स्थाने समये वा (जहीत) त्यजत (ये) पदार्थाः (असन्) भवन्तु (अशिवाः) अमङ्गलाः (शिवान्) मङ्गलकरान् (स्योनान्) सुखप्रदान् (उत्तरेम) पारयेम (अभि) अभिलक्ष्य (वाजान्) अन्नादिभोगान् ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्य बड़े दुर्गम्य समुद्र आदि को नौका आदि से पार करते हैं, वैसे ही उद्योगी मनुष्य प्रयत्न करके शुभ आचरणों के साथ दुःख से पार होकर आनन्द पाते हैं ॥ २७ ॥

इस मन्त्र में मन्त्र २६ में वर्णित मन्त्रों के कुछ भाग हैं ॥

वैश्वदेवीं वर्चस आ रभध्वं शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।
अतिक्रामन्तो दुरिता पदानि शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम ॥२८॥

वैश्व-देवीम् । वर्चसे । आ । रभध्वम् । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ॥ अति-क्रामन्तः । दुः-इता । पदानि । शतम् । हिमाः । सर्व-वीराः । मदेम ॥ २८ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (वैश्वदेवीम्) सब विद्वानों के हित करने वाली [वेदवाणी] को (वर्चसे) तेज पाने के लिये तुम (शुद्धाः) शुद्ध, (शुचयः) पवित्र (पावकाः) शुद्ध करने वाले (भवन्तः) होते हुये (आ रभध्वम्) आरम्भ करो । (दुरिता) कठिन [कष्ट दायक] (पदानि) पग डंडियों को (अतिक्रामन्तः) लांघते हुये, (सर्ववीराः) सब को वीर रखते हुये हम (शतम्) सौ (हिमाः) शीत ऋतुओं वाली [स्थितियों] तक (मदेम) सुख भोगें ॥ २८ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि वेदवाणी के निरन्तर विचार से बाहिर और भीतर से शुद्ध होकर और दूसरों को शुद्ध करके कुमार्गों को त्याग कर सब को वीर बनाते हुये पूर्ण आयु भोगें ॥ २८ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—अ० ६ । ६२ । ३ ॥

उदीचीनैः पथिभिर्वायुमद्भिरतिक्रामन्तोऽवरान् परेभिः । त्रिः

२८—(वैश्वदेवीम्) तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । विश्वदेव—अण्, ङीप् । सर्वेभ्यो विद्वद्भ्यो हिताम् (वर्चसे) तेजसे (आरभध्वम्) आरम्भं कुरुत (शुद्धाः) (भवन्तः) सन्तः (शुचयः) (पावकाः) संशोधकाः (अतिक्रामन्तः) उल्लङ्घयन्तः (दुरिता) दुर्गतानि । कष्टप्रदानि (पदानि) पदचिह्नानि । क्षुद्रमार्गान् (शतम्) (हिमाः) हिम+अर्श आद्यच्, टाप् । शीतकालयुक्ताः स्थितीः (सर्ववीराः) सर्ववीरोपेताः (मदेम) हृष्येम ॥

त्रिः सप्त कृत्व ऋषयः परेता मृत्युं प्रत्यौहन् पदयोपनेन ॥ २९ ॥

उदीचीनैः । पथि-भिः । वायुमत्-भिः । अति-क्रामन्तः । अवरान् । परेभिः ॥ त्रिः । सप्त । कृत्वः । ऋषयः । परा-इताः । मृत्युम् । प्रति । औहन् । पद-योपनेन ॥ २९ ॥

भाषार्थ—(उदीचीनैः) ऊंचे चलते हुये, (वायुमद्भिः) शुद्ध वायु वाले, (परेभिः) उत्तम (पथिभिः) मार्गों से (अवरान्) निकृष्ट [मार्गों] को (अतिक्रामन्तः) लांघते हुये, (परेताः) पराक्रम पाये हुये (ऋषयः) ऋषियों ने (त्रिः) तीन बार [मनसा वाचा कर्मणा] (सप्त कृत्वः) सात बार [दो कान, दो नथने, दो आंख और एक मुख द्वारा] (मृत्युम्) मृत्यु को (पदयोपनेन) पद [चाल] रोक देने से (प्रति औहन्) उलटा मारा है ॥ २९ ॥

भावार्थ—जैसे ऋषियों ने निकृष्ट कर्म छोड़ कर ब्रह्मचर्य आदि इन्द्रिय-दमन से सत्यसंकल्पी, सत्यवादी और सत्यकर्मी होकर मृत्यु को वश में किया है, वैसाही सब मनुष्य करें ॥ २९ ॥

मृत्योः पदं योपयन्त एत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः । आसीना मृत्युं नुदता सधस्थेऽथ जीवासो विदथमा वदेम ३० (९)

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । आ । इत । द्राघीयः । आयुः । प्र-तरम् । दधानाः ॥ आसीनाः । मृत्युम् । नुदत । सध-स्थे । अथ । जीवासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ ३० ॥ (९)

२९—(उदीचीनैः) विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । पा० ५ । ४ । ८ । उदञ्च-खप्रत्ययः स्वार्थे । उच्चैर्गच्छद्भिः (पथिभिः) मार्गैः (वायुमद्भिः) शुद्धवायु-युक्तैः (अतिक्रामन्तः) उल्लङ्घयन्तः (अवरान्) निकृष्टान् मार्गान् (परेभिः) उत्कृष्टैः (त्रिः) त्रिवारम् । मनसा वाचा कर्मणा (सप्त कृत्वः) सप्तवारम् । अ० ४ । ११ । ९ । कर्णनासिकाचक्षुर्द्वयमुखद्वारा (ऋषयः) धर्मदर्शकाः (परेताः) पराक्रमं गताः प्राप्ताः (मृत्युम्) (प्रति) प्रातिकूल्येन (औहन्) उहिर् वधे—लुङ् । हतवन्तः (पदयोपनेन) मार्गनिरोधेन ॥

भाषार्थ—[हे वीरो !] (मृत्योः) मृत्यु के (पदम्) पद [चाल] को (योपयन्तः) रोकते हुये, (द्राघीयः) अधिक दीर्घ और (प्रतरम्) अधिक प्रकृष्ट (आयुः) जीवन को (दधानाः) धारण करते हुये तुम (आ इत) आओ। (सधस्थे) सहस्थान [समाज] में (आसीनाः) बैठे हुये तुम (मृत्युम्) मृत्यु को (नुदत) ढकेलो, (अथ) फिर (जीवासः) जीवते हुये हम (विदथम्) विज्ञान का (आ वदेम) उपदेश करें ॥ ३० ॥

भावार्थ—जब विद्वान् लोग उत्तम कर्म करके अपनी कीर्त्ति बढ़ाते हैं, उन्हें देखकर अन्य पुरुष भी उत्तम कर्म करने लगते हैं ॥ ३० ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है-१० । १८ । २ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सुर्पिषा सं स्पृशन्ताम्। अनुश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ३१

इमाः। नारीः। अविधवाः। सु-पत्नीः। आ-अञ्जनेन। सर्पिषा। सम्। स्पृशन्ताम्॥ अनुश्रवः। अनमीवाः। सु-रत्नाः। आ। रोहन्तु। जनयः। योनिम्। अग्रे॥ ३१॥

भाषार्थ—(इमाः) यह [विदुषी] (नारीः) नारियां (अविधवाः) सधवा [मनुष्यों वाली] और (सुपत्नीः) धार्मिक पतियों वाली होकर (आञ्जनेन) यथावत् मेल से और (सर्पिषा) घी आदि [सार पदार्थ] से (सं स्पृशन्ताम्) संयुक्त रहें। (अनश्रवः) बिना आंसुओं वाली, (अनमी-

---

३०—(मृत्योः) (पदम्) गमनम् (योपयन्तः) विमोहयन्तः निरोधयन्तः (एत) आगच्छत (द्राघीयः) दीर्घतरम् (आयुः) जीवनम् (प्रतरम्) प्रकृष्टतरम् (दधानाः) धारयन्तः (आसीनाः) उपविशन्तः (मृत्युम्) (नुदत) प्रेरयत (सधस्थे) सहस्थाने। समाजे (अथ) अनन्तरम् (जीवासः) जीवाः। जीवन्तः (विदथम्) ज्ञानम् (आवदेम) उपदिशेम ॥

३१—(इमाः) विदुष्यः (नारीः) नार्यः (अविधवाः) धूञ् धुञ् वा कम्पने—पचाद्यच् यद्वा, धावु गतिशुद्ध्योः—पचाद्यच्, ह्रस्वः पृषोदरादित्वात्। धवाः= मनुष्याः—निघ० २। ३। विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्, विधवा—निरु० ३।

वाः) बिना रोगों वाली, (सुरत्नाः) सुन्दर सुन्दर रत्नों वाली (जनयः) मातायें (अग्ने) आगे आगे (योनिम्) मिलने के स्थान [घर, सभा आदि] में (आ रोहन्तु) चढ़ें ॥ ३१ ॥

भावार्थ—जो विदुषी स्त्रियां ब्रह्मचर्य आदि शुभ गुण वाली होती हैं, वे अपने विद्वान् सुयोग्य कुटुम्बियों, पतियों और पुत्र आदि के साथ शरीर और आत्मा से स्वस्थ रहकर बहुत धनवती और सुखवती होकर अग्रगामिनी बनती हैं ॥ ३० ॥

यह मन्त्र आगे है—अ० १८ । ३ । ५७ । और कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । १८ । ७ ॥

व्याकरोमि हविषाहमेतौ तौ ब्रह्मणा व्य१हं कल्पयामि । स्वधां पितृभ्यो अजरां कृणोमि दीर्घेणायुषा समिमान्त्सृजामि ३२

वि-आकरोमि । हविषा । अहम् । एतौ । तौ । ब्रह्मणा । वि । अहम् । कल्पयामि ॥ स्वधाम् । पितृ-भ्यः । अजराम् । कृणोमि । दीर्घेण । आयुषा । सम् । इमान् । सृजामि ॥३२॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं [परमेश्वर] (हविषा) देने लेने योग्य कर्म के साथ (एतौ) इन दोनों [स्त्री पुरुष समूह] को (व्याकरोमि) व्याख्यात करता हूं, (तौ) उन दोनों को (ब्रह्मणा) वेद ज्ञान के साथ (अहम्) मैं (वि)

---

३१ । सधवाः । समनुष्याः (सुपत्नीः) धार्मिकपतिकाः (आञ्जनेन) आङ्+अञ्जू म्रक्षणे-ल्युट् । समन्ताद् मेलनेन (सर्पिषा) घृतादिसारपदार्थेन (संस्पृशन्ताम्) संयुक्ता भवन्तु (अनश्रवः) अश्रुवर्जिताः । अरुदत्यः (अनमीवाः) अरोगाः । शारीरिकमानसिकदुःखवर्जिताः (सुरत्नाः) बहुमूल्यधनोपेताः (आ रोहन्तु) अधितिष्ठन्तु (जनयः) जनन्यः मातरः (योनिम्) मिश्रणस्थानम् । गृहम् । समाजम् (अग्रे) प्रधाने स्थाने ॥

३२—(व्याकरोमि) व्याख्यातौ करोमि (हविषा) दातव्यग्राह्यकर्मणा (अहम्) परमेश्वरः (एतौ) दृश्यमानौ स्त्रीपुरुषसमूहौ (तौ) (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (वि) विविधम् (अहम्) (कल्पयामि) समर्थयामि (स्वधाम्)

विविध प्रकार (कल्पयामि) समर्थ करता हूं। (पितृभ्यः) पितरों [रक्षक विद्वानों] के लिये (अजराम्) अक्षय (स्वधाम्) आत्मधारण शक्ति को (करोमि) करता हूं [देता हूं], (दीर्घेण) दीर्घ (आयुषा) जीवन के साथ (इमान्) इन सब को (सं सृजामि) संयुक्त करता हूं ॥ ३२ ॥

भावार्थ—परमेश्वर सृष्टि के बीच स्त्री पुरुषों को समान अधिकार देकर वेदज्ञान से समर्थ बनाता और परोपकारी विद्वान् जनों को आत्मबल देकर चिरंजीवी करता है ॥ ३२ ॥

यो नो॑ अ॒ग्निः पि॑तरो हृ॒त्स्व॑१॒॑न्तरा॑वि॒वेशा॒मृतो॒ मर्त्ये॑षु । मय्य॒हं तं परि॑ गृह्णामि दे॒वं मा सो अ॒स्मान् द्वि॑क्षत॒ मा व॒यं तम् ॥ ३३ ॥

यः । नः । अ॒ग्निः । पि॒त॒रः॒ । हृ॒त्-सु । अ॒न्तः । आ॒-वि॒वेश॑ । अ॒मृतः॑ । मर्त्ये॑षु ॥ मयि॑ । अ॒हम् । तम् । परि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । दे॒वम् । मा । सः । अ॒स्मान् । द्वि॒क्ष॒त॒ । मा । व॒यम् । तम् ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—(पितरः) हे पितरो ! [रक्षक ज्ञानियो] (यः) जो (अग्निः) प्रकाशस्वरूप [परमेश्वर] (मर्त्येषु) मरण धर्मियों में [मनुष्य आदि विकारवान् पदार्थों] में (अमृतः) अमर [होकर] (नः) हमारे (हृत्सु) हृदयों में (अन्तः) भीतर (आविवेश) प्रविष्ट हुआ है। (अहम्) मैं [मनुष्य] (तम्) उस (देवम्) प्रकाशमान [परमात्मा] को (मयि) अपने में (परि) सब ओर (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं, (सः) वह (अस्मान्)

आत्मधारणशक्तिम् (पितृभ्यः) रक्षकेभ्यो विद्वद्भ्यः (अजराम्) अक्षीणाम् (कृणोमि) करोमि (दीर्घेण) (आयुषा) जीवनेन (इमान्) पितॄन् (सं सृजामि) संयोजयामि ॥

३३—(यः) (नः) अस्माकम् (अग्निः) प्रकाशस्वरूपः परमेश्वरः (पितरः) हे रक्षका विद्वांसः (हृत्सु) हृदयेषु (अन्तः) मध्ये (आ विवेश) प्रविष्टवान् (अमृतः) अविनाशी (मर्त्येषु) मरणशीलेषु मनुष्यादिषु (मयि) आत्मनि (अहम्) मनुष्यः (तम्) (परि) सर्वतः (गृह्णामि) धारयामि (देवम्) प्रकाशमानं परमेश्वरम् (सः) परमेश्वरः (अस्मान्) धार्मिकान्

हम से (मा द्विक्षत) द्वेष न करे, और (वयम्) हम (तम्) उससे (मा) न [द्वेष करें] ॥ ३३ ॥

भावार्थ—जब योगी जन विद्वानों के सत्सङ्ग से उस अविनाशी जगदीश्वर को सब सृष्टि में और अपने में भीतर साक्षात् करता है, तब परमात्मा उस से और वह परमात्मा से प्रीति करता है ॥ ३३ ॥

अपावृत्य गार्हपत्यात् क्रव्यादा प्रेत दक्षिणा ।
प्रियं पितृभ्य आत्मने ब्रह्मभ्यः कृणुता प्रियम् ॥ ३४ ॥

अप-आवृत्य । गार्ह-पत्यात् । क्रव्य-अदा । प्र । इत । दक्षिणा ॥ प्रियम् । पितृ-भ्यः । आत्मने । ब्रह्म-भ्यः । कृणुत । प्रियम् ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(गार्हपत्यात्) गृहपति से संयुक्त ज्ञान से [विरुद्ध वर्तमान] (क्रव्यादा) मांस भक्षक [अज्ञान] के साथ [ठहरने से] (अपावृत्य) हटकर (दक्षिणा) सरल [सीधे वा वृद्धिकारक] मार्ग में (प्र इत) चले चलो और (आत्मने) अपने लिये और (पितृभ्यः) पितर [रक्षक] (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्माओं [वेदज्ञानियों] के लिये (प्रियम्) प्रिय और (प्रियम्) प्रीतिकारक कर्म (कृणुत) करो ॥ ३४ ॥

भावार्थ—मनुष्य शरीर और आत्मा के विरोधी अज्ञान से बचकर वेद मार्ग में चलकर अपना और सब विद्वानों का हित करे ॥ ३४ ॥

द्विभागधनमादाय प्र क्षिणात्यवर्त्या ।
अग्निः पुत्रस्य ज्येष्ठस्य यः क्रव्यादनिराहितः ॥ ३५ ॥

(मा द्विक्षत) न वैरायेत (मा) मा द्विक्षाम (वयम्) (तम्) ॥

३४—(अपावृत्य) पृथग् भूत्वा (गार्हपत्यात्) गृहपतिना संयुक्तात् प्रबोधात् प्रतिकूलवर्तमानेन (क्रव्यादा) मांसभक्षकेण अज्ञानेन (प्रेत) प्रकर्षेण गच्छत (दक्षिणा) दक्षिणादाच् । पा० ५ । ३ । ३६ । दक्षिण-आच् । सरले वृद्धिकारके वा मार्गे (प्रियम्) रुचिरम् (पितृभ्यः) पालकेभ्यः (आत्मने) स्वस्मै (ब्रह्मभ्यः) वेदविद्भ्यः (कृणुत) कुरुत (प्रियम्) तृप्तिकरम् ॥

द्विभाग-धनम् । आ-दाय । प्र । क्षिणाति । अवर्त्या ॥ अग्निः । पुत्रस्य । ज्येष्ठस्य । यः । क्रव्य-अत् । अनिः-आहितः ॥३५॥

भाषार्थ—(यः) जो (क्रव्यात्) मांस भक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापकारी दोष] (अनिराहितः) नहीं निकाला गया है, वह [दोष] (ज्येष्ठस्य) श्रेष्ठ (पुत्रस्य) संशोधक पुरुष के (द्विभागधनम्) दोनों [संचित और क्रियमाण] भाग वाले धन को (आदाय) छीनकर (अवर्त्या) वृत्ति [जीविका] के विना [उसको] (प्र क्षिणाति) नाश कर डालता है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—जो बड़े बड़े महात्मा अपने दोष को नहीं मिटाते, वे पूर्व जन्म के और इस जन्म के पुण्य को नाश करके अपना मनुष्य जीवन नाश कर देते हैं ॥ ३५ ॥

यत् कृषते यद् वनुते यच्च वस्नेन विन्दते ।
सर्वं मर्त्यस्य तन्नास्ति क्रव्याच्चेदनिराहितः ॥ ३६ ॥

यत् । कृषते । यत् । वनुते । यत् । च । वस्नेन । विन्दते ॥ सर्वम् । मर्त्यस्य । तत् । न । अस्ति । क्रव्य-अत् । च । इत् । अनिः-आहितः ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ [मनुष्य] (कृषते) खेती करता है, (यत्) जो कुछ (वनुते) मांगता है, (च) और (यत्) जो कुछ (वस्नेन) मूल्य से (विन्दते) पाता है। (तत् सर्वम्) वह सब (मर्त्यस्य) मनुष्य का (न अस्ति)

३५—(द्विभागधनम्) सञ्चितक्रियमाणपुण्यभागयुक्तं धनम्(आदाय) गृहीत्वा (प्र) सर्वथा (क्षिणाति) क्षि हिंसायाम्—लट् । क्षिणोति । नाशयति (अवर्त्या) वृतु—इन् । वृत्या जीविकाया राहित्येन (अग्निः) अग्निवत्सन्तापको दोषः (पुत्रस्य) पुवो ह्रस्वश्च । उ० ४ । १६५ । पूञ् शोधने—क्त । शोधकस्य पुरुषस्य (ज्येष्ठस्य) प्रशस्य—इष्ठन्, ज्य च । प्रशस्यतमस्य । श्रेष्ठस्य (यः) (क्रव्यात्) मांसभक्षकः (अनिराहितः) दधातेः—क्त । अबहिष्कृतः ॥

३६—(यत्) यत् किञ्चित् (कृषते) कृषिकर्मणा उद्योगेन प्राप्नोति (यत्) (वनुते) याचते (यत्) (च) (वस्नेन) मूल्येन (विन्दते) लभते (सर्वम्) (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य (तत्) वस्तु (न) निषेधे (अस्ति) (क्रव्यात्)

नहीं है, (च इत्=चेत्) यदि (क्रव्यात्) मांसभक्षक [दोष] (अनिराहितः) नहीं निकाला गया है ॥ ३६

भावार्थ—जब तक मनुष्य अपने आत्मघाती दोषों को नहीं नाश करता, अज्ञान के कारण उसके सब पुण्य कर्म और उद्योग निष्फल हो जाते हैं ॥ ३६ ॥

अयज्ञियो हृतवर्चा भवति नैनेन हविरत्तवे ।
छिनत्ति कृष्या गोर्धनाद् यं क्रव्यादनुवर्तते ॥ ३७ ॥

अयज्ञियः । हृत-वर्चाः । भवति । न । एनेन । हविः । अत्तवे ॥ छिनत्ति । कृष्याः । गोः । धनात् । यम् । क्रव्य-अत् । अनु-वर्तते ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—वह पुरुष (अयज्ञियः) संगति के अयोग्य, (हृतवर्चाः) नष्ट तेज वाला (भवति) हो जाता है, (एनेन) इस कारण से [उसे] (हविः) ग्राह्य अन्न (अत्तवे) खाना (न) नहीं [होता] । [उस को] (क्रव्यात्) मांस भक्षक [दोष वा रोग] (कृष्याः) खेती से, (गोः) गौ से और (धनात्) धन से (छिनत्ति) काट देता है, वह [मांसभक्षक] (यम् अनुवर्तते) जिस पुरुष के पीछे पड़ जाता है ॥ ३७ ॥

भावार्थ—खोटे कुकर्मी मनुष्य से न कोई मिलता है और न वह अन्न आदि पदार्थ पा सकता है, तब वह दुराचारी महा दुखी होता है ॥ ३७ ॥

मुहुर्गृध्यैः प्र वदत्यार्तिं मर्त्यो नीत्यं ।
क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादनुविद्वान् । वितावति ॥ ३८ ॥

मांसभक्षको दोषः (चेत्) यदि (अनिराहितः) अबहिष्कृतः ॥

३७—(अयज्ञियः) असंगतियोग्यः (हृतवर्चाः) नष्टतेजाः (भवति) (न) निषेधे (एनेन) अनेन कारणेन (हविः) ग्राह्यमन्नम् (अत्तवे) खादितुम् (छिनत्ति) कृन्तन्ति तमिति शेषः (कृष्याः) कृषिकर्मसकाशात् (गोः) धेनुसकाशात् (धनात्) (यम्) पुरुषम् (क्रव्यात्) मांसभक्षको दोषः (अनुवर्तते) अनुगच्छति ॥

मुहुः । गृध्यैः । प्र । वदति । आर्तिम् । मर्त्यः । नि-इत्य ॥
क्रव्य-अत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अनु-विद्वान् ।
वि-तावति ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(मर्त्यः) [वह] मनुष्य (आर्तिम्) विपत्ति में (नीत्य) नीचे जाकर (गृध्यैः) लोभियों से (मुहुः) बार बार (वदति) बातचीत करता है, (यान्=यम्) जिस [मनुष्य] को (क्रव्यात्) मांसभक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्ताप कारी दोष आदि] (अन्तिकात्) निकट से (अनुविद्वान्) निरन्तर जानता हुआ (वितावति) सता डालता है ॥ ३८ ॥

भावार्थ—दुराचारी पुरुष अपनी विपत्ति बार बार उन दुष्टों से कहता है जिन के फन्दे में पड़कर यह सब कष्ट पाया है ॥ ३८ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्ध आगे मन्त्र ५२ में है ॥

ग्राह्यां गृहाः सं सृज्यन्ते स्त्रिया यन्म्रियते पतिः । ब्रह्मैव विद्वानेष्यो ३ यः क्रव्यादं निरादधत् ॥ ३९ ॥

ग्राह्या । गृहाः । सम् । सृज्यन्ते । स्त्रियाः । यत् । म्रियते । पतिः ॥ ब्रह्मा । एव । विद्वान् । एष्यः । यः । क्रव्य-अदम् ।
निः-आदधत् ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(गृहाः) घर (ग्राह्या) ग्राही [जकड़ने वाली शृङ्खला आदि बन्धन] से (संसृज्यन्ते) संयुक्त हो जाते हैं, (यत्) जब (स्त्रियाः)

३८—(मुहुः) वारं वारम् (गृध्यैः) ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । पा० ३ । १ । ११० । गृधु लिप्सायाम्—क्यप् । लोभिभिः सह (प्र) (वदति) कथयति (आर्तिम्) आङ्+ऋ गतौ हिंसायां च—क्तिन् । पीडाम् (मर्त्यः) मनुष्यः (नीत्य) नि+इण् गतौ—ल्यप् । नीचैः प्राप्य (क्रव्यात्) मांसभक्षकः (यान्) एकवचनस्य बहुवचनम् । यं मर्त्यम् (अग्निः) अग्निवत्सन्तापको दोषादिः (अन्तिकात्) समीपात् (अनुविद्वान्) निरन्तरेण जानन् (वितावति) तु हिंसायाम्—लट्, शपो अलुक् छान्दसः । वितौति । विशेषेण हिनस्ति ॥

३९—(ग्राह्या) अ० २ । ९ । १ । ग्रह आदाने—इञ् । ग्राहकेण बन्धनेन शृङ्खलादिना (गृहाः) गेहानि (संसृज्यन्ते) संयुज्यन्ते (स्त्रियाः) गृह-

स्त्री का (पतिः) पति (म्रियते) प्राण छोड़ देता है [निरुद्यमी हो जाता है]। [इस लिये] (ब्रह्मा] ब्रह्मा [चारो वेदवेत्ता पुरुष] (एव) ही (विद्वान्) विद्वान् [पति] (एष्यः] खोजना चाहिये, (यः) जो (क्रव्यादम्) मांस भक्षक [दोष] को (निरादधत्) हटा देवे ॥ ३९ ॥

भावार्थ—विदुषी स्त्री के अविद्वान् निरुद्यमी पति होने से घर में विपत्ति आजाती है, इस लिये स्त्री विदुषी होकर पूर्ण विद्वान् से विवाह करके आपत्ति से बच कर सदा सुखी रहे ॥ ३९ ॥

यद् रि॒प्रं शम॑लं चकृ॒म यच्च॑ दुष्कृ॒तम् ।
आपो॑ मा॒ तस्मा॑च्छुम्भन्त्व॒ग्नेः संक॑सुकाच्च॒ यत् ॥ ४० ॥ (१०)

यत् । रि॒प्रम् । शम॑लम् । च॒कृ॒म । यत् । च॒ । दुः॒-कृ॒तम् ॥
आपः॑ । मा॒ । तस्मा॑त् । शु॒म्भ॒न्तु॒ । अ॒ग्नेः । सम्-क॑सुकात् ।
च॒ । यत् ॥ ४० ॥ (१०)

भाषार्थ—(संकसुकात्) यथावत् शासक (अग्नेः) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष] से पृथक् होकर (यत्) जो कुछ (रिप्रम्) पाप (च) और (यत्) जो कुछ (शमलम्) भ्रष्ट व्यवहार (च) और (यत्) जो कुछ (दुष्कृतम्) दुष्ट कर्म (चकृम) हमने किया है, (आपः) आप्त प्रजायें [यथार्थ वक्ता लोग] (मा) मुझको (तस्मात्) उस [पापादि]सेपृथक् करके

पत्न्याः (यत्) यदा (म्रियते) प्राणांस्त्यजति। निरुद्यमी भवति (पतिः) स्वामी (ब्रह्मा) चतुर्वेदवेत्ता (एव) निश्चयेन (विद्वान्) (एष्यः) अन्वेषणीयः (यः) (क्रव्यादम्) मांसभक्षकं दोषम् (निरादधत्) दधातेर्लेट्। निस्सारयेत् ॥

४०—(यत्) यत् किञ्चित् (रिप्रम्) पापम् (शमलम्) अ० ४। ९। ६। शकिशम्योर्नित्। उ०१। ११२। शमु उपशमे—कलप्रत्ययः। अशुद्धव्यवहारम् (चकृम) वयं कृतवन्तः (यत्) (च) (दुष्कृतम्) (आपः) आप्ताः प्रजाः— दयानन्दभाष्ये, यजु० ६। २७। यथार्थवक्तारः पुरुषाः (मा) माम् (तस्मात्) पापादिकर्मणः पृथक् कृत्वा (शुम्भन्तु) शुम्भ दीप्तौ शोभायाम्। शुम्भयन्तु। शोभयन्तु (अग्नेः) अग्निवत्तेजस्विनः पुरुषात् पृथग् भूत्वा (संकसुकात्)

(शुम्भन्तु) शोभायमान करें ॥ ४० ॥

भावार्थ—यदि मनुष्य सुसंगति छोड़ कर पाप कर्म करे, तो वह विद्वानों यथार्थ उपदेशकों का आश्रय लेकर अपने को फिर शुद्ध पवित्र बनावे ॥ ४० ॥

ता अ॑धरादुदी॑चीराव॑वृत्रन् प्रजान॒तीः प॒थिभि॑र्देव॒यानैः॑ ।
पर्व॑तस्य वृ॒षभ॒स्याधि॑ पृ॒ष्ठे नवा॑श्चरन्ति स॒रितः॑ पु॒रा॒णीः ४१

ताः । अ॒ध॒रात् । उदी॑चीः । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । प्र॒-जा॒न॒तीः । प॒थि-भिः॑ । दे॒व॒-यानैः॑ ॥ पर्व॑तस्य । वृ॒ष॒भस्य॑ । अधि॑ । पृ॒ष्ठे । नवाः॑ । च॒र॒न्ति॒ । स॒रितः॑ । पु॒रा॒णाः ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(अधरात्) नीचे से (उदीचीः) ऊंची चलती हुयी, (प्रजानतीः) बहुत जानने वाली (ताः) वे [आप्त प्रजायें—म० ४०] (देवयानैः) विद्वानों के चलने योग्य (पथिभिः) मार्गों से (आ अववृत्रन्) घूम कर आई हैं। (वृषभस्य) बरसते हुये (पर्वतस्य) पहाड़ की (पृष्ठे अधि) पीठ के ऊपर (नवाः) नवीन (सरितः) नदियां (पुराणीः) पुरानी [नदियों] को (चरन्ति) चली जाती हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य वेद शास्त्रों की मर्यादा पर चलकर, छोटी दशा से बड़े होते हैं, जैसे बरसते हुये पहाड़ से छोटी छोटी नवीन नदियां निकल कर पुरानी बड़ी नदियों में मिलकर बड़ी होती जाती हैं ॥ ४१ ॥

अग्ने॑ अक्र॒व्याद्निः क्र॒व्याद॑ नु॒दा दे॑व॒यज॑नं वह ॥ ४२ ॥

म० ११। सम्यक् शासकात् (च) (यत्) ॥

४१—(ताः) आपः। आप्ताः प्रजाः—म० ४० (अधरात्) निम्नपदात् (उदीचीः) उपरिगच्छन्त्यः (आ अववृत्रन्) म० २२। आवृता अभवन् (प्रजानतीः) बहुविदुष्यः (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) विद्वद्भिर्गन्तव्यैः (पर्वतस्य) शैलस्य (वृषभस्य) वृषु सेचने—अभच् कित्। वर्षणशीलस्य (अधि) उपरि (पृष्ठे) उच्चप्रदेशे, (नवाः) नवीनाः (चरन्ति) प्राप्नुवन्ति। (सरितः) नद्यः (पुराणीः) पुरातनीर्नदीः ॥

अग्ने॑ । अक्रव्य-अत् । निः । क्रव्य-अद॑म् । नुद॑ । आ । दे॒व-यज॑नम् । वह॑ ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—(अक्रव्यात्) हे अमांस भक्षक ! [शान्त स्वभाव] (अग्ने) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष !] (क्रव्यादम्) मांस भक्षक [दोष] को (निः नुद) बाहर ढकेल दे, और (देवयजनम्) विद्वानों के सत्कार योग्य व्यवहार को (आ वह) यहां ला ॥ ४२ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग दुष्ट व्यवहारों को छोड़ कर वैदिक व्यवहारों का प्रचार करें ॥ ४२ ॥

इ॒मं क्र॒व्यादा वि॑वेशा॒यं क्र॒व्याद॒मन्व॑गात् ।
व्या॒घ्रौ कृ॒त्वा ना॑ना॒नं तं ह॑रामि शि॒वाप॑रम् ॥ ४३ ॥

इ॒मम् । क्र॒व्य-अत् । आ । वि॒वे॒श॒ । अ॒यम् । क्र॒व्य-अद॑म् । अनु॑ । अ॒गा॒त् ॥ व्या॒घ्रौ । कृ॒त्वा । ना॒ना॒नम् । तम् । ह॒रा॒मि॒ । शि॒व-अ॒प॒र॒म् ॥ ४३ ॥

भाषार्थ-(क्रव्यात्) मांस भक्षक [दोष] ने (इमम्) इस [पुरुष] में (आ विवेश) आकर प्रवेश किया है, [अथवा] (अयम्) यह [पुरुष] (क्रव्यादम् अनु) मांस भक्षक [दोष] के पीछे पीछे (अगात्) चला है। (व्याघ्रौ) इन दोनों व्याघ्रों [दोषों] को (नानानम्) पृथक् पृथक् (कृत्वा) करके (तम्) उस (शिवापरम्) मङ्गल से भिन्न [अमङ्गल कारी दोष] को (हरामि) नाश करता हूं ॥ ४३ ॥

४२—(अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् विद्वन् (अक्रव्यात्) हे अमांसभक्षक। शान्तस्वभाव (क्रव्यादम्) मांसभक्षकं दोषम् (निर्णुद) निःसारय (देवयजनम्) देव+यज—ल्यु । विद्वद्भिः पूजितव्यवहारम् (आ वह) प्रापय ॥

४३—(इमम्) पुरुषम् (क्रव्यात्) मांसभक्षको दोषः (आ विवेश) प्रविष्टवान् (अयम्) पुरुषः (क्रव्यादम) मांसभक्षकं दोषम् (अनु) अनुसृत्य (अगात्) (व्याघ्रौ) तौ व्याघ्ररूपौ (कृत्वा) (नानानम्) नाना+णीञ् प्रापणे—ड । पृथक् पृथक् (तम्) दोषम् (हरामि) नाशयामि (शिवापरम्) शिवेन मङ्गलव्यवहारेण अपरं भिन्नम् । अमङ्गलकरं दोषम् ॥

भावार्थ—यदि दुराचारी मनुष्य शिष्टों में जा मिले वा शिष्ट दुराचारियों में जा पड़ें, दोनों दशाओं को विचार कर शिष्ट पुरुष दुष्ट व्यवहार से प्रयत्न पूर्वक छुटें ॥ ४३ ॥

अन्तर्धिर्देवानां परिधिर्मनुष्याणा-
मग्निर्गार्हपत्य उभयानन्तरा श्रितः ॥ ४४ ॥

अन्तः-धिः । देवानाम् । परि-धिः । मनुष्याणाम् ॥ अग्निः । गार्ह-पत्यः । उभयान् । अन्तरा । श्रितः ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—[जो] (देवानाम्) उत्तम गुणों का और (मनुष्याणाम्) [मननशील] मनुष्यों का (अन्तर्धिः) भीतर से धारण करनेवाला और (परिधिः) सब ओर से धारण करने वाला है, [वह] (गार्हपत्यः) गृहपतियों से संयुक्त (अग्निः) ज्ञान स्वरूप [परमेश्वर] (उभयान् अन्तरा) दोनों पक्षों [उत्तम गुणों और मनुष्यों] के भीतर (श्रितः) ठहरा है ॥ ४४ ॥

भावार्थ—परमात्मा सब के भीतर और बाहिर व्यापक होकर सर्व-नियन्ता है, उसे गृहपति विद्वान् लोग साक्षात् करके सुख पाते हैं ॥ ४४ ॥

जीवानामायुः प्र तिर त्वमग्ने पितृणां लोकमपि गच्छन्तु ये मृताः।
सुगार्हपत्यो वितपन्नरातिमुषामुषां श्रेयसीं धेह्यस्मै ॥ ४५ ॥

जीवानाम् । आयुः । प्र । तिर । त्वम् । अग्ने । पितृणाम् । लोकम् । अपि । गच्छन्तु । ये । मृताः ॥ सु-गार्हपत्यः । वि-तपन् । अरातिम् । उषाम्-उषाम् । श्रेयसीम् । धेहि । अस्मै ॥ ४५ ॥

४४—(अन्तर्धिः) उपसर्गे घोः किः । पा० ३ । ३ । ९२ । अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । वा० पा० ३ । १०६ । अन्तर्+डुधाञ् धारणपोषणयोः—कि । मध्ये धारकः (देवानाम्) दिव्यगुणानाम् (परिधिः) सर्वतो धारकः (मनुष्याणाम्) मननशीलानां जनानाम् (अग्निः) ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरः (गार्हपत्यः) गृहपतिभिः संयुक्तः (उभयान्) देवमनुष्यान् (अन्तरा) मध्ये (श्रितः) स्थितः ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे ज्ञानस्वरूप ! [परमेश्वर] (त्वम्) तू (जीवानाम्) जीवतों [पुरुषार्थियों] का (आयुः) जीवन (प्र तर) बढ़ा (ये) जो (मृताः) प्राण छोड़े हुये [पुरुषार्थ हीन] हैं, वे (अपि) भी (पितॄणाम्) पितरों [रक्षक ज्ञानियों] के (लोकम्) समाज में (गच्छन्तु) पहुंचें । (सुगार्हपत्यः) सुन्दर गृहपतियों से युक्त तू [परमेश्वर] (अरातिम्) वैरी को (वितपन्) तपाता हुआ (श्रेयसीम्) अधिक कल्याणकारी (उषामुषाम्) प्रत्येक उषा [प्रभातवेला] (अस्मै) इस [उपासक] को (धेहि) धारण कर ॥ ४५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से पुरुषार्थी अपना जीवन सुफल करते हैं, इससे पुरुषार्थहीन पुरुष शिष्टों के सत्संग से अपना जीवन सदा सुधार कर नित्य नवीन सुख प्राप्त करें ॥ ४५ ॥

सर्वा॑नग्ने॒ सह॑मानः स॒पत्ना॒नैषा॒मूर्जं॑ र॒यिम॒स्मासु॑ धेहि ॥४६॥

सर्वा॑न् । अ॒ग्ने॒ । सह॑मानः । स॒ऽपत्ना॑न् । आ । ए॒षा॒म् । ऊर्ज॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि॒ ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे ज्ञान स्वरूप ! [परमेश्वर] (सर्वान्) सब (सपत्नान्) बैरियों को (सहमानः) हराता हुआ तू (एषाम्) इनके (ऊर्जम्) अन्न और (रयिम्) धन को (अस्मासु) हम [धर्मात्माओं] में (आ धेहि) सब प्रकार धारण कर ॥ ४६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के नियम से धर्मात्मा लोग अधर्मियों को सदा नीचा रखते हैं ॥ ४६ ॥

४५—(जीवानाम्) जीवताम्। पुरुषार्थिनाम् (आयुः) जीवनम् (प्रतर) प्रवर्धय (त्वम्) (अग्ने) हे ज्ञानस्वरूप परमेश्वर (पितॄणाम्) पालकानाम्। विदुषाम् (लोकम्) समाजम् (अपि) एव (गच्छन्तु) प्राप्नुवन्तु (ये) (मृताः) त्यक्तप्राणाः। पुरुषार्थहीनाः (सुगार्हपत्यः) विद्वद्भिर्गृहपतिभिः संयुक्तः (वितपन्) विविधं दहन् (अरातिम्) शत्रुम् (उषामुषाम्) प्रत्युषम् (श्रेयसीम्) अधिकश्रेयस्करीम् (धेहि) धारय (अस्मै) उपासकाय ॥

४६—(सर्वान्) (अग्ने) हे ज्ञानस्वरूप परमात्मन् (सहमानः) अभिभवन् (सपत्नान्) शत्रून (आ) समन्तात् (एषाम्) शत्रूणाम् (ऊर्जम्) अन्नम् (रयिम्) धनम् (अस्मासु) धार्मिकेषु (धेहि) धारय ॥ ४६ ॥

इममिन्द्रं वह्निं पप्रिमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात्। तेनापं हत शरुमापतन्तं तेनं रुद्रस्य परि पातास्ताम् ॥ ४७ ॥

इमम् । इन्द्रम् । वह्निम् । पप्रिम् । अनु-आरभध्वम् । सः । वः । निः । वक्षत् । दुः-इतात् । अवद्यात् ॥ तेनं । अपं । हत । शरुम् । आ-पतन्तम् । तेनं । रुद्रस्यं । परि । पात । अस्ताम् ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (वह्निम्) सब को चलानेवाले, (पप्रिम्) पूर्ण करने वाले (इमम्) इस (इन्द्रम्) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाले जगदीश्वर] का (अन्वारभध्वम्) निरन्तर सहारा लो, (सः) वह (वः) तुम को (अवद्यात्) निन्दा से और (दुरितात्) कष्ट से (निः वक्षत्) निकालेगा। (तेन) उस [परमेश्वर] के साथ ही, (आपतन्तम्) आ पड़ते हुये (शरुम्) वज्र को (अप हत) नष्ट कर दो, (तेन) उसी के साथ, (रुद्रस्य) ज्ञान नाशक [शत्रु] के (अस्ताम्) चलाये हुये [तीर] को (परि पात) पृथक् रक्खो ॥ ४७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा का आश्रय लेकर अपना कर्त्तव्य करते हैं, वे बुराइयों से बचकर दुष्टों के फन्दों में नहीं फंसते ॥ ४७ ॥

४७—[इमम्] पूर्वोक्तम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं जगदीश्वरम् (वह्निम्) सर्ववोढारम् (पप्रिम्) आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३ । २ । १७१ । प्रा पूरणे—किन् । पूरकम् (अन्वारभध्वम्) निरन्तरमवलम्बध्वम् (सः) परमेश्वरः (वः) युष्मान् (निर्वक्षत्) वहतेर्लेटि सिप् । निर्वहेत् (दुरितात्) कष्टात् (अवद्यात्) निन्द्यव्यवहारात् (तेन) इन्द्रेण सह (अपहत) नाशयत (शरुम्) वज्रम् (आपतन्तम्) (तेन) (रुद्रस्य) अ० २ । २७ । ६ । रु गतौ—क्विप्, तुक् + रु वधे—ड । रुत् ज्ञानं रवते नाशयतीति रुद्रः, तस्य ज्ञाननाशकस्य शत्रोः (परि) पृथग्भावे (पात) रक्षत (अस्ताम्) क्षिप्तामिषुम् ॥ ४८ ॥

अनडुवाहं प्लवमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात् ।
आ रोहत सवितुर्नावमेतां षड्भिरुर्वीभिरमतिं तरेम ॥ ४८ ॥

अनडुवाहम् । प्लवम् । अनु-आरभध्वम् । सः । वः । निः ।
वक्षत् । दुः-इतात् । अवद्यात् ॥ आ । रोहत । सवितुः ।
नावम् । एताम् । षट्-भिः । उर्वीभिः । अमतिम् । तरेम ४८॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (अनड्वाहम्) जीवन के ले चलने वाले (प्लवम्) [डोंगी रूप] [परमेश्वर] का (अन्वारभध्वम्) निरन्तर सहारा लो, (सः) वह (वः) तुमको (अवद्यात्) निन्दा से और (दुरितात्) कष्ट से (निः वक्षत्) निकालेगा । (सवितुः) चलाने वाले [चतुर नाविक वा मांझी] की (एताम् नावम्) इस नाव पर (आ रोहत) चढ़ो, (षड्भिः) छह (उर्वीभिः) चौड़ी [दिशाओं] से (अमतिम्) विपत्ति को (तरेम) हम पार करें ॥ ४८ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि दुष्ट निन्दित कर्म छोड़ कर दुःख को पार करें, जैसे चतुर मांझी की नाव द्वारा सब ऊपर नीचे और पूर्व आदि दिशाओं में सुरक्षित रह कर समुद्र पार करते हैं ॥ ४८ ॥

अहोरात्रे अन्वेषि बिभ्रत् क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः ।
अनातुरान्त्सुमनसस्तल्प बिभ्रज्ज्योगेव नः पुरुषगन्धिरेधि ४९॥

अहोरात्रे इति । अनु । एषि । बिभ्रत् । क्षेम्यः । तिष्ठन् ।

४८—(अनड्वाहम्) अ० ४ । ११ । १ । अन प्राणने असुन्+वह प्रापणे—क्विप् । अनसः प्राणस्य जीवनस्य वा वाहकं गमयितारम् (प्लवम्) प्लुङ् गतौ—अप् । उडुपं भेलं तद्रूपं परमात्मानम् (आ रोहत) अधितिष्ठत (सवितुः) प्रेरकस्य नाविकस्य (नावम्) नौकाम् (एताम्) (षड्भिः) ऊर्ध्वाधोभ्यां सह पूर्वादिभिः (उर्वीभिः) विस्तृताभिर्दिग्भिः (अमतिम्) अमेरतिः । उ० ४ । ५० अम पडिने-अति । विपत्तिम् (तरेम) पारयेम । अन्यत् पूर्ववत्-म० ४७ ॥

प्र-तरणः । सु-वीरः ॥ अनातुरान् । सु-मनसः । तल्प । बि-भ्रत् । ज्योक् । एव । नः । पुरुष-गन्धिः । एधि ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—[हे परमेश्वर !] तू (विभ्रत्) धारण करता हुआ (क्षेम्यः तिष्ठन्) सकुशल ठहरता हुआ, (प्रतरणः) बढ़ाता हुआ और (सुवीरः) महावीर होकर (अहोरात्रे) दिन राति (अनु) निरन्तर (एषि) चलता है। (तल्प) हे सहारा देने वाले [ईश्वर !] (नः) हमको (ज्योक्) बहुत काल तक (एव) निश्चय कर के (अनातुरान्) नीरोग और (सुमनसः) प्रसन्नचित्त (विभ्रत्) रखता हुआ तू (पुरुषगन्धिः) पुरुषों को शोभा देने वाला (एधि) हो ॥ ४६ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर को सर्व सुख दाता जान कर प्रयत्न करें कि वे सदा स्वस्थ और प्रसन्न चित्त रह कर मनुष्यों के बीच शोभा बढ़ावें ॥ ४६ ॥

ते देवेभ्य आ वृश्चन्ते पापं जीवन्ति सर्वदा । क्रव्याद्यानग्निरन्तिकादश्व इवानुवपते नडम् ॥ ५० ॥ (११)

ते । देवेभ्यः आ । वृश्चन्ते । पापम् । जीवन्ति । सर्वदा ॥ क्रव्य-अत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अश्वः-इव । अनु-वपते । नडम् ॥ ५० ॥ (११)

भाषार्थ—(ते) वे लोग (देवेभ्यः) विद्वानों के पास से (आ वृश्चन्ते)

४६—(अहोरात्रे) रात्रिदिने (अनु) निरन्तरम् (एषि) गच्छसि । द्याज्योषि (विभ्रत्) धारयन् (क्षेम्यः) सकुशलः (तिष्ठन्)वर्तमानः (प्रतरणः) प्रवर्धनः (सुवीरः) महावीरः (अनातुरान्) नीरोगान् (सुमनसः) प्रसन्नचित्तान् (तल्प) खष्पशिल्पशष्प० । उ० ३ । २८ । तल प्रतिष्ठाकरणे—पप्रत्ययः। हे प्रतिष्ठाप्रद परमेश्वर (विभ्रत्) धारयन् (ज्योक्) चिरकालम् (नः) अस्मान् (पुरुषगन्धिः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । पुरुष+गन्ध अर्दने, गतौ, याचने शोभने च—इन्। पुरुषान् गन्धयते शोभयते यः सः परमेश्वरः (एधि) भव ॥

५०—(ते) मनुष्याः (देवेभ्यः) विद्वत्सकाशात् (आ) समन्तात् (वृ-

कट जाते हैं [अलग हो जाते हैं], और (पापम्) पाप के साथ (सर्वदा) सदा (जीवन्ति) जीवते हैं। (यान्) जिन को (क्रव्यात्) मांस भक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापकारी पाप] (अन्तिकात्) निकट से (अनुवपते) काट गिराता है, (अश्व इव) जैसे घोड़ा (नडम्) नरकट घास को [कुचल डालता है] ॥ ५० ॥

भावार्थ—जो पापी मनुष्य विद्वानों से पृथक् रहते हैं, वे मतिभ्रष्ट हो कर अपने को गिराते हैं ॥ ५० ॥

येऽश्रद्धा धनकाम्या क्रव्यादा समासते।

ते वा अन्येषां कुम्भीं पर्यादधति सर्वदा ॥ ५१ ॥

ये । अश्रद्धाः । धन-काम्या । क्रव्य-अदा । सम्-आसते ॥ ते । वै । अन्येषाम् । कुम्भीम् । परि-आदधति । सर्वदा ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (अश्रद्धाः) श्रद्धा हीन (धनकाम्या) धन की कामना से (क्रव्यादा) मांस भक्षक [पाप] के साथ (समासते) मिलकर बैठते हैं। (ते) वे लोग (वै) निश्चय कर के (अन्येषाम्) दूसरों की (कुम्भीम्) हांडी को (सर्वदा) सदा (पर्यादधति)चढ़ाते हैं ॥ ५१ ॥

भावार्थ—जो लोग परमेश्वर में श्रद्धा नहीं रखते और कुकर्मों में फंस कर पाप करते हैं, वे निर्धनी होकर पराधीन होते हैं ॥ ५१ ॥

श्चन्ते) वृश्च्यन्ते। छिद्यन्ते। पृथग् भवन्ति (पापम्) यथा तथा, पापेन (जीवन्ति) (सर्वदा) (क्रव्यात्) मांसभक्षकः (यान्) पुरुषान् (अग्निः) अग्निवत्सन्तापको दोषः (अन्तिकात्) समीपात् (अश्वः) (इव) (अनुवपते) निरन्तरं मुण्डयति छिनत्ति (नडम्) तृणविशेषम् ॥

५१—(ये पुरुषाः (अश्रद्धाः) श्रद्धाहीनाः (धनकाम्या) वसिवपि- यजि० । उ० ४ । १२५ । कमु कान्तौ—इञ् । धनस्य कामनया (क्रव्यादा) मांस- भक्षकेण पापेन सह (समासते) मिलित्वा तिष्ठन्ति (ते) पुरुषाः (वै) निश्चयेन (अन्येषाम्) (कुम्भीम्) उखाम्। स्थालीम् (पर्य्यादधति) चुल्लिप्रदेशे स्थापयन्ति (सर्वदा) ॥

प्रेवं पिपतिषति मनसा मुहुरा वर्तते पुनः ।
क्रव्याद् यान्निरन्तिकादनुविद्वान् वितावति ॥ ५२ ॥

प्र-इव । पिपतिषति । मनसा । मुहुः । आ । वर्तते । पुनः ॥ क्रव्य-अत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अनु-विद्वान् । वि-तावति ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—वह [मनुष्य] (मनसा) अपने मन से (प्र इव) आगे बढ़ता हुआ सा (पिपतिषति) ऐश्वर्यवान् होना चाहता है और (मुहुः) वारं वार (पुनः) पीछे को (आ वर्तते) लौट आता है। (यान्=यम्) जिस [मनुष्य] को (क्रव्यात्) मांस भक्षक (अग्निः) अग्नि [समान सन्तापकारी दोष आदि] (अन्तिकात्) निकट से (अनुविद्वान्) निरन्तर जानता हुआ (वितावति) सता डालता है ॥ ५२ ॥

भावार्थ—पापी मनुष्य यद्यपि अपने को ऐश्वर्यवान् बनाने की चेष्टा करता है, परन्तु सत्य बल न होने से गिरता ही जाता है ॥ ५२ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध पीछे—म० ३८ में आ चुका है ॥

अविः कृष्णा भागधेयं पशूनां सीसं क्रव्यादपि चन्द्रं त आहुः ।
माषाः पिष्टा भागधेयं ते हव्यमरण्यान्या गह्वरं सचस्व ॥५३

अविः । कृष्णा । भाग-धेयम् । पशूनाम् । सीसम् । क्रव्य-अत् । अपि । चन्द्रम् । ते । आहुः ॥ माषाः । पिष्टाः । भाग-धेयम् । ते । हव्यम् । अरण्यान्याः । गह्वरम् । सचस्व ५३

भाषार्थ—(कृष्णा) आकर्षण करने वाली (अविः) रक्षिका प्रकृति

५२—(प्र इव) प्रकर्षेण गच्छन् यथा (पिपतिषति) पतॢ गतौ ऐश्वर्ये च—सन् । ऐश्वर्यवान् भवितुमिच्छति (मनसा) चित्तेन (मुहुः) वारंवारम् (आ वर्तते) आगत्य वर्तते (पुनः) पश्चात् ॥ अन्यत् पूर्ववत्—म० ३८ ॥

५३—(अविः) म० १४ । रक्षिका प्रकृतिः । सृष्टिः (कृष्णा) आकर्षण-

[सृष्टि] (पशूनाम्) सब जीवों का (भागधेयम्) सेवनीय पदार्थ है। (क्रव्यात्) हे मांस भक्षक ! [पाप] (ते) तेरे (चन्द्रम्) सुवर्ण को (अपि) भी (सीसम्) सीसा [जस्ता आदि निकृष्ट धातु समान] (आहुः) वे [विद्वान् लोग] बताते हैं। [हे पाप!] (पिष्टाः) चूर्ण किये हुये (माषाः) वध व्यवहार [संग्राम आदि] (ते) तेरा (हव्यम्) ग्राह्य (भागधेयम्) भाग होता है, (अरण्यान्याः) बड़े बन की (गह्वरम्) गुहा का (सचस्व) सेवन कर ॥५३॥

भावार्थ—परमेश्वर ने सृष्टि नियम सब प्राणियों के लिये हितकारी बनाये हैं। उन से विरुद्धगामी पुरुष मृगतृष्णा में फंसकर परस्पर युद्ध में अपना जीवन निष्फल करते हैं। ऐसे दुष्ट पाप से सब मनुष्य पृथक् रहें ॥ ५३ ॥

इषीकां जरतीमिष्ट्वा तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम् ।
तमिन्द्र इध्मं कृत्वा यमस्याग्निं निरादधौ ॥ ५४ ॥

इषीकाम् । जरतीम् । इष्ट्वा । तिल्पिञ्जम् । दण्डनम् । नडम् ॥ तम् । इन्द्रः । इध्मम् । कृत्वा । यमस्य । अग्निम् । निः-आदधौ ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रः) इन्द्र [बड़े ऐश्वर्य वाले जगदीश्वर] ने (जरतीम्) स्तुति योग्य (इषीकाम्) प्राप्तियोग्य [वेद वाणी] (इष्ट्वा) देकर और

शीला (भागधेयम्) भागः (पशूनाम्) व्यक्तवाचां चाव्यक्तवाचां च जीवानाम्—निरु० ११। २९। (सीसम्) निकृष्टधातुविशेषम् (क्रव्यात्) हे मांसभक्षक पाप (अपि) एव (चन्द्रम्) आह्लादकं सुवर्णम् (ते) तव (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (माषाः) मष वधे—घञ्। वधव्यवहाराः। संग्रामादयः (पिष्टाः) चूर्णिताः (भागधेयम्) भागः (ते) तव (हव्यम्) ग्राह्यम् (अरण्यान्याः) इन्द्रवरुणभवशर्व०। पा० ४। १। ४९। अरण्य—ङीप्, आनुक्। महारण्यस्य (गह्वरम्) गुहाम् (सचस्व) षच सम्बन्धे—संवधान। सेवस्व॥

५४—(इषीकाम्) ईष गतौ हिंसने च—ईकन्, टाप्। प्राप्तव्यां वेदवाणीम् (जरतीम्) जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १०। ८। जीय-

(तिल्पिञ्जम्) गति अर्थात् प्रयत्न के निवास वाले (दण्डनम्) दण्ड व्यवहार और (नडम्) प्रबन्ध व्यवहार को (इध्मम्) प्रकाशमान (कृत्वा) करके (यमस्य) न्यायाधीश के (तम्) उस (अग्निम्) प्रताप को (निरादधौ) निश्चय करके ठहराया है ॥ ५४ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने वेद द्वारा समस्त विद्याओं और नियमों का प्रकाश करके बताया है कि जो न्यायी मनुष्य ईश्वर नियम पर चलते हैं, वे जगत् में प्रतापी होते हैं ॥ ५४ ॥

प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा प्रविद्वान् पन्थां वि ह्याविवेश । परामीषामसून् दिदेश दीर्घेणायुषा समिमान्त्सृजामि ॥५५ (१२)

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । प्रति-अर्पयित्वा । प्र-विद्वान् । पन्थाम् । वि । हि । आ-विवेश ॥ परा । अमीषाम् । असून् । दिदेश । दीर्घेण । आयुषा । सम् । इमान् । सृजामि ॥ ५५ ॥ (१२)

भाषार्थ—(प्रत्यञ्चम्) सन्मुख चलते हुये (अर्कम्) सूर्य को (प्रत्यर्पयित्वा) प्रत्यक्ष स्थापित करके (प्रविद्वान्) बड़े विद्वान् मैं [परमेश्वर] ने (हि) ही (पन्थाम्) मार्ग में (वि) विविध प्रकार (आविवेश) प्रवेश किया है । (अमीषाम्) इन सब [प्राणियों और लोकों] के (असून्) प्राणों

तेरतृन् । पा० ३ । २ । १०४ । जॄ स्तुतौ—अतृन्=अत्, ङीप् । स्तुत्याम् (इष्ट्वा) यज दाने । दत्त्वा (तिल्पिञ्जम्) तिल गतौ स्निग्धीभावे च—क्विप्+ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु—अच् । गतेः प्रयत्नस्य निवासम् (दण्डनम्) दण्डपातव्यवहारम् (नडम्) नल बन्धे—अच्, लस्य डः । प्रबन्धम् (तम्) प्रसिद्धम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् जगदीश्वरः (इध्मम्) प्रकाशमानम् (कृत्वा) (यमस्य) न्यायाधीशस्य (अग्निम्) प्रतापम् (निरादधौ) निश्चयेन सम्यक् स्थापितवान् ॥

५५—(प्रत्यञ्चम्) प्रत्यक्षेण गच्छन्तम् (अर्कम्) सूर्यम् (प्रत्यर्पयित्वा कृत्वापि छन्दसि । पा० ७ । १ । ३८ अनञ्पूर्वे क्त्वा । प्रत्यर्प्य । प्रत्यक्षं स्थापयित्वा (प्रविद्वान्) प्रकर्षेण जानन् परमेश्वरोऽहम् (पन्थाम्) पन्थानम् (वि) विविधम् (हि) निश्चयेन (आ विवेश) प्रविष्टवानस्मि (परा);

को (परा) पराक्रम से (दिदेश) मैंने आज्ञा में रक्खा है, (दीर्घेण आयुषा) दीर्घ आयु के साथ (इमान्) इन सब [प्राणियों और लोकों] को (सं सृजामि) संयुक्त करता हूं ॥ ५५ ॥

भावार्थ—जैसे परमात्मा सूर्य आदि लोकों को बनाकर नियमबद्ध करके चिरकाल तक ठहराता है, वैसे ही, हे मनुष्यो! तुम ब्रह्मचर्य आदि नियमों पर चलकर अपना जीवन बड़ा बनाओ ॥ ५५ ॥

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ३ ॥ [स्वर्गसूक्तम्]

१—६० ॥ स्त्रीपुरुषौ दम्पती वा देवते; अग्न्योदनस्वर्गादिमन्त्रोक्ताश्च देवताः ॥ १, ८, ११, १६, २१, ३५, ४३ भुरिक् त्रिष्टुप्; २-७, १३, १४, १५, १७, १८, २०, २३, २६-३४, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४८, ५१—५४ त्रिष्टुप्; ६, १०, १६, २५, ४७, ५० निचृत् त्रिष्टुप्; १२, २२ निचृज् जगती; २४ विराड् जगती; ३६, ४१ विराट् त्रिष्टुप्; ४६ त्रिष्टुप्, प्रियमिति, विराट्, धेनुरिति स्वराट्; ५५, ५७, ५८ अतिधृतिः; ५६ कृतिः; ५६ भुरिक् कृतिः; ६० भुरिगतिधृतिश्छन्दः ॥

परस्परोन्नतिकरणोपदेशः—परस्पर उन्नति करने का उपदेश ॥

पुमान् पुंसोऽधि तिष्ठ चर्मेहि तत्र ह्वयस्व यतमा प्रिया ते ।
यावन्तावग्रे प्रथमं समेयथुस्तद् वां वयो यमराज्ये समानम् ॥१॥

पुमान् । पुंसः । अधि । तिष्ठ । चर्म । इहि । तत्र । ह्वयस्व । यतमा । प्रिया । ते ॥ यावन्तौ । अग्रे । प्रथमम् । सम्-एयथुः । तत् । वाम् । वयः । यम-राज्ये । समानम् ॥१॥

प्राधान्येन (अमीषाम्) प्राणिनां लोकानां च (असून्) प्राणान् (दिदेश) आज्ञापितवानस्मि (दीर्घेण) चिरकालेन (आयुषा) जीवनेन (इमान्) जीवान् लोकांश्च (सं सृजामि) संयोजयामि ॥

भाषार्थ—[हे प्राणी !] तू (पुमान्) रक्षक [पुरुष होकर] (पुंसः) रक्षक [पुरुषों] पर (अधि तिष्ठ) अधिष्ठाता हो, (चर्म) ज्ञान (इहि) प्राप्त कर, (तत्र) वहां [ज्ञान के भीतर] [उस शक्ति को] (ह्वयस्व) बुला, (यतमा) जौन सी [शक्ति अर्थात् परमेश्वर] (ते) तेरे लिये (प्रिया) प्रिय करने वाली है। (यावन्तौ) जितने [पराक्रमी] तुम दोनों ने (अग्रे) पहिली अवस्था में (प्रथमम्) प्रधान कर्म (समेयथुः) मिलकर पाया है, (तत्) उतना ही (वाम्) तुम दोनों का (वयः) जीवन (यमराज्ये) न्यायाधीश [परमेश्वर] के राज्य में (समानम्) समान है ॥ १ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों को योग्य है कि प्रथम अवस्था में ब्रह्मचर्य सेवन से मनुष्यों में उत्तम ज्ञान प्राप्त करके अपने अपने पुरुषार्थ के अनुसार जीवन भर सुखी रहें ॥ १ ॥

तावद् वां चक्षुस्तति वीर्याणि तावत् तेजस्ततिधा वाजिनानि । अग्निःशरीरं सचते यदैधोऽधा पक्वान्मिथुना सं भवाथः॥२

तावत् । वाम् । चक्षुः । तति । वीर्याणि । तावत् । तेजः । तति-धा । वाजिनानि ॥ अग्निः । शरीरम् । सचते । यदा । एधः । अध । पक्वात् । मिथुना । सम् । भवाथः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(वाम्) तुम दोनों की (तावत्) उतनी [पूर्व कर्म अनु-

१—(पुमान्) अ० १ । ८ । १ । पातीति पुमान् । रक्षको जीवः (पुंसः) रक्षकान् (अधि) अधिकृत्य (तिष्ठ) वर्तस्व (चर्म) चर गतिभक्षणयोः—मनिन् । ज्ञानम् (इहि) प्राप्नुहि (तत्र) ज्ञाने (ह्वयस्व) आह्वय (यतमा) बह्वीषु या शक्तिस्तामिति शेषः (प्रिया) हिता (ते) तुभ्यम् (यावन्तौ) यत्परिमाणौ पराक्रमिणौ (अग्रे) पूर्वे वयसि (प्रथमम्) प्रधानं कर्म (समेयथुः) सम्+आङ्+ईयथुः । युवां मिलित्वा प्राप्तवन्तौ (तत्) तावत् (वाम्) युवयोः (वयः) जीवनम् (यमराज्ये) न्यायाधीशस्य परमेश्वरस्य न्यायव्यवहारे (समानम्) तुल्यम् ॥

२—(तावत्) तत्परिमाणम् (वाम्) युवयोः स्त्रीपुरुषयोः (चक्षुः)

सार] (चक्षुः) दृष्टि है, (तति) उतने (वीर्याणि) वीर कर्म हैं, (तावत्) उतना (तेजः) तेज और (ततिधा) उतने प्रकार से (वाजिनानि) पराक्रम हैं, (यदा) जिस समय में वह [जीव] (शरीरम्) शरीर को (सचते) मिलता है, [जैसे] (अग्निः) अग्नि (एधः) इन्धन को [मिलता है], (अथ) सो, (मिथुना) हे तुम दोनों बुद्धिमानो ! (पक्वात्) परिपक्व [ज्ञान] से (सम् भवाथः) शक्तिमान् हो जाओ ॥ २ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष जन्म समय पर अपने अपने पूर्वकृत कर्म के अनुसार उत्तम उत्तम साधन पाते हैं, जैसे अग्नि इन्धन पाकर प्रज्वलित होता है ॥ २ ॥

समस्मिँल्लोके समु देवयाने सं स्मा समेतं यमराज्येषु । पूतौ पवित्रैरुप तद्धृयेथां यद्यद् रेतो अधि वां संबभूव ॥ ३ ॥

सम् । अस्मिन् । लोके । सम् । ऊं इति । देव-याने । सम् । स्म । सम्-एतम् । यम-राज्येषु ॥ पूतौ । पवित्रैः । उप । तत् । ह्वयेथाम् । यत्-यत् । रेतः । अधि । वाम् । सम्-बभूव ॥

भाषार्थ—(अस्मिन् लोके) इस लोक [संसार वा जन्म) में (सम्) मिलकर, (देवयाने) विद्वानों के मार्ग में (उ) ही (सम्) मिलकर और (यमराज्येषु) न्यायाधीश [परमात्मा] के राज्यों [राज्य नियमों] में (सम् स्म)

दर्शनसामर्थ्यम् (तति) तावन्ति (वीर्याणि) वीरकर्माणि (तावत्) (तेजः) प्रतापः (ततिधा) तावत्प्रकारेण (वाजिनानि) पराक्रमाः (अग्निः) पावको यथा (शरीरम्) देहम् (सचते) संगच्छते प्राणी (यदा) यस्मिन् काले (एधः) इन्धनं यथा (अथ)अथ । तदनन्तरम् (पक्वात्) दृढात् ज्ञानात् (मिथुना) क्षुधिपिशिमिथः कित् । उ० ३ । ५५ । मिथ वधे मेधायां च—उनन् । हे मेधाविनौ (सं भवाथः) लेटि रूपम् । युवां शक्तौ भवतम् ॥

३—(सम्) संगत्य (अस्मिन्) वर्तमाने (लोके) संसारे जन्मनि वा (सम्) (उ) एव (देवयाने) विदुषां मार्गे (सम्) (स्म) अवश्यम् (समेतम्) सम्+आङ्+इतम् । युवां संगतौ भवतम् (यमराज्येषु) न्यायाधीशस्य

अवश्य मिलकर (समेतम्) तुम दोनों साथ साथ चलो। (पवित्रैः) पवित्र कर्मों से (पूतौ) पवित्र तुम दोनों (तत्) उस [बल] को (उप ह्वयेथाम्) आदर से बुलाओ, (यद्यत्) जो जो (रेतः) वीर्य [बल] (वाम् अधि) तुम दोनों में अधिकार पूर्वक (संबभूव) उत्पन्न हुआ है ॥ ३ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि संसार के बीच विद्वानों के मार्ग से परमात्मा के नियमों पर चल कर धार्मिक व्यवहार से दोनों मिलकर उस सामर्थ्य का प्रकाश करें जिस को उन्होंने ब्रह्मचर्य आदि से पाया है ॥ ३ ॥

आपस्पुत्रासो अभि सं विशध्वमिमं जीवं जीवधन्याः समेत्य ।
तासां भजध्वममृतं यमाहुर्यमोदनं पचति वां जनित्री ॥ ४ ॥

आपः । पुत्रासः । अभि । सम् । वि॒शध्वम् । इमम् । जीवम् । जीव-धन्याः । सम्-एत्य ॥ तासाम् । भजध्वम् । अमृतम् । यम् । आहुः । यम् । ओदनम् । पचति । वाम् । जनित्री ॥४॥

भावार्थ—(पुत्रासः) हे पुत्रो ! [नरक से बचाने वालो !] (जीवधन्याः) जीवों में धन्य [बड़ाई योग्य] तुम सब ! (इमम् जीवम्) इस जीवते [जीवात्मा] से (समेत्य) समागम करके, (आपः=अपः) आप्त प्रजाओं में (अभि) सब ओर (सम्) मिलते हुये (विशध्वम्) प्रवेश करो । (तासाम्) उन [प्रजाओं] के बीच (अमृतम्) उस अमर [परमात्मा] को (भजध्वम्) तुम सब सेवो, (यम्) जिस को (ओदनम्) ओदन [सुख

परमेश्वरस्य राज्यनियमेषु (पूतौ) शुद्धौ (पवित्रैः) शुद्धकर्मभिः (तत्) रेतः (उप ह्वयेथाम्) आह्वयतम् (यद्यत्) (रेतः) वीर्यं सामर्थ्यम् (अधि) अधिकृत्य (वाम्) युवाम् (संबभूव) उत्पन्नो बभूव ॥

४—(आपः) द्वितीयार्थे जस् । अपः । आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ (पुत्रासः) अ० १ । ११ । ५ । पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ रामायणे, २ । १०७ । १२ । हे पुत्राः । नरकाद् रक्षकाः (अभि) सर्वतः (सम्) संगत्य (विशध्वम्) प्रविशत (इमम्) अन्तर्हितम् (जीवम्) जीवन्तं पुरुषार्थिनं प्राणिनम् (जीवधन्याः) हे जीवेषु श्लाध्याः (समेत्य) समागत्य (तासाम्)

बरसाने वाला वा मेघरूप परमेश्वर] (आहुः) वे [विद्वान्] कहते हैं, (यम्) जिस को (वाम्) तुम दोनों की (जनित्री) उत्पन्न करने वाली [जन्म व्यवस्था] (पचति) परिपक्व [दृढ़] करती है ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! तुम अपने जीवित पुरुषार्थी आत्मा को पहिचान कर प्रजाओं को कष्टों से छुड़ाओ, और अविनाशी परमात्मा का सदा ध्यान रक्खो, उसने अपनी न्याय व्यवस्था से तुम को उत्तम स्त्री और पुरुष बनाया है ॥ ४ ॥

यं वां पिता पचति यं च माता रिप्रान्निर्मुक्त्यै शमलाच्च वाचः।
स ओदनः शतधारः स्वर्ग उभे व्याप नभसी महित्वा॥ ५ ॥

यम् । वाम् । पिता । पचति । यम् । च । माता । रिप्रात् । निःऽमुक्त्यै । शमलात् । च । वाचः ॥ सः । ओदनः । शत-धारः । स्वः-गः । उभे इति । वि । आप । नभसी इति । महि-त्वा ५

भाषार्थ—(यम्) जिस [परमेश्वर] को (वाम्) तुम दोनों का (पिता) पिता (च) और (यम्) जिस को (माता) तुम्हारी माता (रिप्रात्) पाप से (च) और (शमलात्) भ्रष्ट व्यवहार से (निर्मुक्त्यै) छूटने के लिये (वाचः) अपनी वाणियों द्वारा (पचति) पक्का [दृढ़] करती है। (सः) वह (शतधारः) सैकड़ों धारण शक्तियों वाला, (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला (ओदनः) ओदन [सुख बरसाने वाला परमेश्वर] (महि-

अवाम् । प्रजानां मध्ये (अमृतम्) मरणरहितम् । अविनाशिनम् (यम्) (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (यम्) (ओदनम्) अ० ११ । १ । १७ । सुखस्य वर्षकं मेघरूपं वा परमात्मानम् । ओदनो मेघः—निघ० १ । १० (पचति) दृढंकरोति (वाम्) युवयोः (जनित्री) जनयित्री । जन्मव्यवस्था ॥

५—(यम्) ओदनं परमेश्वरम् (वाम्) युवयोः (पिता) जनकः (पचति) अयं द्विकर्मकः । पक्वं करोति (यम्) (च) (माता) (रिप्रात्) पापात् (निर्मुक्त्यै) वियोजनाय (शमलात्) अ० १२ । २ । ४० । भ्रष्टव्यवहारात् (च) (वाचः) अकथितं च । पा० १ । ४ । ५१ । तृतीयार्थे द्वितीया । वाग्भिः (सः) (ओदनः) सुखवर्षकः परमेश्वरः (शतधारः) बहुधारणसामर्थ्योपेतः (स्वर्गः) सुखप्रापकः (उभे) (व्याप) व्याप्तवान् (नभसी)

त्वा) अपने महत्त्व से (उभे) दोनों (नभसी) सूर्य और पृथिवी [प्रकाशमान और अप्रकाशमान] लोकों में (वि आप) व्यापक हुआ है ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे स्त्री पुरुषो ! जिस परमात्मा को तुम्हारे विद्वान् माता पिता ने पाप से छुटने के लिये साक्षात् किया है, वैसा ही तुम जानो ॥ ५ ॥

उभे नभसी उभयांश्च लोकान् ये यज्वनामभिजिताः स्वर्गाः । तेषां ज्योतिष्मान् मधुमान् यो अग्रे तस्मिन् पुत्रैर्जरसि सं श्रयेथाम् ॥ ६ ॥

उभे इति । नभसी इति । उभयान् । च । लोकान् । ये । यज्वनाम् । अभि-जिताः । स्वः-गाः ॥ तेषाम् । ज्योतिष्मान् । मधु-मान् । यः । अग्रे । तस्मिन् । पुत्रैः । जरसि । सम् । श्रयेथाम् ६

भाषार्थ—(ये) जो [लोक] (यज्वनाम्) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] करने वालों के (अभिजिताः) सब ओर से जीते हुये और (स्वर्गाः) सुख पहुंचाने वाले हैं, (तेषाम्) उन [लोकों] के मध्य (यः) जो [परमेश्वर] (अग्रे) पहिले से (ज्योतिष्मान्) प्रकाशमय और (मधुमान्) ज्ञानमय है, (तस्मिन्) उस [परमेश्वर] में [वर्तमान] (उभे) दोनों (नभसी) सूर्य और पृथिवी [प्रकाशमान और अप्रकाशमान] लोकों को (च) और (उभयान्) दोनों [स्त्री पुरुष] समूह वाले (लोकान्) लोकों [समाजों वा घरों] को (पुत्रैः) अपने पुत्रों [दुःख से बचाने वालों] के साथ (जरसि) स्तुति में रहकर (सं श्रयेथाम्) तुम दोनों [स्त्री पुरुष] मिलकर सेवो ॥ ६ ॥

द्यावापृथिव्यौ । प्रकाशमानाप्रकाशमानौ लोकौ (महित्वा) महत्त्वेन ॥

६—(उभे) द्वे (नभसी) द्यावापृथिव्यौ (उभयान्) स्त्रीपुरुषसमूहद्वययुक्तान् (च) (लोकान्) समाजान् गृहाणि वा (ये) लोकाः (यज्वनाम्) अ० ४ । २१ । २ । यज—ङ्वनिप् । वेदविधानेन कृतधर्मणाम् (अभिजिताः) अभिप्राप्ताः (स्वर्गाः) सुखप्रापकाः (तेषाम्) लोकानां मध्ये (ज्योतिष्मान्) तेजोमयः (मधुमान्) विज्ञानमयः (यः) परमेश्वरः (अग्रे) आदौ (तस्मिन्) परमेश्वरे (पुत्रैः) म० ४ । नरकात् त्रायकैः सह (जरसि) अ० १ । ३० । २ । जॄ स्तुतौ-असुन् । स्तुतौ (संश्रयेथाम्) युवां परस्परं सेवेथाम् ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि विद्वानों के समान परमात्मा के रचे पदार्थों से यथावत् उपकार लेकर अपने विद्वान् वीर सन्तानों के साथ कीर्तिमान् होकर आनन्द पावें ॥ ६ ॥

प्राचींप्राचीं प्रदिशमा रंभेथामे॒तं लोकं श्रद्दधानाः सचन्ते ।
यद् वां पक्वं परिविष्टमग्नौ तस्य गुप्तये दंपती सं श्रयेथाम् ॥७॥

प्राचीम्-प्राचीम् । प्र-दिशम् । आ । र॒भे॒था॒म् । ए॒तम् । लोकम् । श्रत्-दधानाः । स॒च॒न्ते॒ ॥ यत् । वा॒म् । प॒क्वम् । परि-विष्टम् । अ॒ग्नौ । तस्य॑ । गुप्तये । दं॒पती॒ इति॒ दम्-पती । सम् । । श्र॒ये॒था॒म् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(प्राचींप्राचीम्) प्रत्येक आगे वाली (प्रदिशम्) बड़ी दिशा को (आ रभेथाम्) तुम दोनों आरम्भ करो, (एतम्) इस [आगे बढ़ाने वाले] (लोकम्) दर्शनीय पद को (श्रद्दधानाः) श्रद्धा रखनेवाले लोग (सचन्ते) सेवते हैं । (यत्) जो कुछ (वाम्) तुम दोनों का (पक्वम्) परिपक्व [दृढ़ ज्ञान] (अग्नौ) प्रकाश स्वरूप [परमात्मा] में (परिविष्टम्) प्रविष्ट है, (तस्य) उस [ज्ञान] की (गुप्तये) रक्षा के लिये, (दम्पती) हे पति पत्नी ! (सं श्रयेथाम्) तुम दोनों मिलकर आश्रय लो ॥ ७ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार प्रमात्मा में श्रद्धा वाले पुरुष शुभकामों में बढ़ते जाते हैं, उसी प्रकार विद्वान् पति पत्नी उस जगदीश्वर में पूर्ण विश्वास करके परस्पर प्रीति से ज्ञान की रक्षा और वृद्धि करें ॥७॥

यह मन्त्र कुछ भेद से आचुका है—अ० ६ । १२२ । २ ॥

७—(प्राचींप्राचीम्) अ० ३ । २७ । १ । प्रत्येकाभिमुखीभूताम् (प्रदिशम्) प्रकृष्टां दिशाम् (आ रभेथाम्) आरम्भं कुरुतम् (एतम्) (लोकम्) दर्शनीयं पदम् (श्रद्दधानाः) श्रद्धावन्तः (सचन्ते) सेवन्ते (यत्) ज्ञानम् (वाम्) युवयोः (पक्वम्) दृढं ज्ञानम् (परिविष्टम्) प्रविष्टम् (अग्नौ) ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि (तस्य) ज्ञानस्य (गुप्तये) रक्षायै (दम्पती) हे भार्यापती (सम्) परस्परम् (श्रयेथाम्) सेवेथाम् ॥

दक्षिणां दिशम॒भि नक्ष॑माणौ प॒र्याव॑र्तेथाम॒भि पात्र॑मे॒तत्। तस्मि॑न् वां य॒मः पि॒तृभिः॑ संविदा॒नः प॒क्वाय॒ शर्म॑ बहु॒लं नि य॑च्छात् ॥ ८ ॥

दक्षि॑णाम् । दिश॑म् । अ॒भि । नक्ष॑माणौ । प॒रि॒-आव॑र्तेथाम् । अ॒भि । पात्र॑म् । ए॒तत् ॥ तस्मि॑न् । वा॒म् । य॒मः । पि॒तृभिः॑ । स॒म्-वि॒दा॒नः । प॒क्वाय॑ । शर्म॑ । ब॒हु॒लम् । नि । य॒च्छा॒त् ॥८॥

भाषार्थ—(दक्षिणाम्) दाहिनी (दिशम् अभि) दिशा की ओर (नक्षमाणौ) चलते हुये तुम दोनों (एतत्) इस (पात्रम् अभि) रक्षासाधन [ब्रह्म] की ओर (पर्यावर्तेथाम्) घूमते हुये वर्तमान हो। (तस्मिन्) उस [ब्रह्म] में (वाम्) तुम दोनों का (यमः) नियम (पितृभिः) रक्षक [विद्वानों] के साथ (संविदानः) मिला हुआ (पक्काय) परिपक्व [दृढ़ ज्ञान] के लिये (बहुलम्) बहुत (शर्म) आनन्द (नि) निरन्तर (यच्छात्) देवे ॥ ८ ॥

भावार्थ—दाहिनी दिशा को भी चलते हुये स्त्री पुरुष परमात्मा को साक्षात् करके विद्वानों के सत्संग से ब्रह्मचर्य आदि नियम पालते हुये ज्ञान के साथ आनन्द प्राप्त करें ॥ ८ ॥

प्रतीची॑ दि॒शामि॒यमिद् वरं॒ यस्यां॒ सोमो॒ अधि॒पा मृ॑डि॒ता च॑। तस्यां॑ श्रयेथां सु॒कृतः॑ सचे॒थामधा॑ प॒क्वान्मि॑थु॒ना सं भ॑वाथः ९॥

प्रतीची॑। दि॒शाम् । इ॒यम् । इत् । वर॑म् । यस्या॑म् । सोमः॑ । अधि॒-पाः । मृ॒डि॒ता । च॒ ॥ तस्या॑म् । श्र॒ये॒था॒म् । सु॒-कृतः॑ । स॒चे॒था॒म् । अध॑ । प॒क्वात् । मि॒थु॒ना । सम् । भ॒वा॒थः ॥ ९ ॥

८—(दक्षिणाम्) दक्षिणहस्तगताम् (दिशम्) (अभि) प्रति (नक्षमाणौ) गच्छन्तौ—निघ० २ । १४ । (पर्यावर्तेथाम्) परित आगत्य वर्तेथाम् (अभि) प्रति (पात्रम्) रक्षासाधनं ब्रह्म (एतत्) प्रत्यक्षम् (तस्मिन्) ब्रह्मणि (वाम्) युवयोः (यमः) नियमः (पितृभिः) रक्षकैर्विद्वद्भिः (संविदानः) संगच्छमानः (पक्वाय) दृढज्ञानाय (शर्म) सुखम् (बहुलम्) (नि) नित्यम् (यच्छात्) दद्यात् ॥

भावार्थ—(दिशाम्) दिशाओं के मध्य (इयम्) यह (प्रतीची) पीछे वाली [दिशा] (इत्) भी (वरम्) श्रेष्ठ है, (यस्याम्) जिस [दिशा] में (सोमः) जगत् का उत्पन्न करनेवाला [परमेश्वर] (अधिपाः) अधिष्ठाता (च) और (मृडिता) सुखदाता है। (तस्याम्) उस [दिशा] में (सुकृतः) सुकर्मी लोगों का (श्रयेथाम्) तुम दोनों आश्रय लो और (सचेथाम्) संसर्ग करो, (अथ) सो, (मिथुना) हे तुम दोनों विद्वानो ! (पक्वात्) परिपक्व [ज्ञान] से (सं भवाथः) शक्तिमान् हो जाओ ॥ ९ ॥

भावार्थ—अन्य दिशाओं के समान पीछे की दिशा में भी परमेश्वर को साक्षी जानकर विद्वानों से मिलकर स्त्री पुरुष ज्ञान पूर्वक आनन्दित होवें ९

इस मन्त्र का अन्तिम पाद ऊपर मन्त्र २ में आ चुका है ॥

उत्त॑रं राष्ट्रं प्र॒जयो॑त्त॒राव॑द् दि॒शामुदी॑ची कृणवन्नो॒ अग्र॑म्।
पाङ्क्तं छन्दः॒ पुरु॑षो बभूव॒ विश्वै॑र्वि॒श्वाङ्गैः॑ स॒ह सं भ॑वेम १०(१३

उत्त॑रम्। रा॒ष्ट्रम्। प्र॒-जया॑। उ॒त्त॒र-व॑त्। दि॒शाम्। उदी॑ची। कृ॒ण॒व॒त्। नः॒। अग्र॑म्॥ पाङ्क्त॑म्। छन्दः॑। पुरु॑षः। ब॒भू॒व॒। विश्वैः॑। वि॒श्व॒-अ॒ङ्गैः॑। स॒ह। सम्। भ॒वे॒म॒ ॥ १० ॥ (१३)

भावार्थ—(दिशाम्) दिशाओं के बीच (उदीची) बायीं [दिशा] (नः) हमारे (उत्तरम्) अधिक उत्तम (राष्ट्रम्) राज्य को (प्रजया) प्रजा के साथ (उत्तरावत्) अधिक उत्तम व्यवहार वाला और (अग्रम्) अगुआ

९—(प्रतीची) अ० ३। २७। ३। पश्चाद्भागस्था दिक् (दिशाम्) दिशानां मध्ये (इयम्) दृश्यमाना (इत्) अपि (वरम्) यथा तथा वरणीया (यस्याम्) दिशि (सोमः) जगदुत्पादकः परमेश्वरः (अधिपाः) अधिपतिः (मृडिता) मृडयिता। सुखयिता (च) (तस्याम्) (श्रयेथाम्) सेवेथाम् (सुकृतः) पुण्यकर्मणः पुरुषान् (सचेथाम्) संगच्छेथाम्। अन्यत् पूर्ववत्—म० २॥

१०—(उत्तरम्) उत्तमतरम् (राष्ट्रम्) राज्यम् (प्रजया) प्रजासमूहेन सह (उत्तरावत्) मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्। पा० ६। ३। ११९। इति दीर्घः। अधिकोत्तमव्यवहारयुक्तम् (दिशाम्) दिशानां मध्ये (उदीची) अ० ३।२७।४।

(कृणवत्) करे । (पुरुषः) पुरुष ने (पाङ्क्तम्) विस्तार वा गौरव से युक्त (छन्दः) स्वतन्त्रता को (बभूव) पाया है, (विश्वाङ्गैः) सब उपायों वाले (विश्वैः सह) सब [विद्वानों] के साथ (सं भवेम) हम शक्तिमान् होवें ॥ १० ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष अन्य दिशाओं के समान बायीं दिशा में धर्म से राज्य बढ़ाकर कीर्ति और स्वतन्त्रता के साथ विद्वानों के समागम से कीर्तिमान् होवें ॥ १० ॥

ध्रुवेयं विराण्नमो अस्त्वस्यै शिवा पुत्रेभ्य उत मह्यमस्तु ।
सा नो देव्यदिते विश्ववार इर्य इव गोपा अभि रक्ष पक्वम् ॥ ११ ॥

ध्रुवा । इयम् । वि-राट् । नमः । अस्तु । अस्यै । शिवा । पुत्रेभ्यः । उत । मह्यम् । अस्तु ॥ सा । नः । देवि । अदिते । विश्व-वारे । इर्यः-इव । गोपाः । अभि । रक्ष । पक्वम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(ध्रुवा=ध्रुवायाम्) नीचे वाली [दिशा] में (इयम्) यह (विराट्) विराट् [विविध ऐश्वर्य वाली शक्ति परमेश्वर] है, (अस्यै) उस [शक्ति परमेश्वर] को (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे, वह (पुत्रेभ्यः) पुत्रों [नरक से बचानें वालों] को (उत) और (मह्यम्) मुझ को (शिवा) मङ्गलकारी (अस्तु) होवे । (सा) सो तू, (देवि) हे देवी ! [उत्तम गुण वाली], (अदिते) हे अखण्ड व्रत वाली ! (विश्ववारे) हे सब श्रेष्ठ गुणों

वामभागवर्तमाना दिशा (कृणवत्) कुर्यात् (नः) अस्माकम् (अग्रम्) प्रधानम् (पाङ्क्तम्) पचि विस्तारे व्यक्तीकरणे च—क्तिन् । पङ्क्ति—अण् । पङ्क्त्या विस्तारेण गौरवेण वा युक्तम् (छन्दः) छदि आवरणे—असुन् । स्वातन्त्र्यम् (पुरुषः) मनुष्यः (बभूव) भू प्राप्तौ । प्राप (विश्वैः) सर्वैर्विद्वद्भिः (विश्वाङ्गैः) सर्वोपाययुक्तैः (सह) (संभवेम) शक्ता भवेम ॥

११—(ध्रुवा) सप्तम्यां सुः । ध्रुवायामधःस्थायां दिशि (इयम्) सर्वत्र वर्तमाना (विराट्) विविधेश्वरी शक्तिःपरमेश्वरः (नमः) सत्कारः (अस्तु) (अस्यै) विराजे (शिवा) कल्याणी (पुत्रेभ्यः) म० ४ । नरकात् त्रायकेभ्यः (उत) अपि (मह्यम्)उपासकाय (अस्तु) (सा) सा त्वम् (नः) अस्मान् (देवि) हे दिव्यगुणे (अदिते) हे अखण्डव्रते (विश्ववारे) अ० ७ । २० । ४ । हे सर्ववरणीयगुणयुक्ते (इर्यः) ईर गतौ—क्यप्, छान्दसो ह्रस्वः ।

वाली ! [शक्ति परमेश्वर] (इर्यः) फुरतीले (गोपाः इव) गोप [ग्वाला] के समान (पक्वम् अभि) परिपक्व [दृढ़ ज्ञान] में (नः) हमारी (रक्ष) रक्षा कर ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य अन्य दिशाओं के समान नीची तथा उपलक्षण से ऊंची दिशा में परमेश्वर को व्यापक जान कर ज्ञान सहित सब की रक्षा करें॥ ११॥

पि॒तेव॑ पु॒त्रान॒भि सं स्व॑जस्व नः शि॒वा नो॒ वाता॑ इ॒ह वा॑न्तु भू॒मौ। यमो॑द॒नं पच॑तो दे॒वते॑ इ॒ह तं न॒स्तप॑ उ॒त स॒त्यं च॑ वेत्तु॥१२

पि॒ता-इ॑व । पु॒त्रान् । अ॒भि । सम् । स्व॒ज॒स्व॒ । नः॒ । शि॒वाः । नः॒ । वाताः॑ । इ॒ह । वा॒न्तु॒ । भू॒मौ । यम् । ओ॒द॒नम् । पच॑तः । दे॒व॒ते॒ इति॑ । इ॒ह । तम् । नः॒ । तपः॑ । उ॒त । स॒त्यम् । च॒ । वे॒त्तु॒ ॥ १२ ॥

भाषार्थ—[हे विराट् परमेश्वर !] (नः) हमें (अभि सं स्वजस्व) भले प्रकार गले लगा, (पिता इव) जैसे पिता (पुत्रान्) पुत्रों [नरक से बचाने वालों] को, (नः) हमारे लिये (शिवाः) मङ्गलकारी (वाताः) पवनें (इह) यहां (भूमौ) भूमि पर (वान्तु) चलें। (यम्) जिस (ओदनम्) ओदन [सुख बरसाने वाले परमेश्वर] को (देवते) दो देवता [स्त्री पुरुष] (इह) यहां [हम सब में] (पचतः) परिपक्व [दृढ़] करते हैं, (तम्) उस [परमेश्वर] को (नः) हमारा (तपः) तप [ब्रह्मचर्य आदि व्रत] (उत) और (सत्यम्) सत्य [निष्कपट व्यवहार] (च) निश्चय करके (वेत्तु) जाने ॥ १२ ॥

गमनशीलः । वेगवान् (इव) यथा (गोपाः) गोरक्षकः (अभि) प्रति (रक्ष) (पक्वम्) दृढं ज्ञानम् ॥

१२—(पिता) (इव) (पुत्रान्) म० ४ (अभि) सर्वतः (सम्) सम्यक् (स्वजस्व) आलिङ्ग (नः) अस्मान् (शिवाः) मङ्गलकराः (नः) अस्मभ्यम् (वाताः) पवनाः (इह) अत्र (वान्तु) गच्छन्तु (भूमौ) (यम्) (ओदनम्) सुखवर्षकं परमेश्वरम् (पचतः) दृढीकुरुतः (देवते) विद्वांसौ स्त्रीपुरुषौ (इह) (तम्) परमेश्वरम् (तपः) ब्रह्मचर्यादिव्रतम् (उत) अपि (सत्यम्) यथार्थव्यवहारः (च) अवधारणे (वेत्तु) जानातु ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर को पिता के समान हितकारी जानकर अपने सब व्यवहारों को स्वस्थ रक्खें और ब्रह्मचर्य आदि तप और सत्य व्यवहार से ईश्वर ज्ञान में तत्पर रहें ॥ १२ ॥

यद्यत् कृष्णः शकुन एह गत्वा त्सरन् विषक्तं बिल आससाद। यद्वा दास्या३र्द्रहस्ता समङ्क्त उलूखलं मुसलं शुम्भताप: ॥ १३ ॥

यत्-यत्। कृष्णः। शकुनः। आ। इह। गत्वा। त्सरन्। वि-सक्तम्। बिले। आ-ससाद ॥ यत्। वा। दासी। आर्द्र-हस्ता। सम्-अङ्क्ते। उलूखलम्। मुसलम्। शुम्भत। आपः १३

भावार्थ—(यद्यत्) जब कभी (कृष्णः) कुदेरने वाला (शकुनः) चिल्ल आदि पक्षी [समान दुष्ट पुरुष] (इह) यहां (आ गत्वा) आकर (विषक्तम्) विरुद्ध मेल से (त्सरन्) टेढ़ा चलता हुआ (बिले) बिल [हमारे घर आदि] में (आससाद) आया है। (वा) अथवा (यत्) यदि (आर्द्रहस्ता) भीगे हाथ वाली (दासी) हिंसक स्त्री (उलूखलम्) ओखली और (मुसलम्) मूसल को (समङ्क्ते) लिथेड़ देती है, (आपः) हे आप्त प्रजाओ ! [उस दोष को] (शुम्भत) नाश करो ॥ १३ ॥

भावार्थ—यदि कोई कपटी दुष्ट पुरुष हमारे व्यवहारों में अथवा कोई कुटिला स्त्री हमारे घर के वस्त्र बासन आदि में बखेड़ा डाले, विद्वान् स्त्री पुरुष उस दोष का प्रतीकार करें ॥ १३ ॥

अयं ग्रावा पृथुबुध्नो वयोधाः पूतः पवित्रैरप हन्तु रक्षः।

१३—(यद्यत्) यस्मिन्नेवकाले (कृष्णः) कृष विलेखने—नक्। विलेखकः (शकुनः) अ० ११ । २ । २४ । चिल्लादिसमानदुष्टः पुरुषः (इह) (आ गत्वा) आगत्य (त्सरन्) कपटेन गच्छन् (विषक्तम्) यथा तथा विरुद्धमेलनेन (बिले) छिद्रे । गृहे (आससाद) आजगाम (यत्) यदि (वा) अथवा (दासी) अ० ५ । १३ । ८ । दास हिंसायाम्—घञ् । ङीप् । हिंस्रा स्त्री (आर्द्र-हस्ता) क्लिन्नहस्ता । मलिनकरा (समङ्क्ते) लिम्पते (उलूखलम्) (मुसलम्) (शुम्भत) शुम्भ हिंसायाम् नाशयत दोषम् (आपः) हे आप्ताः प्रजाः ॥

आ रोह चर्म महि शर्म यच्छ मा दंपती पौत्रमघं नि गाताम् ॥ १४ ॥

अयम् । ग्रावा । पृथु-बुध्नः । वयः-धाः । पूतः । पवित्रैः । अप । हन्तु । रक्षः॥ आ । रोह । चर्म । महि । शर्म । यच्छ । मा । दंपती इति दम्-पती । पौत्रम् । अघम् । नि । गाताम्१४

भाषार्थ—(अयम्) यह (ग्रावा) शास्त्रों का उपदेशक (पृथुबुध्नः) विस्तृत ज्ञान वाला, (वयोधाः) जीवन धारण करने वाला, (पवित्रैः) शुद्ध व्यवहारों से (पूतः) पवित्र किया हुआ [पुरुष] (रक्षः) राक्षस [विघ्न]को (अप हन्तु) नाश कर दे ।[हे विद्वान् !] (चर्म) ज्ञान में (आ रोह) ऊंचा हो, (महि) बड़ा (शर्म)सुख (यच्छ) दे, (दम्पती) पति पत्नी (पौत्रम्) पुत्र सम्बन्धी (अघम्) दुःख को (मा नि गाताम्) कभी न पावें ॥ १४ ॥

भावार्थ—जहां पर स्त्री पुरुष विद्वानों से सुशिक्षित होकर अपना कर्तव्य करते हैं, वहां उनके सन्तान धार्मिक होकर माता पिता को सुख देते हैं ॥ १४ ॥

वनस्पतिः सह देवैर्न आगन् रक्षः पिशाचाँ अपबाधमानः ।
स उच्छ्रयातै प्र वदाति वाचं तेन लोकाँ अभि सर्वान् जयेम १५

वनस्पतिः । सह । देवैः । नः । आ । अगन् । रक्षः । पिशाचान् । अप-बाधमानः ॥ सः । उत् । श्रयातै । प्र । वदाति । वाचम् । तेन । लोकान् । अभि । सर्वान् । जयेम ॥ १५ ॥

१४—(अयम्) (ग्रावा) अ० ३। १०। ५। गॄ विज्ञापे स्तुतौ च—क्वनिप्। शास्त्रोपदेशकः पण्डितः (पृथुबुध्नः) इण् शिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्। उ० ३। २। बुध ज्ञाने—नक्। विस्तृतबोधयुक्तः (वयोधाः) जीवनधारकः (पूतः) शोधितः (पवित्रैः) शुद्धव्यवहारैः (अप हन्तु) विनाशयतु (रक्षः) राक्षसम् । विघ्नम् (आ रोह) अधितिष्ठ (चर्म) ज्ञानम् (महि) महत् (शर्म) सुखम् (यच्छ) देहि (दम्पती) जायापती (पौत्रम्) पुत्रसम्बन्धि (अघम्) दुःखम् (मा नि गाताम्) इण् गतौ—लुङ् । नैव प्राप्नुताम् ॥

भाषार्थ—(वनस्पतिः) सेवनीय शास्त्र का रक्षक [विद्वान् पुरुष] (रक्षः) राक्षस [विघ्न] और (पिशाचान्) मांस भक्षक [मनुष्य रोग आदिकों] को (अपबाधमानः) हटाता हुआ (देवैः सह) अपने उत्तमगुणों के साथ (नः) हम में (आ अगन्) आया है। (सः) वह (उत् श्रयाते) ऊँचा चढ़े और (वाचम्) वेद वाणी का (प्र वदाति) उपदेश करे; (तेन) उस [विद्वान्] के साथ (सर्वान् लोकान्) सब लोकों को (अभि) सब ओर से (जयेम) हम जीतें ॥ १५ ॥

भावार्थ—जब ब्रह्मचारी विद्वान् लोग अपने अज्ञान आदि दोषों को हटाकर विद्या से उच्च पद पाकर उपदेश करते हैं, तब लोग कष्टों से छूटकर सुखी होते हैं ॥ १५ ॥

सप्त मेधान् पशवः पर्यगृह्णन् य एषां ज्योतिष्माँ उत यश्चकर्श। त्रयस्त्रिंशद् देवतास्तान्त्सचन्ते स नः स्वर्गमभि नेष लोकम् ॥ १६ ॥

सप्त। मेधान्। पशवः। परि। अगृह्णन्। यः। एषाम्। ज्योतिष्मान्। उत। यः। चकर्श ॥ त्रयः-त्रिंशत्। देवताः। तान्। सचन्ते। सः। नः। स्वः-गम्। अभि। नेष। लोकम् ॥१६॥

भाषार्थ—(पशवः) सब जीवों ने (सप्त) सात [त्वचा, नेत्र कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] (मेधान्) परस्पर मिले हुये [पदार्थों] को

१५—(वनस्पतिः) वनस्य संभजनीयस्य शास्त्रस्य पालको विद्वान्—यथा दयानन्दभाष्ये, यजु० २७। २१ (सह) (देवैः) उत्तमगुणैः (नः) अस्मान् (आ अगन्) अ० २। ६। ३। आ-अगमत्। प्राप्तवान् (रक्षः) राक्षसम्। विघ्नम् (पिशाचान्) मांसभक्षकान् मनुष्यरोगादीन् (अपबाधमानः) निवारयन् (सः) विद्वान् (उच्छ्रयाते) लेटि रूपम्। उच्छ्रित उन्नतो भूयात् (प्र वदाति) उपदिशेत् (वाचम्) वेदवाणीम् (तेन) विदुषा सह (लोकान्) (अभि) अभितः (सर्वान्) (जयेम) जयेन प्राप्नुयाम ॥

१६—(सप्त) सप्तसंख्याकान् (मेधान्) मिधृ मेधृ संगमे हिंसामेधयोश्च-घञ्। परस्परसंगतान् त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिरूपान्

(परि अगृह्णन्) ग्रहण किया है, (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीस [वसु आदि] (देवता) देवता (तान्) उन [जीवों] को (सचन्ते) सेवते हैं, (यः) जो [पुरुष] (एषाम्) इन [जीवों] में से (ज्योतिष्मान्) तेजस्वी है, (उत) और (यः) जिसने [विज्ञान को] (चकर्श) सूक्ष्म किया है, (सः) वह तू (नः) हमको (स्वर्गम्) सुख पहुंचाने वाले (लोकम् अभि) समाज में (नेष) पहुंचा ॥१६॥

भावार्थ—सब मनुष्यों में त्वचा, नेत्र, कान आदि समान हैं और सब पर वसु आदि प्राकृत पदार्थों का समान प्रभाव है, परन्तु विज्ञानी पुरुष ही आप सुखी रहते और सब को सुखी रखते हैं ॥ १६ ॥

सप्त मेधान् के विषय में (सप्तऋषयः) पद देखो—अ० ४ । ११ । ९ । और तेतीस देवता यह हैं—८ वसु, ११ रुद्र, १२ आदित्य वा महीने, १ इन्द्र वा बिजुली, १ प्रजापति वा यज्ञ—इन की विशेष व्याख्या अ० १० । ७ । १३ । के भावार्थ में देखो ॥

स्वर्गं लोकमभि नो नयासि सं जायया सह पुत्रैः स्याम । गृह्णामि हस्तमनु मैत्वत्र मा नस्तारीन्निर्ऋतिर्मो अरातिः १७

स्वः-गम् । लोकम् । अभि । नः । नयासि । सम् । जायया । सह । पुत्रैः । स्याम ॥ गृह्णामि । हस्तम् । अनु । मा । आ । एतु । अत्र । मा । नः । तारीत् । निः-ऋतिः । मो इति । अरातिः ॥ १७ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान् !] (स्वर्गम्) सुख पहुंचाने वाले (लोकम्

पदार्थान् । यज्ञान्—निघ० ३ । १७ (पशवः) जीवाः (पर्यगृह्णन्) स्वीकृतवन्तः (यः) विद्वान् (एषाम्) पशूनां मध्ये (ज्योतिष्मान्) तेजस्वी (उत) अपि (यः) (चकर्श) कृश तनूकरणे—लिट् । सूक्ष्मीकृतवान् विज्ञानम् (त्रयस्त्रिंशत्) वस्वादयः—अ० १० । ७ । १३ । (देवताः) देवाः (तान्) जीवान् (सचन्ते) सेवन्ते (सः) स त्वम् (नः) अस्मान् (स्वर्गम्) सुखप्रापकम् (अभि) प्रति (नेष) अ० ७ । ९७ । २ । णीञ् प्रापणे—लेट्, सिप् । नय । प्रापय (लोकम्) समाजम् ॥

१७—(स्वर्गम्) सुखप्रापकम् (लोकम्) जनसमाजम् (अभि) प्रति

अभि) समाज में (नः) हमको (नयासि) तू पहुंचा, हम (जायया) पत्नी के साथ और (पुत्रैः सह) पुत्रों [दुख से बचाने वालों] के साथ (सं स्याम) मिले रहें। मैं [प्रत्येक मनुष्य] (हस्तम्) [प्रत्येक का] हाथ (गृह्णामि) पकड़ता हूं, वह (अत्र) यहां (मा अनु) मेरे साथ साथ (आ एतु) आवे, (नः) हमको (मा) न तो (निर्ऋतिः) अलक्ष्मी [दरिद्रता] (मो) और न (अरातिः) कंजूसी (तारीत्) दबावे ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वानों के सत्संग से उत्तम स्त्री और सन्तानों में रहकर अपना घर स्वर्गलोक बनावें और परस्पर सहाय करके धनी और दानी होवें ॥ १७ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद भेद से आ चुका है-अथर्व० ६ । १३४ । ३ ॥

ग्राहिं पाप्मानमति ताँ अयाम तमो व्यस्य प्र वदासि वल्गु ।
वानस्पत्य उद्यतो मा जिहिंसीर्मा तण्डुलं वि शरीर्देवयन्तम् ॥ १८ ॥

ग्राहिम् । पाप्मानम् । अति । तान् । अयाम । तमः । वि । अस्य । प्र । वदासि । वल्गु ॥ वानस्पत्यः । उत्ऽयतः । मा । जिहिंसीः । मा । तण्डुलम् । वि । शरीः । देवऽयन्तम् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(ग्राहिम्) जकड़ने वाली [गठिया आदि शारीरिक पीड़ा] और (पाप्मानम्) पाप [मिथ्या कथन आदि मानसिक रोग] को (अति) लांघ कर (तान्) उन [पुत्र आदि] को (अयाम) हम प्राप्त करें, [हे

(नः) अस्मान् (नयासि) प्रापय (सम्) संगत्य (जायया) पत्न्या (सह) (पुत्रैः) म० ४ । नरकात् त्रायकैः (स्याम) (गृह्णामि) आददे (हस्तम्) (अनु) अनुसृत्य (मा) माम् (एतु) आगच्छतु (अत्र) संसारे (नः) अस्मान् (मा तारीत्) अ० २ । ७ । ४ । तॄ अभिभवे—लुङ् । माभिभवतु (निर्ऋतिः) अलक्ष्मीः (मो) मैव (अरातिः) अदानता । कृपणता ॥

१८—(ग्राहिम्) अ० २ । ९ । १ । ग्रहणशीलां शारीरिकपीडाम् (पाप्मानम्) पापं मानसिकदोषम् (अति) अतीत्य (तान्) पुत्रादीन् (अयाम) अय गतौ । प्राप्नुयाम (तमः) अन्धकारम् (वि) विविधम् (अस्य) क्षिप (प्र

विद्वान् !] (तमः) अन्धकार को (वि) अलग (अस्य) फेंक दे और (वल्गु) सुन्दर (प्र वदासि) उपदेश कर। तू (वानस्पत्यः) सेवनीय शास्त्रों के पालने वालों का हितकारी और (उद्यतः) उद्यमी होकर [हमें] (मा जिहिंसीः) मत दुःख दे और (देवयन्तम्) विद्वानों के स्नेही (तण्डुलम्) चावल [अन्न] की राशि को (मा वि शरीः) मत इतर वितर कर ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य शारीरिक और मानसिक रोग मिटाकर हित का उपदेश करें और परस्पर सुख बढ़ाकर अन्न आदि पदार्थों का संग्रह करें ॥१८॥

विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्त्सयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ।
वर्षवृद्धमुप यच्छ शूर्पं तुषं पलावानप तद् विनक्तु ॥ १९ ॥

विश्व-व्यचाः । घृत-पृष्ठः । भविष्यन् । स-योनिः । लोकम् । उप । याहि । एतम् ॥ वर्ष-वृद्धम् । उप । यच्छ । शूर्पम् । तुषम् । पलावान् । अप । तत् । विनक्तु ॥ १९ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान् !] (विश्वव्यचाः) सब व्यवहारों में फैला हुआ, (घृतपृष्ठः) प्रकाश से सींचता हुआ और (सयोनिः) समान घर वाला (भविष्यन्) भविष्यत् में होता हुआ तू (एतम्) इस (लोकम्) लोक [व्यवहार मण्डल] में (उप याहि) पहुंच। (वर्षवृद्धम्) वरणीय गुणों से

वदासि) उपदिश (वल्गु) वलेर्गुक् च। उ० १। १९। वल प्राणने—उप्रत्ययो गुक् च। शोभनम् (वानस्पत्यः) म० १५। वनस्पति—एय। वनस्पतिभ्यः सेवनीयशास्त्रपालकेभ्यो हितः (उद्यतः) उद्यमी (मा जिहिंसीः) मा वधीः (तण्डुलम्) धान्यराशिम् (वि) विविधम् (मा शरीः) शॄ हिंसायाम्—लुङ्। मा शारीः। मा क्षिप (देवयन्तम्) अ० ७। २७। १। सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३। १। ८। देव—क्यच्, शतृ। नच्छन्दस्यपुत्रस्य। पा० ७। ४। ३५। ईत्वदीर्घयोर्निषेधः। देवान् श्रेष्ठपुरुषान् आत्मन इच्छन्तम् ॥ १९ ॥

१९—(विश्वव्यचाः) सर्वव्यवहारेषु विस्तारशीलः (घृतपृष्ठः) अ० २। १३। १। पृषु सेके—थक्। घृतेन प्रकाशेन सेचकः (भविष्यन्) भविष्यति भवन् (सयोनिः) योनिर्गृहनाम—निघ० ३। ४। समानगृहः (लोकम्) समाजम् (उप याहि) प्राप्नुहि (एतम्) (वर्षवृद्धम्) अ० ६। ३०। ३। वृञ

बढ़े हुये (शूर्पम्) सूप को (उप यच्छ) ले, (तत्) तब [आप] (तुषम्) भुसी और (पलावान्) तिनके आदि को (अप विनक्तु) फटक डालें ॥ १९ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे जैसे वे बढ़ते जावें, भली-भांति देख भालकर दोषों का त्याग और गुणों का ग्रहण करें, जिस प्रकार सूप से कूड़ा करकट फटक कर अन्न आदि सार पदार्थ ले लेते हैं ॥ १९ ॥

इस मन्त्र का पूर्व भाग आगे मंत्र ५३ में है ॥

त्रयो॑ लो॒काः संमि॑ता ब्राह्म॑णेन॒ द्यौरे॒वासौ पृ॑थि॒व्य१॒न्तरि॑क्षम् । अं॒शून् गृ॑भी॒त्वान्वार॑भेथा॒मा प्या॑यन्तां॒ पुन॒रा य॑न्तु॒ शूर्प॑म् ॥ २० ॥ (१४)

त्रयः॑ । लो॒काः । सम्-मि॑ताः । ब्राह्म॑णेन । द्यौः । ए॒व । अ॒सौ । पृ॒थि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ अं॒शून् । गृ॒भी॒त्वा । अ॒नु-आर॑भे-था॒म् । आ । प्या॒य॒न्ता॒म् । पुन॑: । आ । य॒न्तु॒ । शूर्प॑म् २० । १४

भाषार्थ—(ब्राह्मणेन) ब्राह्मण [ब्रह्म ज्ञानी] करके (त्रयः लोकाः) तीनों लोक [उत्तम निकृष्ट और मध्यम अवस्थायें] (संमिताः) यथावत नापे गये हैं, [जैसे] (असौ) वह (एव) ही (द्यौः) सूर्य लोक, (पृथिवी) पृथिवी लोक और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [मध्य लोक] हैं । [हे स्त्री पुरुषो !] (अंशून्) सूक्ष्म पदार्थों को (गृभीत्वा) ग्रहण करके [अपना कर्तव्य]

वरणे सम्प्रत्ययः । वर्षैर्वरणीयगुणैः प्रवृद्धम् (उप यच्छ) यमु उपरमे । गृहाण (शूर्पम्) शूर्प माने—घञ् । धान्यस्फोटकम् (तुषम्) धान्यत्वचम् (पलावान्) पल गतौ रक्षणे च—अप्+अव रक्षणे गतौ च—अण् । पलान् शस्यशून्यधान्य-नालान् अवन्ति प्राप्नुवन्ति ये ते पलावास्तान् तृणादीन् पदार्थान् (तत्) तदा (अपविनक्तु) विजिर् पृथग्भावे । वियोजयतु भवान् ॥

२०—(त्रयः) उत्तम निकृष्टमध्यमाः (लोकाः) अवस्थाभेदाः (संमिताः) सम्यक् परिमाणीकृताः (ब्राह्मणेन) ब्रह्मज्ञानिना (द्यौः) सूर्यलोकः (एव) (असौ) (पृथिवी) (अन्तरिक्षम्) (अंशून्) सूक्ष्मविभागान् (गृभीत्वा) गृहीत्वा । आदाय (अन्वारभेथाम्) निरन्तरमारम्भं कुरुतम् (आ) समन्तात्

(अन्वारभेथाम्) तुम दोनों आरम्भ करते रहो, वे [सूक्ष्म द्रव्य] (आ प्याय-न्ताम्) फैलें और (पुनः) फिर फिर (शूर्पम्) सूप में (आ यन्तु) आवें ॥ २० ॥

भावार्थ—जैसे ब्रह्मज्ञानी पुरुष ऊंच, नीच, मध्य तीनों दशाओं को हस्तामलक कर लेता है, वैसे ही सब स्त्री पुरुष परीक्षा करके सार पदार्थ ग्रहण करें, जैसे सूप में द्रव्य को बार बार फैला कर और शुद्ध करके ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

पृथ॑ग्रूपाणि बहुधा प॑शूनामेक॑रूपो भवसि सं समृ॑द्ध्या । एतां त्वचं॑ लोहि॑नीं तां नु॑दस्व ग्रावा॑ शुम्भाति मलग इ॑व वस्त्रा॑ ॥ २१ ॥

पृथ॑क् । रूपाणि॑ । बहु-धा । प॒शूनाम् । एक॑-रूपः । भवसि । सम् । सम्-ऋ॑द्ध्या ॥ एताम् । त्वच॑म् । लोहि॑नीम् । ताम् । नुदस्व । ग्रावा॑ । शुम्भाति । मलगः-इ॑व । वस्त्रा॑ ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(पृथक्) अलग अलग (रूपाणि) रूप [आकार आदि] (बहुधा) प्रायः (पशूनाम्) जीवों के होते हैं, [हे विद्वान्] (समृद्ध्या) समृद्धि [पूर्ण सिद्धि] के साथ (एकरूपः) एक स्वभाव वाला [दृढ़चित्त] होकर तू (सं भवसि) शक्तिमान् होता है । (एताम्) इस और (ताम्) उस (लोहिनीम्) लोहिनी [लोहे की बनी जैसे कठिन] (त्वचम्) ढकनी [अविद्या] को (नुदस्व) हटा, (ग्रावा) शास्त्रों का उपदेशक [उसको] (शुम्भाति)

(प्यायन्ताम्) वर्धन्ताम् । विस्तीर्यन्ताम् (पुनः) वारंवारम् (आयन्तु) आगच्छन्तु (शूर्पम्) म० १६ ॥

२१—(पृथक्) भिन्नभावेन (रूपाणि) आकाराः । स्वभावाः (बहुधा) प्रायः (पशूनाम्) जीवानाम् (एकरूपः) निश्चतस्वभावः (सं भवसि) शक्तो भवसि (समृद्ध्या) पूर्णसिद्ध्या (एताम्) समीपस्थाम् (त्वचम्) त्वच संवरणे-क्विप् । आवरणम् (लोहिनीम्) लोह-इनि । लोहमयीम् । अति-कठिनाम् (ताम्) दूरस्थाम् (नुदस्व) प्रेरय (ग्रावा) म० १४ । शास्त्रोपदेशकः (शुम्भाति) शोधयेत् (मलगः) मृजेष्टिलोपश्च । उ० १ । ११० । मृजूष् शुद्धौ-कल, धातोष्टिलोपश्च + गल भक्षणे स्रावे क्षारणे च-ड । मलं शोधनीयं

शुद्ध करे, (मलग इव) जैसे धोबी (वस्त्रा) वस्त्रों को ॥ २१ ॥

भावार्थ—मनुष्यों में प्रायः पृथक् पृथक् आकार होते हैं, परन्तु वेद ज्ञान की पूर्णता से अविद्या रूप आवरण को हटाकर समान दृढ़चित्त होकर निर्दोष हो जाते हैं, जैसे चतुर धोबी के धोने से वस्त्र उजले होते हैं ॥ २१ ॥

पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि तनूः समानी विकृता त एषा । यद्यद् द्युत्तं लिखितमर्पणेन तेन मा सुस्रोर्ब्रह्मणापि तद् वपामि ॥ २२ ॥

पृथिवीम् । त्वा । पृथिव्याम् । आ । वेशयामि । तनूः । समानी । वि-कृता । ते । एषा ॥ यत्-यत् । द्युत्तम् । लिखितम् । अर्पणेन । तेन । मा । सुस्रोः । ब्रह्मणा । अपि । तत् । वपामि ॥ २२ ॥

भाषार्थ—[हे प्रजा ! स्त्री वा पुरुष] (पृथिवीम् त्वा) तुझ प्रख्यात को (पृथिव्याम्) प्रख्यात [विद्या] के भीतर (आ वेशयामि) मैं [परमेश्वर] प्रवेश करता हूं, (एषा) यह (ते) तेरी (विकृता) भिन्न रूप वाली (तनूः) आकृति (समानी) समान [हो जावे] । (यद्यत्) जो जो (अर्पणेन) कुव्यवहार से (द्युत्तम्) जल गया और (लिखितम्) खरोंचा गया है, (तेन) उस [कारण] से (मा सुस्रोः) तू मत बहजा, (ब्रह्मणा) वेद द्वारा (अपि)

कलङ्कं गलयति क्षारयतीति यः । रजकः । धावकः (इव) यथा (वस्त्रा) वस्त्राणि ॥

२२—(पृथिवीम्) प्रथेः षिवन्षवन्ष्वनः संप्रसारणं च । उ० १ । १५० । प्रथ प्रख्याने-षिवन्, ङीष् । प्रख्याताम् (त्वा) त्वां प्रजाम् (पृथिव्याम्) प्रख्यातायां विद्यायाम् (आवेशयामि) प्रविष्टां करोमि (तनूः) आकृतिः (समानी) तुल्यगुणा (विकृता) विकारंगता । भिन्नभावं प्राप्ता (ते) तव (एषा) दृश्यमाना (यद्यत्) यत् किंचित् (द्युत्तम्) अ० ४ । १२ । २ । द्योतते = ज्वलतिकर्मा-निघ० १ । १६ । द्योतितम् । प्रज्वलितम् (लिखितम्) विलिखितम् । विदारितम् (अर्पणेन) ऋ हिंसायाम्—णिच् पुक्—ल्युट् । हिंसनेन । कुव्यवहारेण (तेन) कारणेन (मा सुस्रोः) स्रु गतौ क्षरणे च—लङ् । बहुलं छन्दसि । पा० २ । ४ ।

हो (तत्) उस को (वपामि) मैं [बीज समान] फैलाता हूं ॥ २२ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों की आकृति एक दूसरे से भिन्न भिन्न है, परन्तु परमेश्वर ने शक्ति दी है कि वे वेदद्वारा अपनी हानि को पूरा करके समान गुण वाले होवें जैसे बीज के बोने से घटी पूरी हो जाती है ॥ २२ ॥

जनि॑त्रीव॒ प्रति॑ हर्यासि सू॒नुं सं त्वा॑ दधामि पृथि॒वीं पृ॑थि॒व्या। उ॒खा कु॒म्भी वेद्यां॒ मा व्य॑थिष्ठा यज्ञायु॒धैराज्ये॒नाति॑षक्ता ॥ २३ ॥

ज॒नि॒त्री-इ॑व । प्रति॑ । ह॒र्या॒सि॒ । सू॒नुम् । सम् । त्वा॒ । द॒धा॒मि॒ । पृ॒थि॒वीम् । पृ॒थि॒व्या ॥ उ॒खा । कु॒म्भी । वेद्या॑म् । मा । व्य॒थि॒ष्ठाः । य॒ज्ञ-आ॒यु॒धैः । आज्ये॑न । अति॑-सक्ता ॥ २३ ॥

भाषार्थ—[हे प्रजा ! स्त्री वा पुरुष] (प्रति) निश्चय करके (हर्यासि) [परस्पर] प्यार कर, (जनित्री इव) जैसे माता (सूनुम्) पुत्र को, (पृथिवीम् त्वा) तुझ प्रख्यात को (पृथिव्या) प्रख्यात [विद्या] के साथ (सं दधामि) मैं [परमेश्वर] संयुक्त करता हूं। (वेद्याम्) वेदी [अंगीठी आदि] के ऊपर (यज्ञायुधैः) यज्ञ के शस्त्रों से (आज्येन) घी के साथ (अतिषक्ता) दृढ़ जमाई हुयी (उखा) हांडी [वा] (कुम्भी) बटलोयी [के समान] (मा व्यथिष्ठाः) तू मत डगमगा ॥ २३ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष वेद द्वारा विद्या प्राप्त करके परस्पर प्रीति पूर्वक रहें और कठिनायी पड़ने पर निरन्तर धर्म में जमे रहें, जैसे दृढ़ जमाई हुयी कढ़ाही आदि भट्टे चूल्हे आदि पर निरन्तर ठहरी रहती है ॥ २३ ॥

७६। शपः श्लुः। मा स्रवः। मा त्वर (ब्रह्मणा) वेदेन (अपि) एव (तत्) (वपामि) डुवप बीजसन्ताने। रूपेण विकिरामि। विस्तारयामि ॥

२३—(जनित्री) जनयित्री। जननी (इव) यथा (प्रति) निश्चयेन (हर्यासि) लेटि रूपम्। हर्य। परस्परं कामयस्व (सूनुम्) पुत्रम् (सम्) संयुज्य (दधामि) धरामि (पृथिवीम्) म० २२। प्रख्याताम् (पृथिव्या) प्रख्यातया विद्यया सह (उखा) पाकपात्रम् (कुम्भी) स्थाली (वेद्याम्) अग्न्याधारे (मा व्यथिष्ठाः) व्यथां मा प्राप्नुहि (यज्ञायुधैः) यज्ञोपकरणैः (आज्येन) घृतेन सह (अतिषक्ता) षञ्ज सङ्गे—क्त। अतिदृढीकृता ॥

अ॒ग्निः पच॑न् रक्षतु त्वा पु॒रस्ता॒दिन्द्रो॑ रक्षतु दक्षिण॒तो म॒रुत्वा॑न् । वरु॑णस्त्वा दृंहाद्ध॒रुणे॑ प्र॒तीच्या॑ उत्त॒रात् त्वा॒ सोमः॒ सं द॑दातै ॥ २४ ॥

अ॒ग्निः । पच॑न् । र॒क्ष॒तु॒ । त्वा॒ । पु॒रस्ता॑त् । इन्द्रः॑ । र॒क्ष॒तु॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । म॒रुत्वा॑न् ॥ वरु॑णः । त्वा॒ । दृं॒हा॒त् । ध॒रुणे॑ । प्र॒तीच्याः॑ । उ॒त्त॒रात् । त्वा॒ । सोमः॑ । सम् । द॒दा॒तै॒ ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर (त्वा) तुझ को (पचन्) परिपक्व [दृढ़] करता हुआ (पुरस्तात्) पूर्व वा सन्मुख से (रक्षतु) बचावे, (मरुत्वान्) प्रशस्त धनवाला (इन्द्रः) पूर्ण ऐश्वर्य वाला [परमेश्वर] (दक्षिणतः) दक्षिण वा दाहिने से (रक्षतु) बचावे । (वरुणः) सब में उत्तम परमेश्वर (त्वा) तुझको (धरुणे) धारण सामर्थ्य के बीच (प्रतीच्याः) पश्चिम वा पीछे वाली [दिशा] से (दृंहात्) दृढ़ करे, (सोमः) सब जगत् का उत्पन्न करनेवाला परमेश्वर (त्वा) तुझको (उत्तरात्) उत्तर वा बायें से (सं ददातै) संभाले ॥ २४ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष परमात्मा को सर्वत्र व्यापक जानकर पापों से बचकर धर्म में प्रवृत्त रहें ॥ २४ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—अथर्व० ३ । २७ । १—४ ॥

पू॒ताः प॒वित्रैः॑ पवन्ते अ॒भ्राद् दिवं॑ च यन्ति पृथि॒वीं च॑ लो॒कान् ।

२४—(अग्निः) ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरः (पचन्) पक्वं दृढं कुर्वन् (रक्षतु) पालयतु (त्वा) त्वां पुरुषम् (पुरस्तात्) पूर्वदिक्सकाशात् । अग्रतः (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः परमेश्वरः (दक्षिणतः) दक्षिणदिशायाः । दक्षिणदेशात् (मरुत्वान्) मरुत् , हिरण्यनाम-निघ० १ । २ । प्रशस्तधनवान् । रत्नधातमः (वरुणः) वृञ्—उनन् । सर्वोत्तमः परमेश्वरः (त्वा) (दृंहात्) वर्धयेत् । दृढीकुर्यात् (धरुणे) धृञ् धारणे—उनन् । धारणसामर्थ्ये (प्रतीच्याः) पश्चिमायाः पश्चाद्भागस्थिताया वा दिशः (उत्तरात्) उत्तरदेशाद् वामदेशाद् वा (त्वा) (सोमः) सर्वं जगदुत्पादकः (सं ददातै)लेटिरूपम् । स्वीकरोतु ॥

ता जीवला जीवधन्याः प्रतिष्ठाः पात्र आसिक्ताः पर्य॒-
ग्निरिन्धाम् ॥ २५ ॥

पूताः । पवित्रैः । पवन्ते । अभ्रात् । दिवम् । च । यन्ति ।
पृथिवीम् । च । लोकान् ॥ ताः । जीवलाः । जीव-धन्याः ।
प्रति-स्थाः । पात्रे । आ-सिक्ताः । परि । अग्निः । इन्धाम् २५

भाषार्थ—(पवित्रैः) शुद्ध व्यवहारों से (पूताः) शुद्ध किये गये [प्रजा-जन—मन्त्र २७] (अभ्रात्) उपाय से (पवन्ते) [दूसरों को] शुद्ध करते हैं, वे (दिवम्) जय की इच्छा को (च) और (पृथिवीम्) प्रख्यात विद्या को (च) और (लोकान्) दर्शनीय घरों को (यन्ति) प्राप्त होते हैं । (ताः) उन (जीवलाः) जीवते हुये, (जीवधन्याः) जीवों में धन्य, (प्रतिष्ठाः) दृढ़ जमे हुये, (पात्रे) रक्षा साधन [ब्रह्म] में (आसिक्ताः) भली भांति सींचे हुये [प्रजा जनों] को (अग्निः) प्रकाश स्वरूप परमेश्वर (परि) सब ओर से (इन्धाम्) प्रकाशमान करे ॥ २५ ॥

भावार्थ—जो स्त्री पुरुष अपने शुद्ध आचरणों से जय पाने के लिये उत्तम विद्यायें और उत्तम गुण प्राप्त करते हैं, उन पुरुषार्थी प्रशंसनीय जनों को परमेश्वर अपने नियम से कीर्तिमान् करता है ॥ २५ ॥

आ यन्ति दिवः पृथिवीं सचन्ते भूम्याः सचन्ते अध्यन्त-

२५—(पूताः) शोधिताः—म० २७ (पवित्रैः) शुद्धाचारैः (पवन्ते) शोधयन्ति (अभ्रात्) अभ्र गतौ-अप् । ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । २ । २८ । अभ्रमुपायं संसाध्य (दिवम्) विजिगीषाम् (च) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (पृथिवीम्) प्रख्यातां विद्याम् (च) (लोकान्) दर्शनीयान् निवासान्, (ताः) प्रजाः—मा २७ (जीवलाः) अ० ६ । ५६ । ३ । सिध्मादिभ्यश्च । पा० ५ । २ । ६७ । जीव-लच् मत्वर्थे । जीवनयुक्ताः (जीवधन्याः) जीवेषु प्रशस्ताः प्रतिष्ठाः) प्रतिष्ठां प्राप्ताः (पात्रे) रक्षासाधने ब्रह्मणि (आसिक्ताः) समन्तात् सेचनयुक्ताः (परि) सर्वतः (अग्निः) प्रकाशस्वरूपः परमेश्वरः (इन्धाम्) दीपयतु ॥

रिक्षम् । शुद्धाः सतीस्ता उ शुम्भन्त एव ता नः स्वर्गमभि लोकं नयन्तु ॥ २६ ॥

आ । यन्ति । दिवः । पृथिवीम् । सचन्ते । भूम्याः । सचन्ते । अधि । अन्तरिक्षम् ॥ शुद्धाः । सतीः । ताः । ऊं इति । शुम्भन्ते । एव । ताः । नः । स्वः-गम् । अभि । लोकम् । नयन्तु ॥ २६ ॥

भाषार्थ—[वे प्रजाजन—मन्त्र २७] (दिवः) विजय की इच्छा से (पृथिवीम्) प्रख्यात [विद्या] को (आ यन्ति) प्राप्त होते हैं और (सचन्ते) सेवते हैं, (भूम्याः) [अन्तःकरण की] शुद्धि से (अधि) अधिकार पूर्वक (अन्तरिक्षम्) भीतर दीखते हुये [परब्रह्म] को (सचन्ते) सेवते हैं। (ताः) वे (शुद्धाः) शुद्ध (सतीः) होकर, (उ) ही [दूसरों को] (एव) भी (शुम्भन्ते) शुद्ध करते हैं, (ताः) वे [प्रजायें] (नः) हमको (स्वर्गम्) सुख पहुंचाने वाले (लोकम् अभि) दर्शनीय समाज में (नयन्तु) पहुंचावें ॥२६॥

भावार्थ—विद्वान् स्त्री पुरुष परमेश्वर को साक्षात् करके आत्म बल बढ़ाते हुये सब को धर्म में प्रवृत्त करके सुखी रक्खें ॥ २६ ॥

उतेव प्रभ्वीरुत संमितास उत शुक्राः शुचयश्चामृतासः । ता ओदनं दंपतिभ्यां प्रशिष्टा आपः शिक्षन्तीः पचता सुनाथाः २७

उत-इव । प्र-भ्वीः । उत । सम्-मितासः । उत । शुक्राः ।

२६—(आ यन्ति) आगच्छन्ति (दिवः) विजिगीषासकाशात् (पृथिवीम्) प्रख्यातां विद्याम् (सचन्ते) सेवन्ते (भूम्याः) भू शुद्धौ—मि । योगिनां चित्तावस्थाभेदत्वात् । अन्तःकरणशुद्धेः (सचन्ते) (अधि) अधिकारपूर्वकम् (अन्तरिक्षम्) मध्ये दृश्यमानं परब्रह्म (शुद्धाः) पवित्राचाराः (सतीः) सत्यः (ताः) म० २७ । प्रजाः (उ) एव (शुम्भन्ते) शोधयन्ति (एव) निश्चयेन (ताः) (नः) अस्मान् (स्वर्गम्) सुखप्रापकम्, (अभि) प्रति (लोकम्) दर्शनीयं समाजम् (नयन्तु) प्रापयन्तु ॥

शुचयः । च । अमृतासः ॥ ताः । ओदनम् । दंपति-भ्याम् । प्र-शिष्टाः । आपः । शिक्षन्तीः । पचत । सु-नाथाः ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(उत इव) और जैसी (प्रभ्वीः) प्रबल, (उत) और (संमितासः) सन्मान की गयी, (च) और (शुक्राः) वीर्यवाली, (शुचयः) शुद्ध आचरण वाली, (च) और (अमृतासः) अमर [सदा पुरुषार्थ युक्त], (प्रशिष्टाः) बड़ी शिष्ट [वेद वाक्य में विश्वास करनेवाली वा सुबोध], (शिक्षन्तीः) उपकार करती हुयी (ताः) वे तुम सब, (आपः) हे आप्त प्रजाओ ! (सुनाथाः) हे बड़ी ऐश्वर्य वालियो ! (दम्पतिभ्याम्) दोनों पति पत्नी के लिये (ओदनम्) सुख बरसाने वाले [परमेश्वर] को (पचत) परिपक्व करो, [हृदय में दृढ़ करो] ॥ २७ ॥

भावार्थ—पति पत्नी के हित के लिये अर्थात् गृहाश्रम की सिद्धि के लिये, तुम सब प्रकार से समर्थ और उपकारी होकर परमात्मा पर सदा विश्वास रक्खो ॥ २७ ॥

संख्याता स्तोकाः पृथिवीं सचन्ते प्राणापानैः संमिता ओषधीभिः । असंख्याता ओप्यमानाः सुवर्णाः सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम् ॥ २८ ॥

सम्-ख्याताः । स्तोकाः । पृथिवीम् । सचन्ते । प्राणापानैः । सम्-मिताः । ओषधीभिः ॥ असम्-ख्याताः । आ-उप्यमानाः ।

२७—(उत) अपि (इव) यथा (प्रभ्वीः) प्रभ्व्यः । समर्थाः (उत) (संमितासः) असुगागमः । संमानिताः (उत) (शुक्राः) वीर्यवत्यः (शुचयः) शुद्धाचरणाः (च) (अमृतासः) मरणरहिताः । पुरुषार्थयुक्ताः (ताः) तथाविधाः (ओदनम्) सुखवर्षकं परमात्मानम् (दम्पतिभ्याम्) जायापतिभ्याम् (प्रशिष्टाः) शासु अनुशिष्टौ—क्त । प्रकर्षेण शिष्टाः । वेदवाक्ये विश्वासकारिण्यः । सुबोधाः (आपः) हे आप्ताः प्रजाः (शिक्षन्तीः) अ० ६ । ११४ । २ । शक्लृ शक्तौ—सन्, शतृ, ङीप् । शक्तुमुपकर्तुमिच्छन्त्यः (पचत) पक्वं दृढं कुरुत (सुनाथाः) नाथ ऐश्वर्ये—अच्, टाप् । हे बह्वैश्वर्यवत्यः ॥

सु-वर्णाः । सर्वम् । वि । आपुः । शुचयः । शुचि-त्वम् ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(संख्याताः) समान ख्याति वाले, (स्तोकाः) प्रसन्न चित्त वाले, (प्राणापानैः) प्राण और अपान व्यवहारों से और (ओषधीभिः) ओषधियों [अन्न सोम लता आदि] से (संमिताः) सन्मान किये गये लोग (पृथिवीम्) प्रख्यात [भूमि अर्थात् राज्यश्री] को (सचन्ते) सेवते हैं। (असंख्याताः) निर्व्याकुलता [दृढ़ स्वभाव] से प्रसिद्ध, (ओप्यमानाः) यथाविधि [बीज समान] फैलते हुये, (सुवर्णाः) सुन्दर [ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य] वर्ण वाले, (शुचयः) शुद्ध आचार वाले पुरुषों ने (सर्वम्) सब में (शुचित्वम्) पवित्रता को (वि आपुः) फैलाया है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो पुरुष प्रत्येक श्वास प्रश्वास पर शुभ कर्म करके अन्न आदि प्राप्त करते हैं, वे सन्मानित और प्रसन्नचित्त लोग विद्या वा राज श्री को भोगते हैं, जैसे पूर्वज दृढ़ स्वभाव वालों ने बाहिर भीतर शुद्ध होकर संसार को शुद्ध बनाया है ॥ २८ ॥

उद्योधन्त्यभि वल्गन्ति तप्ताः फेनमस्यन्ति बहुलांश्च बिन्दून्।
योषेव दृष्ट्वा पतिमृत्वियायैतैस्तण्डुलैर्भवता समापः ॥ २९ ॥

उत् । योधन्ति । अभि । वल्गन्ति । तप्ताः । फेनम् । अस्यन्ति । बहुलान् । च । बिन्दून् ॥ योषा-इव । दृष्ट्वा । पतिम् । ऋत्वियाय । एतैः । तण्डुलैः । भवत । सम् । आपः ॥ २९ ॥

२८—(संख्याताः) समानख्याताः प्रसिद्धाः (स्तोकाः) अ० ४ । ३८ । ६ । ष्टुच प्रसादे दीप्तौ च-घञ् । प्रसन्नचित्ताः पुरुषाः (पृथिवीम्) प्रख्यातां राज्यश्रियम् (सचन्ते) सेवन्ते (संमिताः) सम्मानिताः (ओषधीभिः) सोमलतादिभिः (असंख्याताः) षम वैकल्ये अवैकल्ये च-क्विप्+ख्या प्रकथने-क्त । असमि निर्वैकल्ये शान्तौ प्रसिद्धाः (ओप्यमानाः) आङ्+डु वप बीजसन्ताने-कर्मणि शानच् । समन्ताद् बीजवत् प्रसार्यमाणाः (सुवर्णाः) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशोभनवर्णाः (सर्वम्) निखिलं जगत् (व्यापुः) अन्तर्गतण्यर्थः । व्यापितवन्तः । प्रसारयामासुः (शुचयः) शुद्धाचरणाः (शुचित्वम्) अन्तर्बाह्यपवित्रव्यवहारम् ॥

भाषार्थ—वे [जल] (तप्ताः) तप्त होकर (उत् योधन्ति) भिड़ जाते हैं, (अभि) सब ओर को (वल्गन्ति) फुदकते हैं, (फेनम्) फेन को (च) और (बहुलान्) बहुत से (बिन्दून्) बिन्दुओं को (अस्यन्ति) फेंकते हैं। (आपः) हे आप्त प्रजाओ ! (एतैः) इन (तण्डुलैः) चावलों [अन्न आदि] के साथ (सं भवत) तुम शक्तिमान् बनो, (इव) जैसे (योषा) सेवा योग्य पत्नी (ऋत्वियाय) ऋतु [गर्भधारण योग्य काल] पाने को लिये (पतिम्) पति को (दृष्ट्वा) देखकर [शक्ति वाली होती है] ॥ २९ ॥

भावार्थ—जैसे जल अग्नि के संयोग से खौलने लगता है, अथवा जैसे पत्नी ऋतुकाल में पति को प्राप्त होकर अभीष्ट सन्तान उत्पन्न करती है, वैसे ही सब पुरुषों को पुरुषार्थ के साथ अपना अभीष्ट सिद्ध करना चाहिये ॥ २९ ॥

उत्थापय सीदतो बुध्न एनानद्भिरात्मानमभि सं स्पृशन्ताम् । अमासि पात्रैरुदकं यदेतन्मितास्तण्डुलाः प्रदिशो यदीमाः ॥ ३० ॥ (१५)

उत् । स्थापय । सीदतः । बुध्ने । एनान् । अत्-भिः । आत्मानम् । अभि । सम् । स्पृशन्ताम् ॥ अमासि । पात्रैः । उदकम् । यत् । एतत् । मिताः । तण्डुलाः । प्र-दिशः । यदि । इमाः ॥ ३० ॥ (१५)

भाषार्थ—[हे वीर !] (बुध्ने) तले पर (सीदतः) बैठे हुये (एनान्)

२९—(उद्योधन्ति) उत्कर्षेण संप्रहरन्ति (अभि) सर्वतः (वल्गन्ति) उत्प्लुत्य गच्छन्ति (तप्ताः) अग्निसंयुताः सत्यः । आपः—इति शेषः (फेनम्) फेनमीनौ । उ० ३ । ३ । स्फायी वृद्धौ—नक् । बुद्बुदाकारं पदार्थम् (अस्यन्ति) क्षिपन्ति (बहुलान्) बहून् (च) (बिन्दून्) (योषा) सेवनीया पत्नी (इव) यथा (दृष्ट्वा) निरीक्ष्य (पतिम्) भर्तारम् (ऋत्वियाय) अ० ३ । २० । १ । छन्दसि घस् । पा० ५ । १ । १०६ ऋतु—घस्, इयादेशः । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । पा० २ । ३ । १४ । ऋतुं गर्भाधानयोग्यकालं प्राप्तुम् (एतैः) (तण्डुलैः) (संभवत) शक्तिमत्यो भवत (आपः) हे आप्ताः प्रजाः ॥

३०—(उत्थापय) ऊर्ध्वं धारय (सीदतः) उपविशतः (बुध्ने) मूले

इन [चावलों] को (उत् स्थापय) ऊंचा उठा, वे [चावल] (अद्भिः) जल के साथ (आत्मानम्) अपने को (अभि) सब प्रकार (सं स्पृशन्ताम्) मिला देवें। (पात्रैः) पात्रों [चमचे आदि] से, (यत्) जो कुछ (एतत्) यह (उदकम्) जल है, [उसे] (अमासि) मैं ने नाप लिया है, (यदि) यदि (तण्डुलाः) चावल (इमाः प्रदिशः) इन दिशाओं में [बटलोही के भीतर] (मिताः) नापे गये हैं ॥ ३० ॥

भावार्थ—जैसे रसोइया बटलोही के पैंदे में बैठे हुये चावलों को उठाकर जल से मिलाता है, और बार बार जल और चावलों को नाप कर ठीक ठीक पकाता है, वैसे ही मनुष्य यथावत् उपाय से दूसरों को उन्नत करके योग्य बनावें ॥ ३० ॥

प्र यच्छ पर्शुं त्वरया हरौषमहिंसन्त ओषधीर्दान्तु पर्वन्।
यासां सोमः परि राज्यं बभूवामन्युता नो वीरुधो भवन्तु ३१

प्र। यच्छ। पर्शुम्। त्वरय। आ। हर। ओषम्। अहिंसन्तः। ओषधीः। दान्तु। पर्वन् ॥ यासाम्। सोमः। परि। राज्यम्। बभूव। अमन्युताः। नः। वीरुधः। भवन्तु ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (पर्शुम्) हंसिया [दरांती] को (प्र यच्छ) दे, (त्वरय = ०—या) वेग से (आ हर) ले आ, (ओषधीः) ओषधियों [अन्न आदि] को (अहिंसन्तः) हानि न करते हुये वे [लावा लोग] (पर्वन्) गांठ पर (ओषम्) झटपट (दान्तु) काटें। (यासाम्) जिन [अन्न आदि] के (राज्यम्)

(एतान्) तण्डुलान् (अद्भिः) जलैः (आत्मानम्) (अभि) सर्वतः (संस्पृशन्ताम्) संयोजयन्तु (अमासि) माङ् माने-लुङ्। अहं परिमितवानस्मि (पात्रैः) चमसादिभिः (उदकम्) जलम् (यत्) (एतत्) (मिताः) परिमिताः (तण्डुलाः) (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशाः, प्रतीति शेषः (यदि) (इमाः) उखायां वर्तमानाः ॥

३१—(प्र यच्छ) नियमय। संगृहाण (पर्शुम्) आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च। उ० १। ३३। पर+शृ हिंसायाम्—कु, अकारलोपः। शस्त्रभेदम्। कुठारादिकम् (त्वरय) त्वरया। वेगेन (आहर) आनय (ओषम्) क्षिप्रम्—निघ० २। १५। (अहिंसन्तः) अहानिं कुर्वन्तः (ओषधीः) अन्नादीन् (दान्तु)

राज्य को (सोमः) चन्द्रमा [वा जल] ने (परि बभूव) घेर लिया था, (अमन्युताः) क्रोध को न फैलाती हुयी (वीरुधः) वे ओषधें [अन्न आदि] (नः) हमें (भवन्तु) प्राप्त होवें ॥ ३१ ॥

भावार्थ—जैसे जब खेती चन्द्रमा और जल के संयोग से पक जाती है, तब किसान चतुर कटवैय्यों से यथाविधि कटवा कर अन्न आदि पाता है, वैसे ही विद्वान् पुरुष विद्वानों के संयोग से ईश्वरज्ञान प्राप्त करके सुखी होता है॥३१॥

पदपाठ में (त्वरय) के स्थान पर [त्वरया] सुबन्त मान कर हम ने अर्थ किया है। यदि तिङन्त होता तो [तिङ्ङतिङः । पा० ८ । १ । २८ ।] इस सूत्र से वह सब अनुदात्त होता ॥

नवं बर्हिरोदनाय स्तृणीत प्रियं हृदश्चक्षुषो वल्ग्वस्तु ।
तस्मिन् देवाः सह दैवीर्विशन्त्विमं प्राश्नन्त्वृतुभिर्निषद्य ॥३२॥

नवम् । बर्हिः । ओदनाय । स्तृणीत । प्रियम् । हृदः । चक्षुषः । वल्गु । अस्तु ॥ तस्मिन् । देवाः । सह । दैवीः । विशन्तु । इमम् । प्र । अश्नन्तु । ऋतु-भिः । नि-सद्य ॥३२॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (नवम्) नवीन (बर्हिः) आसन (ओदनाय) भात [रंधे चावल जीमने] के लिये (स्तृणीत) बिछाओ, वह [आसन] (हृदः) हृदय का (प्रियम्) प्रिय और (चक्षुषः) नेत्र का (वल्गु) रमणीय (अस्तु) होवे। (तस्मिन्) उस [आसन] पर (देवाः) देवता [विद्वान् लोग] और (दैवीः) देवियां [विदुषी स्त्रियां] (सह) साथ साथ (विशन्तु)

लुनन्तु (पर्वन्) पर्वणि । ग्रन्थौ (यासाम्) ओषधीनाम् (सोमः) चन्द्रः । जलम् (परि) परितः (राज्यम्) राष्ट्रम् (बभूव) प्राप (अमन्युताः) अमन्यु + तनु विस्तारे—ड, टाप् । अमन्योरक्रोधस्य विस्तारिकाः (नः) अस्मान् (वीरुधः) ओषधयः (भवन्तु) प्राप्नुवन्तु ॥

३२—(नवम्) नवीनम् (बर्हिः) आसनम् (ओदनाय) भक्तं जेमितुम् (स्तृणीत) आच्छादयत (प्रियम्) हितकरम् (हृदः) हृदयस्य (चक्षुषः) नेत्रस्य (वल्गु) रमणीयम् (अस्तु) (तस्मिन्) बर्हिषि (देवाः) विद्वांसः (सह) परस्परम् (दैवीः) विदुष्यः (विशन्तु) निषीदन्तु (इमम्) ओदनम्

बैठें और (ऋतुभिः) सब ऋतुओं के साथ (निषद्य) बैठकर (इमम्) इस [भात] को (प्र अश्नन्तु) स्वाद से जीमें ॥ ३२ ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्य रुचिर भोजन को रमणीक स्थान में ऋतुओं के अनुसार जीमकर प्रसन्न होते हैं, वैसे ही योगी जन शुद्ध अन्तःकरण में परमात्मा के अनुभव से मोक्ष सुख पाते हैं ॥ ३२ ॥

वन॑स्पते स्ती॒र्णमा सी॑द ब॒र्हिर॑ग्निष्टो॒मैः॒ संमि॑तो दे॒वता॑भिः।
त्वष्ट्रे॑व रू॒पं सुकृ॑तं॒ स्वधि॑त्यै॒ना ए॒हाः परि॒ पात्रे॑ ददृश्राम् ३३

वन॑स्पते। स्ती॒र्णम्। आ। सी॒द॒। ब॒र्हिः। अ॒ग्नि॒-स्तो॒मैः। सम्-मि॑तः। दे॒वता॑भिः॥ त्वष्ट्रा॑-इव। रू॒पम्। सु-कृ॑तम्। स्व-धि॑त्या। ए॒ना। ए॒हाः। परि॑। पात्रे॑। द॒दृ॒श्रा॒म् ॥३३॥

भाषार्थ—(वनस्पते) हे सेवनीय शास्त्र के रक्षक विद्वान् ! तू (स्तीर्णम्) फैले हुये (बर्हिः) आसन पर (आ सीद) बैठ जा, तू (अग्निष्टोमैः) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर की स्तुतियों से और (देवताभिः) व्यवहार कुशल पुरुषों से (संमितः) सन्मान किया गया है। (एना) इस [पुरुष] करके (एहाः) चेष्टायें (पात्रे) पात्र में [चित्त में] (परि) सब ओर से (ददृश्राम्) देखी जायें, (त्वष्ट्रा इव) जैसे शिल्पीकरके (स्वधित्या) बसूले आदि से (सुकृतम्) सुन्दर बनाया गया (रूपम्) वस्तु [देखा जाता है] ॥ ३३ ॥

(प्राश्नन्तु) स्वादु भक्षयन्तु (ऋतुभिः) समुचितकालैः (निषद्य) उपविश्य ॥

३३—(वनस्पते) म० १५। हे सेवनीयस्य शास्त्रस्य रक्षक (स्तीर्णम्) विस्तीर्णम् (आसीद) उपविश (बर्हिः) आसनम् (अग्निष्टोमैः) ज्ञानस्वरूपस्य परमेश्वरस्य स्तुतिभिः (संमितः) सन्मानितः (देवताभिः) व्यवहारकुशलैः (त्वष्ट्रा) शिल्पिना (इव) यथा (रूपम्) द्रव्यम् (सुकृतम्) सुनिर्मितम् (स्वधित्या) कुठारविशेषेण (एना) एनेन पुरुषेण (एहाः) आङ्+ईह चेष्टायाम्—अङ्, टाप्। सम्यक् चेष्टाः (परि) सर्वतः (पात्रे) भाजने। चित्ते (ददृश्राम्) दृशिर् दर्शने—कर्मणि लोट्। बहुलं छन्दसि। पा० २।४।७६। शपः श्लुः, द्वित्वम्। झस्य अत्, तलोपे पररूपे च कृते, एत्वे। आमेतः। पा० ३।४।६०। आम्। बहुलं छन्दसि। पा० ७।१।८। रुट्। दृश्यन्ताम् ॥

भावार्थ—जब मनुष्य ईश्वर के यथार्थ ज्ञान से और विद्वानों के सत्संग से संसार में मान्य और स्वस्थ होकर बैठता है, वह चित्त की वृत्तियों को ऐसा स्पष्ट देखता है, जैसे शिल्पी अपने बनाये पदार्थ को निरखता है ॥ ३३ ॥

षष्ट्यां शरत्सु निधिपा अभीच्छात् स्वः पक्वेनाभ्यश्नवातै ।
उपैनं जीवान् पितरश्च पुत्रा एतं स्वर्गं गमयान्तमग्नेः ॥३४॥

षष्ट्याम् । शरत्-सु । निधि-पाः । अभि । इच्छात् । स्वः । पक्वेन । अभि । अश्नवातै ॥ उप । एनम् । जीवान् । पितरः । च । पुत्राः । एतम् । स्वः-गम् । गमय । अन्तम् । अग्नेः ३४

भाषार्थ—(षष्ट्याम्) साठ [बहुत] (शरत्सु) बरसों में (निधिपाः) निधियों का रक्षक [मनुष्य] (स्वः) सुख को (पक्वेन) परिपक्व [ज्ञान] के साथ (अभि इच्छात्) सब ओर खोजें और (अभि) सब प्रकार (अश्नवातै) प्राप्त करे । (पितरः) पितर [रक्षक ज्ञानी) (च) और (पुत्राः) पुत्र [कष्ट से बचाने वाले लोग] (एनम्) इस [वीर] के (उप जीवान् आश्रय से जीवते रहें, [हे परमेश्वर !] (एतम्) इस [वीर] को (अग्नेः) ज्ञान के (अन्तम्) अन्त [सीमा], (स्वर्गम्) सुख समाज में (गमय) पहुंचा ॥३४॥

भावार्थ—जो मनुष्य बड़े अभ्यास से परिपक्व ज्ञानी होकर मोक्ष सुख पाता है, उस विद्वान् वीर पुरुष का सब विद्वान् लोग आश्रय लेते हैं, और वह परमेश्वर के अनुग्रह से सब का अग्रगामी होकर आनन्दित होता है ॥ ३४ ॥

इस मन्त्र का प्रथम पाद आगे मन्त्र ४१ में है ॥

धर्ता ध्रियस्व धरुणे पृथिव्या अच्युतं त्वा देवताश्च्यावय-

३४—(षष्ट्याम्) षष्टिसंख्यायुक्तासु । अनेकासु-इत्यर्थः (शरत्सु) संवत्सरेषु (निधिपाः) निधिपालकः (अभि इच्छात्) अन्विच्छेत् (स्वः) सुखम् (पक्वेन) दृढज्ञानेन (अभि) (अश्नवातै) प्राप्नुयात् (एनम्) विद्वांसम् (उप जीवान्) लेट् । उपेत्य जीवन्तु (पितरः) पालका विज्ञानिनः (च) (पुत्राः) पुतो नरकात् त्रायकाः पुरुषाः (एतम्) (विद्वांसम्) (स्वर्गम्) सुखप्रापकं लोकम् (गमय) प्रापय (अन्तम्) सीमाम् (अग्नेः) ज्ञानस्य ॥

न्तु । तं त्वा दंपती जीवन्तौ जीवपुत्रावुद् वासयातः पर्यग्नि धानात् ॥ ३५ ॥

धर्ता । ध्रियस्व । धरुणे । पृथिव्याः । अच्युतम् । त्वा । देवताः । च्यवयन्तु ॥ तम् । त्वा । दंपती इति दम्-पती । जीवन्तौ । जीव-पुत्रौ । उत् । वासयातः । परि । अग्नि-धानात् ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—[हे वीर !] तू (धर्ता) धर्ता [धारण करने वाला] होकर (पृथिव्याः) पृथिवी के (धरुणे) धारण में (ध्रियस्व) दृढ़ रह, (अच्युतम् त्वा) तुझ निश्चल को (देवताः) देवता [विद्वान् लोग] (च्यवयन्तु) सहन करें। (तम् त्वा) उस तुझको (जीवन्तौ) जीवते हुये [पुरुषार्थी] (जीवपुत्रौ) जीवते [पुरुषार्थी] पुत्रों वाले (दम्पती) दोनों पति पत्नी (परि) सब ओर से (अग्निधानात्) ज्ञान के आधार [होने के कारण] से (उत्) उत्कर्षता से (वासयातः) निवास करावें ॥ ३५ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् पराक्रमी दृढ़स्वभाव पुरुष प्रजापालन में चतुर हो, विद्वान् लोग उसका आश्रय लेवें, और ऐसे पुत्र से माता पिता पुत्रवान् होकर उसको उच्च बनावें ॥ ३५ ॥

सर्वान्त्समागा अभिजित्य लोकान् यावन्तः कामाः समतीतृपस्तान् । वि गाहेथामायवनं च दर्विरेकस्मिन् पात्रे अध्युद्धरैनम् ॥ ३६ ॥

३५—(धर्ता) धारकः सन् (ध्रियस्व) धृतः स्थिरो भव (धरुणे) धारणे (पृथिव्याः) भूमिराज्यस्य (अच्युतम्) च्युङ् गतौ—क्त । निश्चलम् (त्वा) वीरम् (देवताः) विद्वांसः (च्यवयन्तु) च्यु हसने सहते च । सहन्ताम् (तम्) तादृशम् (त्वा) (दम्पती) जायापती (जीवन्तौ) प्राणान् धरन्तौ पुरुषार्थं कुर्वन्तौ (जीवपुत्रौ) जीविताः पुरुषार्थयुक्ताः पुत्रा ययोस्तौ (उत्) उत्कर्षेण (वासयातः) लेट् । निवासयताम् (परि) सर्वतः (अग्निधानात्) ज्ञानधारणकारणात् ॥

सर्वान् । सम्-आगाः । अभि-जित्य । लोकान् । यावन्तः । कामाः । सम् । अतीतृपः । तान् ॥ वि । गाहेथाम् । आ-यवनम् । च । दर्विः । एकस्मिन् । पात्रे । अधि । उत् । हर । एनम् ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—[हे वीर !] (सर्वान् लोकान्) सब लोकों को (अभिजित्य) भले प्रकार जीतकर (समागाः) तू आकर मिला है, (यावन्तः) जितनी (कामाः) कामनायें हैं, (तान्) उन सब को (सम्) यथावत् (अतीतृपः) तूने तृप्त किया है। (आयवनम्) मन्थन दण्डी (च) और (दर्विः) चमचा [दोनों] (एकस्मिन् पात्रे) एक पात्र में (वि गाहेथाम्) डूबें [हे वीर !] (एनम्) इस [आत्मा] को (अधि) अधिकार पूर्वक (उत् हर) ऊंचा ले चल ॥ ३६ ॥

भावार्थ—मनुष्य को योग्य है कि सब विघ्नों को पार करके शुभ कामनाओं को पूरा करे और एक परमात्मा में वा जगत् की रक्षा में तत्पर होकर आत्मा की उन्नति करता रहे, जैसे एक बटलोही में शाक आदि को दण्डी से कूटकर सिद्ध करते और चमचे से निकालते हैं ॥ ३६ ॥

उप स्तृणीहि प्रथय पुरस्ताद् घृतेन पात्रमभि घारयैतत् ।
वाश्रेवोस्रा तरुणं स्तनस्युमिमं देवासो अभिहिङ्कृणोत ॥३७॥

उप । स्तृणीहि । प्रथय । पुरस्तात् । घृतेन । पात्रम् । अभि । घारय । एतत् ॥ वाश्रा-इव । उस्रा । तरुणम् । स्तनस्युम् ।

३६—(सर्वान्) (समागाः) सम्+आङ्+इण् गतौ—लुङ्। समागतोऽसि (अभिजित्य) (लोकान्) (यावन्तः) (कामाः) इष्टपदार्थाः (सम्) सम्यक् (अतीतृपः) तर्पितवानसि (तान्) कामान् (वि) विविधम् (गाहेथाम्) थस्य तकारश्छान्दसः। गाहेताम्। निमग्ने भवताम् (आयवनम्) आङ्+यु मिश्रणामिश्रणयोः—ल्युट्। विलोडनदण्डः (च) (दर्विः) चमसः (एकस्मिन्) (पात्रे) भाजने (अधि) अधिकारपूर्वकम् (उत् हर) उच्चं प्राप्नुहि (एनम्) आत्मानम् ॥

स्तनस्युम् । इमम् । देवासः । अभि- हिङ्कृणोत ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान्!] (एतत्) इस (पात्रम्) पात्र [योग्य पुरुष] को (उप स्तृणीहि) फैला, (पुरस्तात्) आगे को (प्रथय) प्रसिद्ध कर, और (घृतेन) सार पदार्थ [तत्त्वज्ञान] से (अभि) भले प्रकार (घारय) प्रकाशमान कर। (देवासः) हे विद्वानो! (इमम्) इस [आत्मा] को (अभिहिङ्कृणोत) बहुत वृद्धि वाला करो, (इव) जैसे (वाश्रा) रंभाती हुयी (उस्रा) गाय (तरुणम्) नवीन (स्तनस्युम्) थन चाहने वाले [बछड़े] को ॥ ३७ ॥

भावार्थ—आचार्य को उचित है कि सुयोग्य ब्रह्मचारियों को उत्तम विद्या देकर बढ़ावे, जैसे गौ नवोत्पन्न बच्चे को दूध से बढ़ाती है ॥ ३७ ॥

उपास्तरीरकरो लोकमेतमुरुः प्रथतामसमः स्वर्गः । तस्मिञ्छ्रयातै महिषः सुपर्णो देवा एनं देवताभ्यः प्र यच्छान् ॥३८॥

उप । अस्तरीः । अकरः । लोकम् । एतम् । उरुः । प्रथताम् । असमः । स्वः-गः ॥ तस्मिन् । श्रयातै । महिषः । सु-पर्णः । देवाः । एनम् । देवताभ्यः । प्र । यच्छान् ॥ ३८ ॥

३७—(उपस्तृणीहि) स्तृञ् आच्छादने। विस्तारय (प्रथय) प्रख्यातं कुरु (पुरस्तात्) अग्रतः (घृतेन) घृ दीप्तौ—क्त। सारपदार्थेन। तत्त्वज्ञानेन (पात्रम्) पा रक्षणे—ष्ट्रन्। विद्यादियुक्तं दानयोग्यं ब्राह्मणम् (घारय) घृ दीप्तौ—णिच्। प्रकाशय (एतत्) (वाश्रा) स्फायितञ्चिवञ्चि०। उ० २। १३। वाश्ट शब्दे—रक्। शब्दायमाना (इव) यथा (उस्रा) स्फायितञ्चिवञ्चि०। उ० २। १३। वस निवासे—रक्, टाप्। गौः (तरुणम्) नूतनम् (स्तनस्युम्) सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३। १। ८। स्तन—क्यच्। सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ। वा० पा० ७। १। ५१। सुगागमः। क्याच्छन्दसि। पा० ३। २। १७०। उप्रत्ययः। स्तनमिच्छन्तं वत्सम् (इमम्) आत्मानम् (देवासः) हे विद्वांसः (अभिहिङ्कृणोत) अ० ७। ७३। ८। हि गतिवृद्ध्योः—डि। अभिगतवृद्धिं कुरुत ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान् !] तू ने (एतम्) इस [पुरुष] को (उप अस्तरीः) बढ़ाया और (लोकम्) दर्शनीय (अकरः) बनाया है, (उरुः) विस्तृत (असमः) व्याकुलता रहित (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला व्यवहार (प्रथताम्) बढ़े। (तस्मिन्) उस [सुख व्यवहार] में (महिषः) महान् (सुपर्णः) बड़ी पूर्ति वाला [वह पुरुष] (श्रयातै) आश्रय लेवे, (देवाः) विद्वान् लोग (एनम्) इस [सुख व्यवहार] को (देवताभ्यः) आनन्दों के लिये (प्र यच्छान्) देवें ॥ ३८ ॥

भावार्थ—विद्वानों का कर्तव्य है कि संसार में सुख के साधनों को फैलाकर सब को सुखी करके आप भी सुखी होवें ॥ ३८ ॥

यद्यज्जाया पचति त्वत् परःपरः पतिर्वा जाये त्वत् तिरः। सं तत् सृजेथां सह वां तदस्तु संपादयन्तौ सह लोकमेकम् ॥३९॥

यत्-यत्। जाया। पचति। त्वत्। परः-परः। पतिः। वा। जाये। त्वत्। तिरः॥ सम्। तत्। सृजेथाम्। सह। वाम्। तत्। अस्तु। सम्-पादयन्तौ। सह। लोकम्। एकम्॥ ३९ ॥

भाषार्थ—[हे पति !] (यद्यत्) जो कुछ [वस्तु] (जाया) पत्नी (त्वत्) तुझ से (परः परः) अलग अलग (पचति) पकाती है, (वा), अथवा,

---

३८—(उप अस्तरीः) विस्तारितवानसि (अकरः) कृतवानसि (लोकम्) दर्शनीयम् (एतम्) पुरुषम् (उरुः) विस्तीर्णः (प्रथताम्) प्रख्यातो भवतु (असमः) षम वैकल्ये—अच्। वैकल्यरहितः (स्वर्गः) सुखप्रापको व्यवहारः (तस्मिन्) सुखव्यवहारे (श्रयातै) श्रिञ् सेवायाम्—लेट्। श्रयतु। सेवताम् (महिषः) अविमह्योष्टिषच्। उ० १।४५। मह पूजायाम्—टिषच्। महान्। पूजनीयः (सुपर्णः) पॄ पालनपूरणयोः—न। बहुपूर्तिमान् (देवाः) विद्वांसः (एनम्) सुखव्यवहारम् (देवताभ्यः) मोदानां प्राप्तये (प्र यच्छान्) लेटि रूपम्। प्रयच्छन्तु। ददतु ॥

३९—(यद्यत्) यत्किंचित् (जाया) पत्नी (पचति) पक्वं करोति (त्वत्) तव सकाशात् (परः परः) पॄ पालनपूरणयोः—असुन्। दूरं दूरम्

(जाये) हे पत्नी ! (पतिः) पति (त्वत्) तुझ से (तिरः) गुप्त गुप्त [कुछ पकाता है] । (एकम्) एक (लोकम्) घर को (सह) मिलकर (सम्पादयन्तौ) बनाते हुये तुम दोनों (तत्) उस [गृह कर्म] को (सं सृजेथाम्) मिलाओ, (तत्) वह [गृहकर्म] (वाम्) तुम दोनों का (सह) मिलकर (अस्तु) होवे ॥ ३९ ॥

भावार्थ—पति पत्नी परस्पर विरोध न करें, सदा एकमत होकर ही प्रसन्नता पूर्वक गृहाश्रम पूरा करें ॥ ३९ ॥

यावन्तो अस्याः पृथिवीं सचन्ते अस्मत् पुत्राः परि ये संबभूवुः । सर्वांस्ताँ उप पात्रे ह्वयेथां नाभिं जानानाः शिशवः समायान् ॥ ४० ॥ (१६)

यावन्तः । अस्याः । पृथिवीम् । सचन्ते । अस्मत् । पुत्राः । परि । ये । सम्-बभूवुः ॥ सर्वान् । तान् । उप । पात्रे । ह्वयेथाम् । नाभिम् । जानानाः । शिशवः । सम्-आयान् ॥ ४० ॥ (१६)

भाषार्थ—(अस्याः) इस [पत्नी] के (यावन्तः) जितने (पुत्राः) पुत्र (पृथिवीम्) पृथिवी को (सचन्ते) सेवते हैं, और (ये) जो [पुत्र] (अस्मत् परि) हम से पृथक् (संबभुवुः) उत्पन्न हुये हैं । (तान् सर्वान्) उन सब को (पात्रे) रक्षणीय व्यवहार में (उप ह्वयेथाम्) तुम दोनों निकट बुलाओ, (नाभिम्) बन्धुधर्म (जानानाः) जानते हुये (शिशवः) वे बालक (समायान्) मिलकर चलें ॥ ४० ॥

(पतिः) (वा) (जाये) हे पत्नि (त्वत्) (तिरः) अन्तर्धाने (तत्) गृहस्थकर्म (संसृजेथाम्) संयोजयतम् (सह) साहित्ये (वाम्) युवयोः (तत्) (अस्तु) (संपादयन्तौ) संसाधयन्तौ (सह) (लोकम्) गृहम् (एकम्) ॥

४०—(यावन्तः) (अस्याः) जायायाः (पृथिवीम्) (सचन्ते) सेवन्ते (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (पुत्राः) (परि) पृथग् भूय (संबभूवुः) उत्पन्ना बभूवुः (सर्वान्) (तान्) (उप) समीपम् (पात्रे) रक्षणीये व्यवहारे (ह्वयेथाम्) आह्वयतं युवाम् (नाभिम्) बन्धुत्वम् (जानानाः) ज्ञा अवबोधने-शानच् । जानन्तः (शिशवः) बालकाः (समायान्) सम्+आङ्+या गतौ—लेट् । समागच्छन्ताम् ॥

भावार्थ—चाहे कोई सन्तान विवाह विधि से वा नियोग विधि से उत्पन्न हों, वे सब दाय भाग में यथावत् भाग पावें ॥ ४० ॥

वसो॒र्या धारा॒ मधु॑ना॒ प्रपी॑ना घृ॒तेन॑ मि॒श्रा अ॒मृत॑स्य॒ नाभ॑यः। सर्वा॒स्ता अव॑ रुन्धे स्व॒र्गः ष॒ष्ट्यां॑ श॒रत्सु॑ निधि॒पा अ॒भी-च्छात् ॥ ४१ ॥

वसोः। याः। धाराः। मधु॑ना। प्र-पीनाः। घृ॒तेन॑। मि॒श्राः। अ॒मृत॑स्य। नाभ॑यः॥ सर्वाः। ताः। अव॑। रु॒न्धे॒। स्वः॒-गः। ष॒ष्ट्याम्। श॒रत्-सु॑। नि॒धि॒-पाः। अ॒भि। इ॒च्छा॒त् ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(वसोः) श्रेष्ठ गुण की (याः धाराः) जो धारायें (मधुना) विज्ञान [मधुविद्या] से (प्रपीनाः) बढ़ी हुयी और (घृतेन) सार [तत्त्वज्ञान] से (मिश्राः) मिली हुयी (अमृतस्य) अमृत [मोक्ष सुख] की (नाभयः) नाभियें [मध्यभाग] हैं। (ताः सर्वाः) उन सब [धाराओं] को (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला [पुरुष] (अव रुन्धे) चौकसी से रख लेता है, और [उन को] (षष्ट्याम्) साठ [अनेक] (शरत्सु) बरसों में (निधिपाः) निधियों का रक्षक [मनुष्य] (अभि इच्छात्) खोजे ॥ ४१ ॥

भावार्थ—श्रेष्ठ गुण संसार में ईश्वर के विज्ञान और सृष्टि के तत्त्व ज्ञान से मनुष्य को बड़े प्रयत्न और बड़े अभ्यास से प्राप्त होते हैं ॥ ४१ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद ऊपर मन्त्र ३४ में आ चुका है ॥

नि॒धिं नि॑धि॒पा अ॒भ्ये॑नमिच्छा॒दनी॑श्वरा अ॒भितः॑ सन्तु॒ ये॒३॒॑ऽन्ये। अ॒स्माभि॑र्द॒त्तो निहि॑तः स्व॒र्गस्त्रि॒भिः काण्डै॒स्त्रीन्त्स्व॒र्गान॑रुक्षत् ॥ ४२ ॥

४१—(वसोः) श्रेष्ठगुणस्य (याः) (धाराः) प्रवाहाः (मधुना) विज्ञानेन। मधुविद्यया (प्रपीनाः) प्रवृद्धाः (घृतेन) घृ सेके दीप्तौ—क्त। सारेण। तत्त्वज्ञानेन (मिश्राः) संयुक्ताः (अमृतस्य) मोक्षसुखस्य (नाभयः) मध्यभागाः (सर्वाः) (ताः) धाराः (अव रुन्धे) सावधानतया रक्षति (स्वर्गः) सुखप्रापकः पुरुषः। अन्यत् पूर्ववत्—म० ३४ ॥

नि-धिम् । नि॒धि-पाः । अ॒भि । ए॒न॒म् । इ॒च्छा॒त् । अनी॑-श्वराः । अ॒भितः॑ । स॒न्तु॒ । ये । अ॒न्ये ॥ अ॒स्माभिः॑ । द॒त्तः । नि-हितः । स्वः॒-गः । त्रि॒-भिः । काण्डैः॑ । त्रीन् । स्वः॒-गान् । अ॒रु॒क्ष॒त् ॥ ४२ ॥

भाषार्थ–(निधिपाः) निधियों का रक्षक [पुरुष] (एनम्) इस (निधिम्) निधि [अर्थात् मोक्ष] को (अभि इच्छात्) खोजे, (ये) जो (अन्ये) दूसरे (वेदविरोधी] हैं, वे (अभितः) सब ओर से (अनीश्वराः) बिना ऐश्वर्य (सन्तु) होवें । (अस्माभिः) हम [धर्मात्माओं] से (दत्तः) रक्षित, (निहितः) स्थापित (स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाला [मनुष्य] (त्रिभिः) तीन [मानसिक, वाचिक और शारीरिक](काण्डैः) कामना योग्य कर्मों से (त्रीन्) तीन [आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक] (स्वर्गान्) स्वर्गों [सुख पहुंचाने वाले व्यवहारों] को (अरुक्षत्) ऊंचा चढ़ा है ॥ ४२ ॥

भावार्थ–मनुष्य ईश्वरनियमों पर चलकर ऐश्वर्य पाते हैं, अधर्मी लोग नहीं पाते, पहिले भी मनुष्यों ने मन, वाणी, और शरीर के उत्तम उपयोगों से आध्यात्मिक आदि सुख पाये हैं ॥ ४२ ॥

अ॒ग्नी रक्ष॑स्तपतु॒ यद् विदे॑वं क्र॒व्यात् पि॑शा॒च इ॒ह मा प्र पा॑स्त । नु॒दाम॑ एन॒मप॑ रुध्मो अ॒स्मदा॑दि॒त्या ए॑न॒मङ्गि॑रसः सचन्ताम् ॥४३॥

अ॒ग्निः । रक्षः॑ । त॒प॒तु॒ । यत् । वि-दे॑वम् । क्र॒व्य-अत् ।

४२—(निधिम्) कोशम् । मोक्षमित्यर्थः (निधिपाः) कोशपालकः (एनम्) (अभि इच्छात्) अन्वेषणेन प्राप्नुयात् (अनीश्वराः) ईश ऐश्वर्ये –वरच् । अनैश्वर्यवन्तः (अभितः) सर्वतः (ये) (अन्ये) वेदविरोधिनः (अस्माभिः) विद्वद्भिः (दत्तः)—देङ् पालने—क्त । दाधाघ्वदाप् । पा० १ । १ । २० । इति घुसंज्ञा । दो दद्घोः । पा० ७ । ४ । ४६ । दद् इत्यादेशः । रक्षितः (निहितः) स्थापितः (स्वर्गः) सुखप्रापकः पुरुषः (त्रिभिः) मानसिकवाचिकशारीरिकैः (काण्डैः) क्रादिभ्यः कित् । उ० १ । ११५ । कमु कान्तौ—ड । यद्वा, कण शब्दे—ड । अनुनासिकस्य क्विझलोःक्ङिति । पा० ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः । कमनीयैः कर्मभिः (त्रीन्) आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकान् (स्वर्गान्) सुखप्रापकान् व्यवहारान् (अरुक्षत्) अध्यतिष्ठत् ॥

पिशाचः । इह । मा । प्र । पास्त ॥ नुदामः । एनम् । अप ॥ रुध्मः । अस्मत् । आदित्याः । एनम् । अङ्गिरसः । सचन्ताम् ४३

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष] (रक्षः) उस राक्षस को (तपतु) जलावे (यत्) जो (विदेवम्) विरुद्ध व्यवहारी (क्रव्यात्) मांस खाने वाला है, (पिशाचः) पिशाच [मांस खाने वाला पुरुष] (इह) यहां पर (मा प्र पास्त) [जलादि] पान न करे। (एनम्) इस [पिशाच] को (अस्मत्) अपने से (नुदामः) हम हटाते हैं और (अप रुध्मः) निकाले देते हैं, (आदित्याः) आदित्य [अखण्ड ब्रह्मचारी] (अङ्गिरसः) ऋषि लोग (एनम्) इस [तेजस्वी पुरुष] को (सचन्ताम्) मिलते रहें ॥ ४३ ॥

भावार्थ—विद्वान् तेजस्वी पुरुष कलहकारी दुराचारियों को निकालें और महात्मा लोग विद्वान् का सहाय करें ॥ ४३॥

आदित्येभ्यो अङ्गिरोभ्यो मध्विदं घृतेन मिश्रं प्रति वेदयामि ।
शुद्धहस्तौ ब्राह्मणस्यानिहत्यैतं स्वर्गं सुकृतावपीतम् ॥ ४४ ॥

आदित्येभ्यः अङ्गिरःभ्यः । मधु । इदम् । घृतेन । मिश्रम् । प्रति । वेदयामि ॥ शुद्धहस्तौ । ब्राह्मणस्य । अनिहत्य । एतम् । स्वःगम् । सुकृतौ । अपि । इतम् ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—(आदित्येभ्यः) अखण्डब्रह्मचारी (अङ्गिरोभ्यः) ऋषियों

४३—(अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी पुरुषः (रक्षः) राक्षसम् (तपतु) दहतु (यत्) (विदेवम्) दिवु व्यवहारे—अच् । विरुद्धव्यवहारिणम् (क्रव्यात्) मांसभक्षकम् (पिशाचः) अ० १ । १६ । ३ । मांसभक्षकः (इह) अत्र (मा प्र पास्त) पा पाने—लुङ् । आत्मनेपदं छान्दसम् । जलादिपानं मा कुर्यात् (नुदामः) प्रेरयामः (एनम्) पिशाचम् (अप रुध्मः) बहिष्कुर्मः (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (आदित्याः) अ० १ । ६ । १ । अदिति—ण्य । अखण्डब्रह्मचारिणः (एनम्) तेजस्विनं विद्वांसम् (अङ्गिरसः) अ० २ । १२ । ४ । ऋषयः (सचन्ताम्) षच समवाये । संगच्छन्तु ॥

४४—(आदित्येभ्यः) म० ४३ । अखण्डब्रह्मचारिभ्यः (अङ्गिरोभ्यः)

के लिये (घृतेन) सार [तत्त्वज्ञान] से (मिश्रम्) मिले हुये (इदम्) इस (मधु) विज्ञान [मधुविद्या] को (प्रति वेदयामि) मैं [ईश्वर] जताये देता हूं [हे पति पत्नी !] तुम दोनों (शुद्धहस्तौ) शुद्ध हाथों वाले और (सुकृतौ) सुकर्मी होकर (ब्राह्मणस्य) वेद वा ब्रह्माण्ड के स्वामी [परमेश्वर] के (एतम्) इस (स्वर्गम्) सुख पहुंचाने वाले व्यवहार को (अनिहत्य) नष्ट न करके [सदा मानकर] (अपि इतम्) चलते चलो ॥ ४४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर पूर्ण विदुषी स्त्रियों और पूर्ण विद्वान् पुरुषों को आज्ञा देता है कि वे सदा धर्मात्मा रहकर ईश्वर की आज्ञा माने और उन्नति करते जावें ॥ ४४ ॥

इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात् परमेष्ठी समाप ।
आ सिञ्च सर्पिर्घृतवत् समङ्ग्ध्येष भागो अङ्गिरसो नो अत्र ॥ ४५ ॥

इदम् । प्र । आपम् । उत्-तमम् । काण्डम् । अस्य । यस्मात् । लोकात् । परमे-स्थी । सम्-आप ॥ आ । सिञ्च । सर्पिः । घृत-वत् । सम् । अङ्ग्धि । एषः । भागः । अङ्गिरसः । नः । अत्र ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—(इदम्) यह (उत्तमम्) उत्तम (काण्डम्) कामना योग्य पद (अस्य) उस [समाज] का (प्र आपम्) मैं [ब्रह्मचारी] ने पाया है, (यस्मात्) जिस (लोकात्) समाज से (परमेष्ठी) बड़े ऊंचे पद वाले [ब्रह्मचारी] ने [उत्तम पद को] (समाप) पूरा पूरा पाया था । [हे आचार्य !]

म० ४३ । ऋषिभ्यः (मधु) विज्ञानम् (इदम्) (घृतेन) सारेण । तत्त्वज्ञानेन (मिश्रम्) संयुक्तम् (प्रति) प्रत्यक्षम् (वेदयामि) विज्ञापयामि (शुद्धहस्तौ) पवित्रहस्तकर्माणौ (ब्राह्मणस्य) ब्रह्म—अण् । ब्रह्मणो वेदस्य ब्रह्माण्डस्य वा स्वामिनः परमेश्वरस्य (अनिहत्य) अनाशयित्वा (एतम्) (स्वर्गम्) सुखप्रापकं व्यवहारम् (सुकृतौ) धर्मकर्माणौ (अपि) अवधारणे (इतम्) गच्छतम् ॥

४५—(इदम्) प्रत्यक्षम् (प्रापम्) प्राप्तवानस्मि (उत्तमम्) श्रेष्ठम् (काण्डम्) म० ४२ । कमनीयं पदम् (अस्य) तस्य । समाजस्य (यस्मात्) (लोकात्) समाजात् (परमेष्ठी) उत्कृष्टे पदे वर्तमानो ब्रह्मचारी (सम्) सम्यक् (आप) प्राप्तवान् (आ) समन्तात् (सिञ्च (सर्पिः) अर्चि—

तू (घृतवत्) प्रकाश युक्त (सर्पिः) ज्ञान को (आ सिञ्च) सब ओर सींच और (सम्) ठीक ठीक (अङ्ग्धि) प्रकट कर, (अङ्गिरसः) विद्वान् [आचार्य] का (एषः) यह (भागः) सेवनीय व्यवहार (नः) हमारे लिये (इह) यहां [संसार में] [होवे] ॥ ४५ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारिणी और ब्रह्मचारी पूर्व विद्यार्थियों के समान नियम पूर्वक विद्या का अभ्यास करें और आचार्य से विद्या के लिये प्रार्थना किया करें ॥ ४५ ॥

सत्याय च तपसे देवताभ्यो निधिं शेवधिं परि दद्म एतम् । मा नो द्यूतेऽव गान्मा समित्यां मा स्मान्यस्मा उत्सृजता पुरा मत् ॥ ४६ ॥

सत्याय । च । तपसे । देवताभ्यः । नि-धिम् । शेव-धिम् । परि । दद्मः । एतम् ॥ मा । नः । द्यूते । अव । गात् । मा । सम्-इत्याम् । मा । स्म । अन्यस्मै । उत् । सृजत । पुरा । मत् ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—(सत्याय) सत्य [यथार्थ कर्म करने] के लिये (च) और (तपसे) तप [ऐश्वर्य बढ़ाने] के लिये (देवताभ्यः) विजय चाहने वाले [ब्रह्मचारियों] को (एतम्) यह (शेवधिम्) सुखदायक (निधिम्) निधि [विद्याकोश] (परिदद्मः) हम [आचार्य लोग] सौंपते हैं। (नः) हमारा

शुचिहुत्सपि० । उ० २ । १०८ । सृप गतौ—इसि । ज्ञानम् (घृतवत्) प्रकाशयुक्तम् (सम्) सम्यक् (अङ्ग्धि) अञ्जू व्यक्तीकरणे । व्यक्तं प्रकटं कुरु (एषः) (भागः) सेवनीयो व्यवहारः (अङ्गिरसः) विदुषः पुरुषस्य । आचार्यस्य (नः) अस्मभ्यम् (अत्र) संसारे ॥

४६—(सत्याय) यथार्थकर्मकरणाय (च) (तपसे) ऐश्वर्यवर्धनाय (देवताभ्यः) विजिगीषुभ्यो विद्यार्थिभ्यः (निधिम्) विद्याकोशम् (शेवधिम्) शेवं सुखम्—निघ० ३ । ६ । सुखप्रदम् (परिदद्मः) समर्पयामः (एतम्) अस्माकम् (द्यूते) पाशादिक्रीडायाम् । कैतवे (मा अव गात्)

वह [निधि] (द्यूते) जुये में (मा अव गात्) न चला जावे और (मा) न (समित्याम्) संग्राम में और (मा स्म) न कभी वह [निधि] (अन्यस्मै) अन्य [अधर्मी) पुरुष को (मत्) मुझ [धर्मात्मा] से (पुरा) आगे होकर (उत् सृजत) छुट जावे ॥ ४६ ॥

भावार्थ—आचार्य ब्रह्मचारियों को उपदेश करे कि इस विद्याकोश को धर्म की वृद्धि के लिये हम तुम्हें देते हैं, हमारे उपदेश से विरुद्ध इस विद्यारत्न को जुये आदि खोटे कामों में मत बिगाड़ो ॥ ४६ ॥

अहं पचाम्यहं ददामि ममेदु कर्मन् करुणेऽधि जाया। कौमारो लोको अजनिष्ट पुत्रो ३ऽन्वारभेथां वय उत्तरावत् ॥ ४७ ॥

अहम्। पचामि। अहम्। ददामि। मम। इत्। ऊं इति। कर्मन्। करुणे। अधि। जाया ॥ कौमारः। लोकः। अजनिष्ट। पुत्रः। अनु-आरभेथाम्। वयः। उत्तर-वत् ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं [आचार्य] [विद्याकोश को मन्त्र ४६] (पचामि) पक्का [दृढ़] करता हूं, और (अहम्) मैं (ददामि) देता हूं, (मम) मेरी (जाया) पत्नी (इत्) भी (उ) निश्चय करके (करुणे) करुणायुक्त (कर्मन्) कर्म में (अधि) अधिकृत है। (कौमारः) उत्तम कुमारियों वाला और (पुत्रः) उत्तम पुत्रों वाला (लोकः) यह लोक (अजनिष्ट) हुआ है, [हे कुमारी कुमारो !] तुम दोनों (उत्तरावत्) अधिक उत्तम गुण वाला

मा नश्येत् (मा) निषेधे (समित्याम्) सङ्ग्रामे—निघ० २। १७। (मा स्म) नैव (अन्यस्मै) विरुद्धस्वभावाय। अधर्मिणे (उत् सृजत) सृज विसर्गे—लङ्, आत्मनेपदं छान्दसम्। स्मोत्तरे लङ् च। पा० ३। ३। १७६। मास्मेत्युपपदे—लङ्। त्यज्यताम् (पुरा) अग्रतः (मत्) मत्सकाशात् ॥

४७—(अहम्) आचार्यः (पचामि) पक्वं दृढं करोमि, निधिम्—म० ४६ (अहम्) (ददामि) (मम) (इत्) एव (उ) निश्चयेन (कर्मन्) विहितकर्मणि (करुणे) करुणा—अर्श आद्यच्। करुणावति। दयावति (अधि) अधिकृता (जाया) पत्नी (कौमारः) कुमारी-अण्। श्रेष्ठकुमारीयुक्तः (लोकः) समाजः (अजनिष्ट) प्रादुरभवत् (पुत्रः) पुत्र—अर्श आद्यच्। श्रेष्ठपुत्रयुक्तः (अन्वारभेथाम्) निरन्तरमारम्भं कुरुतम् (वयः) जीवनम्

(वयः) जीवन (अन्वारभेथाम्) निरन्तर आरम्भ करो ॥ ४७ ॥

भावार्थ—आचार्य और आचार्यानी विद्या का उपदेश दृढ़ता से करें जिससे कुमारी और कुमार संसार में धर्म के उदाहरण बनकर सदा श्रेष्ठ जीवन बितावें ॥ ४७ ॥

न किल्बिषमत्र नाधारो अस्ति न यन्मित्रैः समममान एति । अनूनं पात्रं निहितं न एतत् पक्तारं पक्वः पुनरा विशाति ॥ ४८ ॥

न । किल्बिषम् । अत्र । न । आ-धारः । अस्ति । न । यत् । मित्रैः । सम्-अममानः । एति ॥ अनूनम् । पात्रम् । नि-हितम् । नः । एतत् । पक्तारम् । पक्वः । पुनः । आ । विशाति ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(अत्र) इस [हमारे समाज] में (न) न तो (किल्बिषम्) कोई दोष, (न) न (आधारः) गिर पड़ने का व्यवहार (अस्ति) है और (न) न [वह कर्म है] (यत्) जिससे (मित्रैः) मित्रों के साथ (समममानः) बहुत पीड़ा देने वाला व्यवहार (एति) चलता है । (एतत्) यह (नः) हमारा (पात्रम्) पात्र [हृदय] (अनूनम्) बिना रीता [परिपूर्ण] (निहितम्) रक्खा हुआ है, (पक्वः) परिपक्व [दृढ़ बोध] (पक्तारम्) दृढ़ करने वाले पुरुष में (पुनः) निश्चय करके (आ विशाति) प्रवेश करेगा ॥ ४८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अपने और अपने सम्बन्धियों के दोषों को हटाकर सब को उत्तम गुणी बनाता है, तब उनके हृदयों में परिपक्व ज्ञान प्रवेश करता है ॥ ४८ ॥

(उत्तरावत्) म० १० । अधिकोत्तमगुणयुक्तम् ॥

४८—(न) निषेधे (किल्बिषम्) अ० ५ । १६ । ५ । किल पीडायाम्—टिषच् बुक् च । अपराधः (अत्र) समाजे (न) (आधारः) आङ्+धृङ् अवध्वंसने अवस्थाने च—घञ् । संपतनव्यवहारः (अस्ति) (न) (यत्) यस्मात् (मित्रैः) (समममानः) सम्+अम गतौ पीडने च—चानश् । संपीडको व्यवहारः (एति) गच्छति । वर्तते (अनूनम्) परिपूर्णम् (पात्रम्) रक्षासाधनम् । हृदयम् (निहितम्) स्थापितम् (नः) अस्माकम् (एतत्) प्रत्यक्षम् (पक्तारम्) दृढीकर्तारम् (पक्वः) दृढो बोधः (पुनः) अवधारणे (आ विशाति) लेट् । प्रविशेत् ॥

प्रियं प्रियाणां कृणवाम तमस्ते यन्तु यतमे द्विषन्ति । धेनुरनड्वान् वयोवय आयदेव पौरुषेयमप मृत्युं नुदन्तु ॥ ४८ ॥

प्रियम् । प्रियाणाम् । कृणवाम । तमः । ते । यन्तु । यतमे । द्विषन्ति ॥ धेनुः । अनड्वान् । वयः-वयः । आ यत् । एव । पौरुषेयम् । अप । मृत्युम् । नुदन्तु ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(प्रियाणाम्) अपने प्यारों का हम (प्रियम्) प्रिय [कर्म] (कृणवाम) करें (ते) वे [दुष्ट] (तमः) अन्धकार [कारागार] में (यन्तु) जावें (यतमे) जो कोई (द्विषन्ति) [हम से] वैर करते हैं। (धेनुः) दुधैल गाय, (अनड्वान्) छकड़ा ले चलने वाला बैल और (आयत्) आता हुआ (वयोवयः) प्रत्येक अन्न (एव) निश्चय करके (पौरुषेयम्) पुरुष की (मृत्युम्) मृत्यु को (अप नुदन्तु) ढकेल देवें ॥ ४८ ॥

भावार्थ—धर्मात्मा लोग धर्मात्मा हितकारियों से प्रिय व्यवहार करें और दुष्टों को कष्ट देते रहें, जिससे गौ, बैल, अन्न आदि आवश्यक पदार्थ बढ़कर संसार की वृद्धि करें ॥ ४८ ॥

समग्नयो विदुरन्यो अन्यं य ओषधीः सचते यश्च सिन्धून् । यावन्तो देवा दिव्या३तपन्ति हिरण्यं ज्योतिः पचतो बभूव ॥ ५० ॥ (१७)

सम् । अग्नयः । विदुः । अन्यः । अन्यम् । यः । ओषधीः । सचते । यः । च । सिन्धून् ॥ यावन्तः । देवाः । दिवि ।

४८—(प्रियम्) प्रीतिकरं कर्म (प्रियाणाम्) स्वहितकारकाणाम् (कृणवाम) कुर्याम (तमः) अन्धकारम् । कारागारम् (ते) दुष्टाः (यन्तु) गच्छन्तु (यतमे) ये केचित् (द्विषन्ति) वैरायन्ते (धेनुः) दोग्ध्री गौः (अनड्वान्) शकटवाहको बलीवर्दः (वयोवयः) प्रत्येकप्रकारमन्नम् (आयत्) इण् गतौ—शतृ । आगच्छत् (एव) निश्चयेन (पौरुषेयम्) पुरुष-ढञ् । मानुषम् (अप) दूरे (मृत्युम्) मरणम् (नुदन्तु) प्रेरयन्तु ॥

आ-तपन्ति । हिरण्यम् । ज्योतिः । पचतः । बभूव ॥५०॥ (१७)

भाषार्थ—(अग्नयः) सब आग [के ताप] (अन्यो अन्यम्) परस्पर (सं विदुः) मिलते हैं, (यः) जो [ताप] (ओषधीः) ओषधियों [अन्न सोमलता आदि] को (च) और (यः) जो (सिन्धून्) [पृथिवी और अन्तरिक्ष के] समुद्रों को (सचते) सेवता है । (यावन्तः) जितने (देवाः) चमकते हुये लोक (दिवि) आकाश में (आतपन्ति) सब ओर तपते हैं, [वैसेही] (पचतः) सब के परिपक्व करने वाले वा विस्तारक [परमेश्वर] के (हिरण्यम्) कमनीय प्रकाश ने (ज्योतिः) [प्रत्येक] ज्योति में (बभूव) मेल किया है ॥ ५० ॥

भावार्थ—जैसे भौतिक अग्नि, बिजुली आदि के रूप से सब पदार्थों और सब लोकों को सहारता और चमकाता है, वैसेही जगत्स्रष्टा परमात्मा प्रत्येक अग्नि आदि को सहारता और चमकाता है ॥ ५० ॥

एषा त्वचां पुरुषे सं बभूवानग्नाः सर्वे पशवो ये अन्ये ।
क्षत्रेणात्मानं परि धापयाथोमोतं वासो मुखमोदनस्य ॥५१॥

एषा । त्वचाम् । पुरुषे । सम् । बभूव । अनग्नाः । सर्वे । पशवः । ये । अन्ये ॥ क्षत्रेण । आत्मानम् । परि । धापयाथः । अमा-उतम् । वासः । मुखम् । ओदनस्य ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—(त्वचाम्) त्वचाओं [शरीर की खालों] में से (एषा)

५०—(अग्नयः) अग्नितापाः (संविदुः) सं गच्छन्ते (अन्यो अन्यम्) परस्परम् (यः) अग्निः (ओषधीः) अन्नसोमलतादीन् (सचते) सेवते (यः) (च) (सिन्धून्) पृथिव्यन्तरिक्षस्थान् समुद्रान् (यावन्तः) (देवाः) प्रकाशमाना लोकाः (दिवि) आकाशे (आतपन्ति) (हिरण्यम्) अ० १ । ९ । २ । हर्यतेः कन्यन् हिर् च । उ० ५ । ४४ । हर्य गतिकान्त्योः—कन्यन्, हिरादेशः । कमनीयः प्रकाशः (ज्योतिः) तेजः (पचतः) पच पाके व्यक्तीकरणे च-शतृ । पक्वं दृढं कुर्वतो व्यक्तीकुर्वतो वा परमेश्वरस्य (बभूव) भू मिश्रीकरणे-लिट् । मिश्रीकृतवान् ॥

५१—(एषा) दृश्यमाना (त्वचाम्) शरीरचर्मणां मध्ये (पुरुषे)

यह (पुरुषे) पुरुष [शरीर] पर (सम् बभूव) मिली है, और (ये) जो (अन्ये) दूसरे (पशवः) जीव हैं, (सर्वे) वे सब [भी] (अनग्नाः) बिना नंगे [खाल वाले] हैं। [हे स्त्री पुरुषो !] तुम दोनों (क्षत्रेण) हानि से बचाने वाले बल से (आत्मानम्) अपने को (परि धापयाथः) ढंपवाओ, [जैसे] (अमोतम्) ज्ञान से बुना हुआ (वासः) कपड़ा (ओदनस्य) अन्न आदि का (मुखम्) मुख्य [रक्षासाधन] है ॥ ५१ ॥

भावार्थ—मनुष्यों में मनुष्य शरीर और अन्य जीवों में अन्य प्रकार के शरीर व्यक्ति सूचक हैं, किन्तु मनुष्यही परमात्मा के ज्ञान से मनुष्यत्व पाकर उन्नति करते हैं, जैसे समझ बूझकर बनाया हुआ वस्त्र पदार्थों के रखने में समर्थ होता है ॥ ५१ ॥

यद॒क्षेषु॑ व॒दा यत् समि॑त्यां॒ यद्वा॑ व॒दा अनृ॑तं वित्तका॒म्या। स॒मा॒नं तन्तु॑म॒भि सं॒वसा॑नौ तस्मि॒न्त्सर्वं॒ शम॑लं सादयाथः ॥ ५२ ॥

यत्। अ॒क्षेषु॑। व॒दाः। यत्। सम्ऽइ॑त्याम्। यत्। वा। व॒दाः। अनृ॑तम्। वि॒त्त॒ऽका॒म्या॥ स॒मा॒नम्। तन्तु॑म्। अ॒भि। स॒म्ऽवसा॑नौ। तस्मि॑न्। सर्व॑म्। शम॑लम्। सा॒द॒या॒थः॒ ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—[हे स्त्री वा पुरुष !] (यत्) जो कुछ [झूठ] (अक्षेषु) अभियोगों [राजगृह के विवादों] में, [अथवा] (यत्) जो कुछ [झूठ] (समित्याम्) संग्राम में (वदाः) तू बोले, (वा) अथवा (यत्) जो कुछ

पुरुषशरीरे (संबभूव) उत्पन्ना बभूव (अनग्नाः) नञ् ओनजी व्रीडायाम्—क्त। सवस्त्राः। सचर्माणः (सर्वे) (पशवः) प्राणिनः (ये) (अन्ये) (क्षत्रेण) क्षतः क्षतात् त्रायकेण बलेन (आत्मानम्) (परि धापयाथः) आच्छादयतं युवाम् (अमोतम्) अ० ९। ५। १४। अम गतौ—घप्रत्ययः, टाप्+वेञ् तन्तुसन्ताने-क्त। ज्ञानेन उतं स्यूतम् (वासः) वस्त्रम् (मुखम्) प्रधानं रक्षासाधनम् (ओदनस्य) अन्नस्य ॥

५२—(यत्) असत्यम् (अक्षेषु) व्यवहारेषु। राजगृहविवादेषु (वदाः) लेट्। कथयेः (यत्) समित्याम्) सङ्ग्रामे (यत्) (वा) अथवा (वदाः) (अनृतम्) असत्यम् (वित्तकाम्या) वसिवपियजि०। उ० ४। १२५। कमु

(अनृतम्) झूठ (वित्तकाम्या) धन की कामना से (वदाः) तू बोले। (समानम्) एक ही (तन्तुम् अभि) तन्तु [वस्त्र] में (संवसानौ) ढके हुये तुम दोनों [स्त्री पुरुषो] (तस्मिन्) उस [झूठ] में (सर्वम्) सब (शमलम्) भ्रष्ट कर्म को (सादयाथः) स्थापित करोगे ॥ ५२ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुषों को योग्य है कि एक दूसरे को अपने सदृश समझ कर कठिन से कठिन आपत्ति में भी असत्य न बोलें, असत्य ही सब पापों का मूल है ॥ ५२ ॥

वर्षं वनुष्वापि गच्छ देवांस्त्वचो धूमं पर्युत्पातयासि। विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्त्सयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ॥५३॥

वर्षम्। वनुष्व। अपि। गच्छ। देवान्। त्वचः। धूमम्। परि। उत्। पातयासि ॥ विश्व-व्यचाः। घृत-पृष्ठः। भविष्यन्। स-योनिः। लोकम्। उप। याहि। एतम् ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—[हे पुरुष!] तू (वर्षम्) वरणीय [श्रेष्ठ] कर्म का (वनुष्व) सेवन कर, (देवान्) कामना योग्य गुणों को (अपि) अवश्य (गच्छ) प्राप्त हो, (त्वचः) अपनी खाल [देह] से (धूमम्) धुयें [मैल] को (परि) सब ओर (उत् पातयासि) उड़ा दे। (विश्वव्यचाः) सब व्यवहारों में फैला हुआ, (घृतपृष्ठः) प्रकाश से सींचता हुआ और (सयोनिः) समान घर वाला (भविष्यन्) भविष्यत् में होता हुआ तू (एतम्) इस (लोकम्) लोक [व्यवहार मण्डल] में (उप याहि) पहुंच ॥ ५३ ॥

कान्तौ—इञ्। धनकामनया (समानम्) तुल्यम् (तन्तुम्) सूत्रम्। वस्त्रमित्यर्थः (अभि) प्रति (संवसानौ) सम्यग् आच्छादितौ (तस्मिन्) अनृते (सर्वम्) संपूर्णम् (शमलम्) भ्रष्टकर्म (सादयाथः) लेट्। स्थापयिष्यथः ॥

५३—(वर्षम्) वृतृवदिवचि०। उ० ३। ६२ वृञ् वरणे—सप्रत्ययः। वरणीयं स्वीकरणीयं कर्म (वनुष्व) सेवस्व (अपि) अवश्यम् (गच्छ) प्राप्नुहि (देवान्) कामनीयान् गुणान् (त्वचः) चर्मणः। देहात् (परि) सर्वतः (उत्) ऊर्ध्वम् (पातयासि) लेट्। गमय। अन्यत् पूर्ववत्—म० १९ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष शुभ कर्म और शुभ गुणों को प्राप्त होकर अज्ञान को दूर फेंकें, जैसे प्रकाश के बल से धुआं इतर वितर हो जाता है। और वे ज्ञानी पुरुष संसार के सब काम साधने में साधु होवें ॥ ५३ ॥

इस मन्त्र का दूसरा भाग ऊपर मन्त्र १६ में आचुका है ॥

तन्वं स्वर्गो बहुधा वि चक्रे यथा विद आत्मन्नन्यवर्णाम्। अपाजैत् कृष्णां रुशतीं पुनानो या लोहिनी तां ते अग्नौ जुहोमि ५४ ॥

तन्वम् । स्वःऽगः । बहुऽधा । वि । चक्रे । यथा । विदे । आत्मन् । अन्यऽवर्णाम् ॥ अप । अजैत् । कृष्णाम् । रुशतीम् । पुनानः । या । लोहिनी । ताम् । ते । अग्नौ । जुहोमि ५४

भाषार्थ—(स्वर्गः) सुख पहुंचाने वाले [परमेश्वर] ने (तन्वम्) इस फैलावट [सृष्टि] को (बहुधा) बहुत प्रकार से (वि) विशेष करके (चक्रे) बनाया है, (यथा) जैसा (आत्मन्) परमात्मा के भीतर (अन्यवर्णाम्) भिन्नवर्ण [रूप] वाली [सृष्टि] को (विदे) मैं पाता हूं। (कृष्णाम्) काली [अन्धकार युक्त] (रुशतीम्) कष्ट देने वाली [फैलावट] को (पुनानः) शुद्ध करने वाले [परमेश्वर] ने (अप अजैत्) जीत लिया है, (या) जो (लोहिनी) लोहमयी [कठोर फैलावट] है, (ताम्) उस [फैलावट] को (ते) तेरे (अग्नौ) ज्ञान पर (जुहोमि) मैं छोड़ता हूं ॥ ५४ ॥

५४—(तन्वम्) विस्तृतिम्। सृष्टिम् (स्वर्गः) सुखप्रापकः परमेश्वरः (बहुधा) विविधप्रकारेण (वि) विशेषेण (चक्रे) रचितवान् (यथा) येन प्रकारेण (विदे) नकारलोपः। अहं विन्दे। लभे (आत्मन्) परमात्मनि (अन्यवर्णाम्) भिन्नभिन्नरूपाम् (अप अजैत्) अजयत्। अवश्यं जितवान्। वशीकृतवान् (कृष्णाम्) कालीम्। अन्धकारयुक्ताम् (रुशतीम्) रुश हिंसायाम्-शतृ। हिंसन्तीम्। करालीं विस्तृतिम् (पुनानः) पावकः। शोधकः (या) तनूः (लोहिनी) म० २१। लोहमयी (ताम्) विस्तृतिम् (ते) तव (अग्नौ) ज्ञाने (जुहोमि) ददामि। त्यजामि ॥

भावार्थ—परमात्मा ने विविध सृष्टि को हमारे सुख के लिये रचकर अपने वश में रक्खा है और सब रुकावटों को हटाया है मनुष्यों को जितना जितना ज्ञान होता जाता है, उतना उतना ही वह परमेश्वर पर विश्वास करता है ॥ ५४ ॥

प्राच्यै त्वा दिशे३॑ऽग्नयेऽधि॑पतयेऽसि॒ताय॑ रक्षि॒त्र आ॑दि॒त्यायेषु॑मते । ए॒तं परि॑ दद्म॒स्तं नो॑ गोपाय॒तास्माक॒मैतो॑: । दि॒ष्टं नो॒ अत्र॑ ज॒रसे॒ नि ने॑षज्ज॒रा मृ॒त्यवे॒ परि॑ णो ददा॒त्वथ॑ प॒क्वेन॑ स॒ह सं भ॑वेम ॥ ५५ ॥

प्राच्यै॑ । त्वा॒ । दि॒शे । अ॒ग्नये॑ । अधि॑-पतये । अ॒सि॒ताय॑ । र॒क्षि॒त्रे । आ॒दि॒त्याय॑ । इषु॑-मते ॥ ए॒तम् । परि॑ । द॒द्म॒: । तम् । नः॒ । गो॒पा॒य॒त॒ । आ । अ॒स्माक॑म् । आ-ए॑तो: ॥ दि॒ष्टम् । नः॒ । अत्र॑ । ज॒रसे॑ । नि । ने॒ष॒त् । ज॒रा । मृ॒त्यवे॑ । परि॑ । नः॒ । द॒दा॒तु॒ । अथ॑ । प॒क्वेन॑ । स॒ह । सम् । भ॒वे॒म॒ ॥५५॥

भाषार्थ—(प्राच्यै दिशे) पूर्व वा सन्मुख वाली दिशा में जाने के निमित्त (अग्नये) ज्ञानस्वरूप, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (असिताय) बन्धन रहित, (रक्षित्रे) रक्षक परमेश्वर को (इषुमते) बाण वाले [वा हिंसा वाले] (आदित्याय) सूर्य [के ताप] रोकने के लिये (एतम्) इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को] (परि दद्मः) हम सौंपते हैं। (तम्) उस [जीवात्मा] को (नः) हमारे अर्थ, (अस्माकम्) हमारी (ऐतोः) सब ओर गति के

५५—(प्राच्यै दिशे) अ० ३।२७।१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। पा० २।३।१४। इति चतुर्थी। प्राचीं पूर्वामभिमुखीभूतां वा दिशां गन्तुम् (त्वा) त्वां जीवात्मानम् (अग्नये) ज्ञानस्वरूपाय (अधिपतये) अधिष्ठात्रे (असिताय) अबद्धाय (रक्षित्रे) रक्षकाय परमेश्वराय (आदित्याय) अ० १।६।१। सूर्यतापं निवारयितुम् (इषुमते) ईषेः किच्च। उ० १।१३। ईष गतौ हिंसायां च-उ, कित्। इषुरीषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा—निरु० ६।

लिये (आ) सब ओर से (गोपायत) तुम [विद्वानो] बचाओ। वह [परमेश्वर] (नः) हमें (अत्र) यहां [संसार में] (दिष्टम्) नियत कर्म की ओर (जरसे) स्तुति के लिये (नि नेषत्) ले ही चले। और (जरा) स्तुति [ही] (नः) हमें (मृत्यवे) मृत्यु को (परि ददातु) सौंपे [अर्थात् हम स्तुति के साथ मरें]। (अथ) सो (पक्वेन सह) परिपक्व [दृढ़] स्वभाव वाले परमात्मा के साथ (सं भवेम) हम समर्थ होवें ॥ ५५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उचित है कि पूर्व वा सन्मुख वाली तथा दूसरी दिशाओं में चलते हुये वे उस सर्वज्ञ, सर्वस्वामी, सर्वरक्षक परमात्मा को ध्यान में रखकर विद्वानों के सत्संग से अपनी गति बढ़ावें और वेदविहित कर्म करके संसार में कीर्तिमान् होवें और प्रयत्न करके कीर्ति के साथ ही वे शरीर को छोड़ें। यही प्रार्थना परमात्मा से सदा करते रहें। यही भावार्थ अगले मन्त्रों में लगा लें ॥ ५५ ॥

मन्त्र ५५-६० के प्रथम भागों का मिलान—अथर्व० का० ३ सू० २७ म० १—६ के प्रथम भागों से यथाक्रम करें (अथ पक्वेन...) अन्तिम भाग अथर्व० ६। ११९। २ के अन्त में आया है ॥

दक्षिणायै त्वा दिश इन्द्रायाधिपतये तिरश्चिराजये रक्षित्रे यमायेषुमते। एतं ०। ० ॥ ५६ ॥

१८। बाणवन्तं हिंसावन्तं वा निचारयितुम् (एतम्) आत्मानम् (परिदद्मः) समर्पयामः (तम्) जीवात्मानम् (नः) अस्मभ्यम् (गोपायत) रक्षत हे विद्वांसः (आ) समन्तात् (अस्माकम्) (एतोः) कमिमनिजनि०। उ० १। ७३। आ+इण् गतौ—तु। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। पा० २। ३। ६२। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। समन्ताद् गत्यै (दिष्टम्) नियतं विहितं कर्म प्रति (नः) अस्मान् (अत्र) संसारे (जरसे) म० ६। स्तुतिप्राप्तये (नि) निश्चयेन (नेषत्) अ० ७। ९। २। नयेत् स परमेश्वरः (जरा) जृ स्तुतौ—अङ्। जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १०। ८। स्तुतिः (मृत्यवे) मरणाय (नः) अस्मान् (परि ददातु) समर्पयतु (अथ) अनन्तरम् (पक्वेन) दृढस्वभावेन परमात्मना (सह) (संभवेम) समर्था भवेम ॥

दक्षिणायै । त्वा । दिशे । इन्द्राय । अधि-पतये । तिरश्चिराजये । रक्षित्रे । यमाय । इषु-मते ॥ ० ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—(दक्षिणायै दिशे) दक्षिण वा दाहिनी दिशाओं में जाने के निमित्त (इन्द्राय) पूर्ण ऐश्वर्य वाले, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (तिरश्चिराजये) तिरछे चलने वाले [कीट पतङ्ग बिच्छू आदि] की पंक्ति हटाने के अर्थ (रक्षित्रे) रक्षक परमेश्वर को (इषुमते) बाण वाले [वा हिंसा वाले] (यमाय) मृत्यु के रोकने के लिये (एतम्) इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को]......... [मन्त्र ५५] ॥ ५६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ५५ देखो ॥ ५६ ॥

प्रतीच्यै त्वा दिशे वरुणायाधिपतये पृदाकवे रक्षित्रेऽन्नायेषुमते । एतं ० । ० ॥ ५७ ॥

प्रतीच्यै । त्वा । दिशे । वरुणाय । अधि-पतये । पृदाकवे । रक्षित्रे । अन्नाय । इषु-मते ॥ ० ॥ ५७ ॥

भाषार्थ—(प्रतीच्यै दिशे) पश्चिम वा पीछे वाली दिशा में जाने के निमित्त (वरुणाय) सब में उत्तम, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (पृदाकवे) बड़े बड़े अजगर सर्प आदि [विषधारी प्राणियों] के समूह हटाने के अर्थ (रक्षित्रे) रक्षा करने वाले परमेश्वर को (इषुमते) बाण वाले [वा हिंसा वाले] (अन्नाय) अन्न रोकने के लिये (एतम्) इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को]...... [म० ५५] ॥ ५७ ॥

५६—(दक्षिणायै दिशे) म० ५५ । दक्षिणां दक्षिणहस्तस्थां वा दिशां गन्तुम् (त्वा) जीवात्मानम् (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (तिरश्चिराजये) अ० ३ । २७ । २ । तिर्यग्गतीनां कीटपतङ्गवृश्चिकादीनां पङ्क्तिं निवारयितुम् (यमाय) अन्तकं मृत्युं निवारयितुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५७—(प्रतीच्यै दिशे) पश्चिमां पश्चाद् भागस्थां वा दिशां गन्तुम् (वरुणाय) सर्वश्रेष्ठाय (पृदाकवे) अजगरसर्पादिमहाविषधारिणां समूहं निवारयितुम् (इषुमते अन्नाय) बाणयुक्तं हिंसायुक्तं वा अन्नं दूरीकर्तुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भावार्थ—मन्त्र ५५ देखो ॥ ५७ ॥

उदी॑च्यै त्वा दि॒शे सोमा॒याधि॑पतये स्व॒जाय॑ रक्षि॒त्रेऽशन्या॒ इषु॑मत्यै । ए॒तं० । ० ॥ ५८ ॥

उदी॑च्यै । त्वा॒ । दि॒शे । सोमा॑य । अधि॑-पतये । स्व॒जाय॑ । र॒क्षि॒त्रे । अ॒शन्यै॑ । इषु॑-मत्यै ॥ ० ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—(उदीच्यै दिशे) उत्तर वा बाईं दिशा में जाने के निमित्त (सोमाय) सब जगत् के उत्पन्न करने वाले, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (स्वजाय) अच्छे प्रकार अजन्मे [अथवा सब में चिपटे हुये] (रक्षित्रे) रक्षक परमेश्वर को (इषुमत्यै) तीरवाली [वा हिंसावाली] (अशन्यै) बिजुली हटाने के लिये (एतम्) इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को]...... [मन्त्र ५५] ॥ ५८ ॥

भावार्थ— मन्त्र ५५ देखो ॥ ५८ ॥

ध्रु॒वायै॑ त्वा दि॒शे विष्ण॒वेऽधि॑पतये क॒ल्माष॑ग्रीवाय रक्षि॒त्र ओष॑धीभ्य॒ इषु॑मतीभ्यः । ए॒तं० । ० ॥ ५९ ॥

ध्रु॒वायै॑ । त्वा॒ । दि॒शे । विष्ण॑वे । अधि॑-पतये । क॒ल्माष॑-ग्रीवाय । र॒क्षि॒त्रे । ओष॑धीभ्यः । इषु॑-मतीभ्यः ॥ ० ॥ ५९ ॥

भाषार्थ—(ध्रुवायै दिशे) नीचे वाली दिशा में जाने के निमित्त(विष्णवे) सर्वव्यापक, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (कल्माषग्रीवाय) हरित रंग वाले [वृक्ष आदि] की ग्रीवा वाले, [रक्षित्रे] रक्षक परमेश्वर को (इषुमतीभ्यः) बाण वाली [विषैली] (ओषधीभ्यः) ओषधियों के हटाने के लिये (एतम्)

५८—(उदीच्यै दिशे) म० ५५ । उत्तरां वामभागस्थां वा दिशां गन्तुम् (सोमाय) सर्वजगदुत्पादकाय (स्वजाय) अ० ३ । २७ । ४ । सुष्ठु अजन्मने । यद्वा, ष्वञ्ज सङ्गे—क । सर्वालिङ्गनशीलाय (इषुमत्यै अशन्यै) बाणवतीं हिंसावतीं वा विद्युतं निवारयितुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५९—(ध्रुवायै दिशे) म० ५५ । अधःस्थां दिशां गन्तुम् (विष्णवे) सर्वव्यापकाय (कल्माषग्रीवाय) कल्माषा हरितवर्णा वृक्षादयो ग्रीवावद् यस्य तस्मै

इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को]......[मन्त्र ५५] ॥ ५६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ५५ देखो ॥ ५६ ॥

ऊर्ध्वायै त्वा दिशे बृहस्पतयेऽधिपतये श्वित्रायं रक्षित्रे वर्षायेषुमते । एतं परि दद्मस्तं नो गोपायतास्माकमैतोः । दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषज्जरा मृत्यवे परि णो ददात्वथं पक्वेन सह सं भवेम ॥ ६० ॥ (१८)

ऊर्ध्वायै । त्वा । दिशे । बृहस्पतये । अधि-पतये । श्वित्राय । रक्षित्रे । वर्षाय । इषु-मते ॥ एतम् । परि । दद्मः । तम् । नः । गोपायत । आ । अस्माकम् । आ-एतोः ॥ दिष्टम् । नः । अत्र । जरसे । नि । नेषत् । जरा । मृत्यवे । परि । नः । ददातु । अथ । पक्वेन । सह । सम् । भवेम ६०(१८

भावार्थ—(ऊर्ध्वायै दिशे) ऊपर वाली दिशा में जाने के निमित्त (बृहस्पतये) बड़ी वाणी अर्थात् वेदशास्त्र और बड़े आकाश आदि के स्वामी, (अधिपतये) अधिष्ठाता, (श्वित्राय) ज्ञानमय (रक्षित्रे) रक्षा करने वाले परमेश्वर को (इषुमते) बाण वाली [वा हिंसा वाली] (वर्षाय) बरसा रोकने के लिये (एतम्) इस (त्वा) तुझे [जीवात्मा को] (परि दद्मः) हम सौंपते हैं......[मन्त्र ५५]॥ ६० ॥

भावार्थ—मन्त्र ५५ देखो ॥ ६० ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

(इषुमतीभ्यः ओषधीभ्यः) बाणवतीर्हिंसावतीर्वौषधीर्निवारयितुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

६०—(ऊर्ध्वायै दिशे) म० ५५ । उपरिवर्तमानां दिशां गन्तुम् (बृहस्पतये) बृहत्या वाचो बृहतो वेदशास्त्रस्य बृहतामाकाशादीनां च स्वामिने (श्वित्राय) अ० ३ । २७ । ६ । टुओ श्वि गतिवृद्ध्योः—क्त्र । ज्ञानमयाय (इषुमते वर्षाय) बाणयुक्तं हिंसायुक्तं वा वृष्टिजलं निवारयितुम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ५५ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ४ ॥

१—५३ ॥ वशा देवता ॥ १—६, ८—१३, १७-१९, २१-२३, २६-३१, ३३, ३६-३८, ४०, ४१, ४५, ४८, ५१-५३ अनुष्टुप्; ७, ३२, ३४, ३९, ४२-४४, ४६, ४७ भुरिगनुष्टुप्; १४, १५, २०, २४, ४९; निचृदनुष्टुप्; १६, ५० विराडनुष्टुप्; ३५ निचृदार्च्यनुष्टुप् छन्दः ॥

वेदवाणीप्रकाशनसद्गुणोपदेशः—वेद वाणी के प्रकाश करने के श्रेष्ठ गुणों का उपदेश ॥

ददामीत्येव ब्रूयादनु चैनामभुत्सत ।

वशां ब्रह्मभ्यो याचद्भ्यस्तत् प्रजावदपत्यवत् ॥ १ ॥

ददामि । इति । एव । ब्रूयात् । अनु । च । एनाम् । अभुत्सत ॥ वशाम् । ब्रह्म-भ्यः । याचत्-भ्यः । तत् । प्रजा-वत् । अपत्य-वत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—"(वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (याचद्भ्यः) मांगने वाले (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मों [वेद जिज्ञासुओं] को (ददामि) मैं देता हूं, (च) निश्चय करके (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (अनु) ध्यान देकर (अभुत्सत) उन [पूर्व ऋषियों] ने जाना है, (तत्) यह [विद्यादान] (प्रजावत्) श्रेष्ठ प्रजाओं वाला [और] (अपत्यवत्) उत्तम सन्तानों वाला है"

१—(ददामि) प्रयच्छामि (इति) वाक्यसमाप्तौ (एव) एवम् (ब्रूयात्) उपदिशेत्—आचार्यः (अनु) अनुलक्ष्य (च) अवधारणे (एनाम्) वेदवाणीम् (अभुत्सत) बुध अवगमने—लुङ् । ज्ञातवन्तः-पूर्वे विद्वांसः (वशाम्) अ० १० । १० । २ । वशिरण्योरुपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । ३ । ५८ । वश कान्तौ प्रभुत्वे च—अप्, टाप् । वशा स्वाधीना-महीधरभाष्ये-यजु० २ । १६ । वशा कमनीयानि-दयानान्दभाष्ये, ऋक्० २ । १४ । १३ । कमनीयां प्रभ्वीं वा वेदवाणीम् (ब्रह्मभ्यः) ब्राह्मणेभ्यः । ब्रह्मजिज्ञासुभ्यः (याचद्भ्यः)

-(इति) बस (एव) ऐसा (ब्रूयात्) वह [आचार्य] कहे ॥ १ ॥

भावार्थ—आचार्य अधिकारी ब्रह्मचारियों को निश्चय करावे कि पूर्व ऋषियों ने वेद को मनन करके माना है कि वेदविद्या के अभ्यास से संसार के सब मनुष्य और सन्तान उत्तम होते हैं, उसी का उपदेश तुम को मैं करता हूं॥१॥

इस वशा सूक्त का मिलान—अथर्व० का० १० सू० १० [वशा सूक्त] से करो ॥

प्रजया स वि क्रीणीते पशुभिश्चोप दस्यति ।
य आर्षेयेभ्यो याचद्भ्यो देवानां गां न दित्सति ॥ २ ॥

प्र-जया । सः । वि । क्रीणीते । पशु-भिः । च । उप । दस्यति ॥ यः । आर्षेयेभ्यः । याचत्-भ्यः । देवानाम् । गाम् । न । दित्सति ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सः) वह पुरुष (प्रजया) अपने सन्तान [पुत्र पुत्री आदि] के साथ (वि क्रीणीते) बिक जाता है (च) और (पशुभिः) अपने पशुओं [गाय घोड़े आदि] के साथ (उप दस्यति) नष्ट हो जाता है । (यः) जो पुरुष (याचद्भ्यः) मांगते हुये (आर्षेयेभ्यः) ऋषि सन्तानों को (देवानाम्) विजय चाहने वालों के बीच (गाम्) वेदवाणी (न) नहीं (दित्सति) देना चाहता है ॥ २ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् विद्वानों के बीच जिज्ञासुओं को वेदविद्या नहीं देता, वह निर्धन होकर अपने आप और उसके सन्तान पराधीन होकर कष्ट सहते हैं ॥ २ ॥

इस मन्त्र का दूसरा आधा भाग आगे मन्त्र १२ में आया है ॥

प्रार्थयमानेभ्यः (तत्) विद्यादानम् (प्रजावत्) प्रशस्यप्रजायुक्तम् (अपत्यवत्) श्रेष्ठसन्तानोपेतं कर्म ॥

२—(प्रजया) स्वसन्तानेन सह (सः) (वि क्रीणीते) परिव्यवेभ्यः क्रियः । पा० १ । ३ । १८ । इत्यात्मनेपदम् । विक्रीयते (पशुभिः) गवाश्वादिभिः सह (च) समुच्चये (उप दस्यति) उपदस्यते । उपक्षीयते (यः) (आर्षेयेभ्यः) अ० ११ । १ । १६ । इतश्चानिञः । पा० ४ । १ । १२२ । ऋषि—ढक् । ऋषिसन्तानेभ्यः (याचद्भ्यः) (देवानाम्) विजिगीषूणां मध्ये (गाम्) वेदवाणीम् । गौर्वाङ्नाम-निघ० १ । ११ (न) (निषेधे) (दित्सति) दातुमिच्छति ॥

कूट्यास्य सं शीर्यन्ते श्लोण्यां काटमर्दति ।
अण्डया दह्यन्ते गृहाः काण्यां दीयते स्वम् ॥ ३ ॥

कूट्या । अस्य । सम् । शीर्यन्ते । श्लोण्याम् । काटम् । अर्दति ॥
अण्डया । दह्यन्ते । गृहाः । काण्याम् । दीयते । स्वम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(कूटया) [वेद वाणी के] नहीं देने से (अस्य) उस पुरुष के (गृहाः) घर (सं शीर्यन्ते) सर्वथा नष्ट किये जाते हैं, और (बण्डया) ढक देने से (दह्यन्ते) जलाये जाते हैं, (श्लोण्या) बटोर रखने से (काटम्) अपनी प्रसिद्धता को (अर्दति) वह नष्ट करता है, और (काण्या) मूंद रखने से (स्वम्) [उसका] सर्वस्व (दीयते) घट जाता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—वेदवाणी के उपदेश और प्रचार के बिना मनुष्य तनक्षीण, मनमलीन और धनहीन होकर महाकष्ट पाते हैं ॥ ३ ॥

विलोहितो अधिष्ठानाच्छक्नो विन्दति गोपतिम् ।
तथा वशायाः संविद्यं दुरदभ्ना ह्यु१च्यसे ॥ ४ ॥

वि-लोहितः । अधि-स्थानात् । शक्नः । विन्दति । गो-पतिम् ॥
तथा । वशायाः । सम्-विद्यम् । दुरदभ्ना । हि । उच्यसे ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अधिष्ठानात्) [ब्रह्मचर्य के] प्रभाव से (विलोहितः) विविध उगा हुआ, (शक्नः) शक्तिमान् पुरुष (गोपतिम्) पृथिवी की पालने वाली

३—(कूटया) कूट दानाभावे–घञ् । टाप् । अदानेन (अस्य) पुरुषस्य (सं शीर्यन्ते) सर्वथा नाश्यन्ते (श्लोण्या) श्लोणृ संघाते–घञ् । राशीकरणेन (काटम्) कटी गतौ–घञ् । प्राकट्यम् । प्रसिद्धिम् (अर्दति) नाशयति (बण्डया) वडि विभाजने वेष्टने च–घञ् । वेष्टनेन (दह्यन्ते) भस्मीक्रियन्ते (गृहाः) निवासाः (काण्या) कण निमीलने–घञ् । निमीलनेन (दीयते) दीङ् क्षये । नश्यति (स्वम्) सर्वस्वम् ॥

४—(विलोहितः) रुहेश्च लो वा । उ० ३ । ९४ । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च–इतन्, रस्य लः । प्रादुर्भूतः पुरुषः (अधिष्ठानात्) प्रभावात्

[वेद वाणी] को (विन्दति) पाता है। (तथा) वैसा ही (वशायाः) वशा [वश में करने वाली वा कामना योग्य वेदवाणी] का (संविद्यम्) जानने योग्य नाम है—"(हि) क्योंकि (दुरदभ्ना) कभी भी न दबने वाली (उच्यसे) तू कही जाती है" ॥ ४ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्य के प्रभाव से मनुष्य उच्च होकर वेदवाणी जानकर पृथिवी की रक्षा कर सकता है, इसी से उसका नाम (वशा) वश में करने वाली है ॥४॥

पदोरस्या अधिष्ठानाद् विक्लिन्दुर्नाम विन्दति ।
अनामनात् सं शीर्यन्ते या मुखेनोपजिघ्रति ॥ ५ ॥

पदोः । अस्याः । अधि-स्थानात् । वि-क्लिन्दुः । नाम । विन्दति ॥
अनामनात् । सम् । शीर्यन्ते । याः । मुखेन । उप-जिघ्रति ५

भाषार्थ—(अस्याः) इस [वेदवाणी] के (पदोः) स्थिर वा पाने योग्य (अधिष्ठानात्) प्रभाव से (विक्लिन्दुः) विगत शोक मनुष्य (नाम) नाम [बड़ाई] (विन्दति) पाता है। [वेदवाणी के] (अनामनात्) यथावत् न विचारने से वे [प्रजायें, मनुष्य] (सं शीर्यन्ते) सर्वथा नष्ट किये जाते हैं, (याः) जो [प्रजाजन] (मुखेन) मुख से [उस को] (उपजिघ्रति) तुच्छ-

(शक्रः) धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३ । ६ । शक्लृ शक्तौ—नप्रत्ययः । शक्तिमान् (विन्दति) प्राप्नोति (गोपतिम्) पृथिवीपालिकां वशाम् (तथा) तेन प्रकारेण (वशायाः) म० १ । वशयित्र्याः कमनीयाया वा वेदवाण्याः (संविद्यम्) विद ज्ञाने-क्यप् । सम्यग् ज्ञातव्यं नाम (दुरदभ्ना) इगुपधज्ञा० । उ० ३ । २ । दुर+नञ्+दम्भु दम्भने—नक्, टाप् । दभ्नोतिर्गतिकर्मा—निघ० २ । १४, वधकर्मा—निघ० २ । १९ । दुर् दुःखेन कदापि नहि दम्भनीया पराजेया (हि) यतः (उच्यसे) कथ्यसे ॥

५—(पदोः) भृमृशीङ्० । उ० १ । ७ । पद स्थैर्ये गतौ च—उ । स्थिरात् प्रापणीयात् (अस्याः) वेदवाण्याः (अधिष्ठानात्) प्रभावात् (विक्लिन्दुः) भृमृशीङ्० । उ० १ । ७ । वि+क्लिदि रोदने शोके च-उ । विगतशोकः (नाम) यशः (विन्दति) प्राप्नोति (अनामनात्) नञ्+आङ्+मन बोधे—अच् । सर्वथा मननराहित्यात् (संशीर्यन्ते) सम्यग् नाश्यन्ते (मुखेन) (उपजिघ्रति)

पन के साथ ग्रहण करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि वेदवाणी के विचार से प्रधानता पाकर क्लेशों से छूटकर सुख भोगें। जो वेदवाणी को बिना विचारे दिखावे के लिये रटते हैं वे कष्ट पाते हैं ॥ ५ ॥

यो अस्याः कर्णावास्कुनोत्या स देवेषु वृश्चते ।
लक्ष्म कुर्व इति मन्यते कनीयः कृणुते स्वम् ॥ ६ ॥

यः । अस्याः । कर्णौ । आ-स्कुनोति । आ । सः । देवेषु । वृश्चते ॥ लक्ष्म । कुर्वे । इति । मन्यते । कनीयः । कृणुते । स्वम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यः) जो मनुष्य (अस्याः) इस [वेदवाणी] के (कर्णौ) दो विज्ञानों [अभ्युदय और निःश्रेयस अर्थात् तत्त्वज्ञान और मोक्षज्ञान] को (आस्कुनोति) ढक देता है, (सः) वह (देवेषु) स्तुति योग्य गुणों में (आ) सब ओर से (वृश्चते) कतर जाता है। "(लक्ष्म) प्रधान कर्म (कुर्वे) मैं करता हूं"—(इति) ऐसा [जो] (मन्यते) मानता है, वह [पुरुष] (स्वम्) अपना सर्वस्व (कनीयः) अधिक थोड़ा (कृणुते) करता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो नास्तिक पाखण्डी मनुष्य वेदवाणी के तत्त्वज्ञान और मोक्षज्ञान को न मानकर आडम्बर रचता है, वह तुच्छ हो जाता है ॥ ६ ॥

यदस्याः कस्मै चिद् भोगाय बालान् कश्चित् प्रकृन्तति ।
ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥ ७ ॥

ग्रा ग्रहणे भ्वादिः, जुहोत्यादित्वं छान्दसम्। बहुलं छन्दसि। पा० ७। ४। ७८। अभ्यासस्य इत्वम्। उप हीनतया जिघ्रति गृह्णन्ति ॥

६—(यः) पुरुषः (अस्याः) वेदवाण्याः (कर्णौ) कृवृजॄ०। उ० ।३।१०। कॄ विक्षेपे हिंसने विज्ञाने च–नप्रत्ययो नित्। अभ्युदयनिःश्रेयसबोधौ (आस्कुनोति) स्कुञ् आप्रवणे आच्छादने। समन्तादाच्छादयति (आ) समन्तात् (सः) (देवेषु) स्तुत्यगुणेषु (वृश्चते) छिद्यते (लक्ष्म) लक्ष दर्शनाङ्कनयोः—मनिन्। प्रधानत्वम् (कुर्वे) करोमि (इति) (मन्यते) जानाति (कनीयः) अल्प-ईयसुन्। अल्पतरम् (कृणुते) करोति (स्वम्) सर्वस्वम् ॥

यत् । अस्याः । कस्मै । चित् । भोगाय । बालान् । कः । चित् । प्र-कृन्तति ॥ ततः । किशोराः । म्रियन्ते । वत्सान् । च । घातुकः । वृकः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यत्) यदि (कस्मैचित्) किसी ही (भोगाय) कुटिलता के लिये (अस्याः) इस [वेदवाणी] के (बालान्) बलों को (कश्चित्) कोई पुरुष (प्रकृन्तति) कतर लेता है। (ततः) उस [कुटिलता] से (किशोराः) किशोर [तरुण अवस्था वाले] (म्रियन्ते) मर जाते हैं, (च) और (वृकः) वह भेड़िया [समान हिंसक] (वत्सान् घातुकः) [बोलते हुये] बच्चों का हत्यारा [होता है] ॥ ७ ॥

भावार्थ—जो कुटिल कुचाली मनुष्य पवित्र वेदवाणी को चोरी, डकैती, व्यभिचार आदि कुनीति में लगाता है, वह अपने प्रिय सम्बन्धियों को भी मारकर नरक में पड़ता है ॥ ७ ॥

यदस्या गोपतौ सत्या लोम ध्वाङ्क्षो अजीहिडत् ।
ततः कुमारा म्रियन्ते यक्ष्मो विन्दत्यनामनात् ॥ ८ ॥

यत् । अस्याः । गो-पतौ । सत्याः । लोम । ध्वाङ्क्षः । अजीहिडत् ॥ ततः । कुमाराः । म्रियन्ते । यक्ष्मः । विन्दति । अनामनात् ॥ ८ ॥

७—(यत्) यदि (अस्याः) वेदवाण्याः (कस्मैचित्) अनिश्चिताय (भोगाय) भुजो कौटिल्ये-घञ् । कौटिल्याय (बालान्) बल प्राणने-घञ् । पराक्रमान् (कश्चित्) दुष्टः (प्रकृन्तति) प्रकर्षेण छिनत्ति (ततः) तस्मात् कारणात् (किशोराः) किशोरादयश्च । उ० १ । ६५ । किम्+शॄ हिंसायाम्—ओरन् । तरुणावस्थाः पुरुषाः (म्रियन्ते) प्राणांस्त्यजन्ति (वत्सान्) वृतॄवदि-वचिवसि० । उ० ३ । ६२ । वद व्यक्तायां वाचि-सप्रत्ययः । वदनशीलान् बालकान् (च) (घातुकः) लषपतपदस्थाभूवृषहन० । पा० ३ । २ । १५४ । हन हिंसागत्योः-उकञ् । नलोकाव्यय० । पा० २ । ३ । ६९ । इति सकर्मकता । घन् । हन्ता (वृकः) वृक इव हिंसकः ॥

भावार्थ—(यत्) यदि (गोपतौ) वेदवाणी के रक्षक [ब्रह्मचारी] में (सत्याः) वर्तमान (अस्याः) इस (वेदवाणी] के (लोम) गमन को (ध्वाङ्क्षः) कांव कांव करने वाले [कौवे समान दुष्ट मनुष्य] ने (अजीहिडत्) तुच्छ माना है। (ततः) उस कारण से (कुमाराः) कुमार [शत्रुमारक बालक] (म्रियन्ते) मर जाते हैं, और (अनामनात्) यथावत् न विचारने से [उस कुमार्गी को] (यक्ष्मः) राजरोग (विन्दति) पकड़ लेता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जब कुकर्मी मनुष्य सर्वरक्षक वेद आज्ञा से उलटा चलता है, वह आप और उसके बच्चे आदि महा विपत्ति में पड़ते हैं ॥ ८ ॥

यद॑स्याः पल्पूल॑नं॒ शकृ॑द् दा॒सी स॒मस्य॑ति ।

ततो॑ऽपरूपं जायते॒ तस्मा॒दव्ये॑ष्यदे॒नसः॑ ॥ ९ ॥

यत् । अ॒स्याः । पल्पू॑लनम् । शकृ॑त् । दा॒सी । स॒म्-अस्य॑ति ॥

ततः॑ । अप॑-रूपम् । जा॒य॒ते॒ । तस्मा॑त् । अवि॑-एष्यत् । एन॑सः ॥९

भावार्थ—(यत्) यदि (अस्याः) इस [वेदवाणी] के (शकृत्) शक्ति वाले (पल्पूलनम्) ज्ञान समूह को (दासी) हिंसक प्रजा [स्त्री वा पुरुष] (समस्यति) फेंक देती है। (ततः) तौ (तस्मात् एनसः) उस पाप

८—(यत्) यदि (अस्याः) वेदवाण्याः (गोपतौ) म० ५। गोर्वेदवाण्या रक्षके ब्रह्मचारिणि (सत्याः) वर्तमानायाः (लोम) नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्-लोमन्० । उ० ४ । १५१ रु गतौ—मनिन्, रस्य लः, यद्वा लूञ् छेदने—मनिन् । गमनम् । दुःखच्छेदनम् (ध्वाङ्क्षः) ध्वाक्षि घोरशब्दे—अच् । घोरध्वनिः पुरुषः, यद्वा काकतुल्यहिंसकः (अजीहिडत्) हेडृ अनादरे वेष्टने च । तिरस्कृतवान् (ततः) तस्मात् (कुमाराः) कुमार क्रीडायाम्—अच्, यद्वा कुत्सितो मारो यस्मात्, कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान् । क्रीडाशीलाः । पृथिव्यां शत्रुनाशकाः (म्रियन्ते) (यक्ष्मः) राजरोगः (विन्दति) गृह्णाति (अनामनात्) म० ५ सर्वथा मननराहित्यात् ॥

९—(यत्) यदि (अस्याः) वेदवाण्याः (पल्पूलनम्) पल गतौ—क्विप्+पूल संघाते—ल्युट् । ज्ञानसमूहम् (शकृत्) शकेर्ऋतिन् । उ० ४ । ५८ । शक्ऌ शक्तौ—ऋतिन् । शक्तियुक्तम् (दासी) अ० १२ । ३ । १३ । हिंसिका

से [उस पापी को] (अव्येष्यत्) न दूर होने वाला (अपरूपम्) कुरूप [कलङ्क का टीका] (जायते) हो जाता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—जब कोई दुराचारी वेद आज्ञा न मानकर भारी पाप कर बैठता है, तो उसका सारा जीवन कलङ्कित हो जाता है ॥ ९ ॥

जायमानाभि जायते देवान्त्सब्राह्मणान् वशा । तस्माद् ब्रह्मभ्यो देयैषा तदाहुः स्वस्य गोपनम् ॥ १० ॥ (१८)

जायमाना । अभि । जायते । देवान् । स-ब्राह्मणान् । वशा ॥ तस्मात् । ब्रह्म-भ्यः । देया । एषा । तत् । आहुः । स्वस्य । गोपनम् ॥ १० ॥ (१८)

भाषार्थ—(जायमाना) प्रकट होती हुई (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (सब्राह्मणान्) ब्राह्मणों [वेद जिज्ञासुओं] सहित (देवान् प्रति) विजय चाहने वालों को (जायते) प्रकट होती है। (तस्मात्) इस लिये (एषा) वह [वेदवाणी] (ब्रह्मभ्यः) वेद जिज्ञासुओं को (देया) देनी चाहिये, (तत्) उस [कर्म] को (स्वस्य) सर्वस्व का (गोपनम्) रक्षण (आहुः) वे [विद्वान्] कहते हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—परोपकारी ब्रह्मजिज्ञासु शूर पराक्रमी वेदवाणी को प्राप्त करके संसार का सुधार करते हैं. वैदिक उपदेश से सब के सर्वस्व की रक्षा होती है ॥ १० ॥

य एनां वनिमायन्ति तेषां देवकृता वशा ।

प्रजा (समस्यति) सर्वथा क्षिपति (ततः) तस्मात् कारणात् (अपरूपम्) कुत्सितरूपम् (जायते) प्रादुर्भवति (तस्मात्) (अव्येष्यत्) नञ्+वि+इण् गतौ—स्यतृ । अपृथग् गमिष्यत् (एनसः) पापात् ॥

१०—(जायमाना) प्रादुर्भवन्ती (अभि) प्रति (जायते) प्रादुर्भवति (देवान्) विजिगीषून् (सब्राह्मणान्) ब्रह्मजिज्ञासुभिः सहितान् (वशा) म० १ । कमनीया वेदवाणी (तस्मात्) (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मजिज्ञासुभ्यः (देया) दातव्या (एषा) वेदवाणी (तत्) (आहुः) कथयन्ति (स्वस्य) सर्वस्वस्य (गोपनम्) रक्षणम् ॥

ब्र॒ह्म॒ज्येयं॒ तद॑ब्रुव॒न् य ए॑नां निप्रि॒याय॑ते ॥ ११ ॥

ये । ए॒नाम् । व॒निम् । आ॒-यन्ति । तेषा॑म् । दे॒व-कृ॑ता । व॒शा ॥

ब्र॒ह्म-ज्येय॑म् । तत् । अ॒ब्रु॒व॒न् । यः । ए॒नाम् । नि॒-प्रि॒यय॑ते ।११।

भाषार्थ—(ये) जो पुरुष (वनिम) सेवनीय (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (आयन्ति) प्राप्त करते हैं, (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (तेषाम्) उनकी (देवकृता) विजय इच्छा सिद्ध करने वाली है। (तत्) यह [वचन] (ब्रह्मज्येयम्). ब्रह्माओं [वेद वेत्ताओं] के हानि करने योग्य [पुरुष] से (अब्रुवन्) उन [विद्वानों] ने कहा है, (यः) जो (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (निप्रियायते) तुच्छपन से प्रिय सा मानता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो ब्रह्मचारी श्रम करके वेद विद्या प्राप्त करते हैं, वे विजयी होते हैं, और दम्भी पाखण्डी पण्डित मन्यमानी मनुष्य को विद्वान् लोग त्याग देते हैं, ऐसा निश्चय करना चाहिये ॥ ११ ॥

य आ॒र्षे॒येभ्यो॒ याच॑द्भ्यो दे॒वानां॒ गां न दित्स॑ति ।

आ स दे॒वेषु॑ वृश्चते ब्राह्म॒णानां॑ च म॒न्यवे॑ ॥ १२ ॥

यः । आ॒र्षे॒येभ्यः॑ । याच॑त्-भ्यः । दे॒वाना॑म् । गाम् । न । दित्स॑ति ॥

आ । सः । दे॒वेषु॑ । वृ॒श्च॒ते॒ । ब्रा॒ह्म॒णाना॑म् । च॒ । म॒न्यवे॑ ।१२।

भाषार्थ—(यः) जो पुरुष (याचद्भ्यः) मांगते हुये (आर्षेयेभ्यः) ऋषि सन्तानों को (देवानाम्) विजय चाहने वालों के बीच (गाम्) वेदवाणी

११—(ये) विद्वांसः (एनाम्) वेदवाणीम् (वनिम्) सेवनीयाम् (आयन्ति) समन्तात् प्राप्नुवन्ति (तेषाम्) विदुषाम् (देवकृता) देवो विजिगीषा कृता साधिता यया सा (वशा) म० १। कमनीया वेदवाणी (ब्रह्मज्येयम्) ब्रह्म+ज्या वयोहानौ-यत्, आकारस्य ईत्वम्। ब्रह्माणो वेदविदो ज्येया हानियोग्या यस्य तं विदुषां हानिकरम् (तत्) वचनम् (अब्रुवन्) अकथयन् विद्वांसः (यः) मूर्खः (एनाम्) वेदवाणीम् (निप्रियायते) कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। पा० ३। १। १०। इति प्रिय-क्यङ्। नि नीचभावेन प्रिय इवाचरति ॥

१२—(आ) समन्तात् (सः) मूर्खः (देवेषु) स्तुत्यगुणेषु (वृश्चते)

(न) नहीं (दित्सति) देना चाहता है। (सः) वह (देवेषु) स्तुति योग्य गुणों में (आ) सब ओर से (वृश्चते) कट जाता है, (च) और (ब्राह्मणानाम्) ब्राह्मणों [वेद ज्ञानियों] के (मन्यवे) क्रोध के लिये [होता है] ॥१२॥

भावार्थ—जो मनुष्य योग्य ब्रह्मचारियों को वेदवाणी देने में बाधा डालता है, वह अपने शुभ गुणों में हेटा होकर विद्वानों के बीच अनादर पाता है ॥ १२ ॥

इस मन्त्र का प्रथम आधा भाग ऊपर मन्त्र २ में आचुका है॥

यो अस्य स्याद् वशाभोगो अन्यामिच्छेत् तर्हि सः।
हिंस्ते अदत्ता पुरुषं याचितां च न दित्सति ॥ १३ ॥

यः। अस्य। स्यात्। वशा-भोगः। अन्याम्। इच्छेत्। तर्हि। सः॥ हिंस्ते। अदत्ता। पुरुषम्। याचिताम्। च। न। दित्सति ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो मनुष्य (अस्य) अपनी (वशाभोगः) वेदवाणी का सुख पाने वाला (स्यात्) होना चाहे, (तर्हि) तब (सः) वह (अन्याम्) जीवन देने वाली [वेदवाणी] को (इच्छेत) चाहे। (अदत्ता) न दी हुयी [वेदवाणी] (पुरुषम्) [उस] पुरुष को (च) अवश्य (हिंस्ते) मार डालती है, [जो] (याचिताम्) मांगी हुयी [वेदवाणी] को (न) नहीं (दित्सति) देना चाहता है ॥ १३ ॥

भावार्थ—वेद विज्ञान को प्रीति से खोजता हुआ और प्रकाश करता हुआ मनुष्य सुख भोगता है, और जो उसके प्रवृत्ति को रोकता है, वह आत्मा को संकुचित करने से दुःख पाता है॥ १३ ॥

वृश्च्यते। छिद्यते। हीयते (ब्राह्मणानाम्) वेदवेत्तॄणां मध्ये (च) (मन्यवे) क्रोधाय भवतीति शेषः। अन्यत् पूर्ववत्—म० २ ॥

१३—(यः) पुरुषः (अस्य) स्वकीयस्य (स्यात्) भवेत् (वशाभोगः) वशायाः कमनीयाया वेदवाण्या भोगः सुखानुभवो यस्य सः (अन्याम्) माछासलिभ्यो यः। उ० ४। १०९। अन जीवने—यः। जीवयित्रीम्। जीवनदात्रीम् (इच्छेत) प्रीणीयात् (तर्हि) तदा सः (हिंस्ते) नाशयति (अदत्ता) वेदवाणी (पुरुषम्) (याचिताम्) प्रार्थिताम् (च) अवश्यम् (न) निषेधे (दित्सति) दातुमिच्छति ॥

यथा॑ शे॒व॒धिर्निहि॑तो ब्राह्म॒णानां॒ तथा॑ व॒शा ।
ताम॑े॒तद॒च्छाय॑न्ति॒ यस्मि॒न् कस्मि॑श्च॒ जाय॑ते ॥ १४ ॥

यथा॑ । शे॒व॒-धिः । नि-हि॑तः । ब्राह्म॒णाना॑म् । तथा॑ । व॒शा ॥
ताम् । ए॒तत् । अ॒च्छ॒-आय॑न्ति । यस्मि॑न् । कस्मि॑न् । च॒ ।
जाय॑ते ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (निहितः) नियम से रक्खा हुआ (शेवधिः) निधि [सुखदायक पदार्थ] होता है, (तथा) वैसे ही (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (ब्राह्मणानाम्) ब्राह्मणों [वेद ज्ञानियों] की है। (एतत्) इसी लिये (ताम्) उस [वेदवाणी] को (अच्छ—आयन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त करते हैं, (यस्मिन् कस्मिन् च) चाहे जिस किसी में (जायते) वह होवे ॥ १४ ॥

भावार्थ—यह वेदवाणी ईश्वर ने वेदवेत्ताओं को संसार के सुख के लिये निधि के समान सौंपी है। मनुष्य उसको वेदद्वारा परमाणु से लेकर ईश्वर पर्यन्त खोजकर प्राप्त करें॥ १४ ॥

स्वमे॒॑तद॒च्छाय॑न्ति॒ यद् व॒शां ब्रा॑ह्म॒णा अ॒भि ।
यथै॑नान॒न्यस्मि॑न् जिनी॒याद॑े॒वास्या॑ नि॒रोध॑नम् ॥ १५ ॥

स्वम् । ए॒तत् । अ॒च्छ॒-आय॑न्ति । यत् । व॒शाम् । ब्रा॒ह्म॒णाः ।
अ॒भि ॥ यथा॑ । ए॒ना॒न् । अ॒न्यस्मि॑न् । जि॒नी॒यात् । ए॒व ।
अ॒स्याः । नि॒-रोध॑नम् ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(ब्राह्मणाः) ब्राह्मण [ब्रह्मचारी लोग] (वशाम्) वशा

१४—(यथा) येन प्रकारेण (शेवधिः) सुखप्रदः। निधिः—निरु० २। ४ (निहितः) नियमेन स्थापितः (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मज्ञानिनाम् (तथा) (वशा) कमनीया वेदवाणी (ताम्) वेदवाणीम्) (एतत्) एतस्मात् कारणात् (अच्छायन्ति) आभिमुख्येन प्राप्नुवन्ति (यस्मिन्) (कस्मिन्) (च) सम्भावनायाम् (जायते) वर्तते ॥

१५—(स्वम्) धनम् (एतत्) (अच्छायन्ति) म० १४ (यत्) यतः

[कामना योग्य वेदवाणी] को (अभि) सब ओर से (अच्छ—आयन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त करते हैं, (यत्) क्योंकि (एतत्) यह (स्वम्) [उनका] सर्वस्व है, [और] (यथा) क्योंकि (एतान्) इन [ब्रह्मचारियों] को (अन्यस्मिन्) भिन्नकर्म [अधर्म] में (जिनीयात्) मनुष्य हानि करे, [वह] (अस्याः) इस [वेदवाणी] का (निरोधनम्) रोकदेना (एव) ही है ॥१५॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानियों का धर्म है कि वेदवाणी को ही अपना कोश समझकर प्राप्त करें और प्रकाश करें और जो पुरुष अधर्म के कारण उसको रोकते हैं वे आत्मघाती होने से नष्ट भ्रष्ट हो जाते हैं ॥ १५ ॥

चरे॑दे॒वा त्रै॑हाय॒णाद॑विज्ञातगदा स॒ती ।
व॒शां च॑ वि॒द्यान्ना॑रद ब्राह्म॒णास्तर्ह्ये॒ष्याः॑ ॥ १६ ॥
चरे॑त् । ए॒व । आ । त्रै॒हा॒य॒नात् । अवि॑ज्ञात-गदा । स॒ती ॥
व॒शाम् । च॒ । वि॒द्यात् । ना॒र॒द॒ । ब्रा॒ह्म॒णाः । तर्हि॑ । ए॒ष्याः॑ ॥१६

भाषार्थ—(अविज्ञातगदा) नहीं जाना गया है दोष जिसमें ऐसी [निर्दोष], (सती) सद्गुणों वाली [वेदवाणी] (आ त्रैहायणात्) तीन उद्योगों [परमेश्वर के कर्म, उपासना, ज्ञान] तक (एव) अवश्य (चरेत्) विचरती रहे। (नारद) हे नारद ! [नीति, यथार्थ ज्ञान, देने वाले विद्वान्] (वशाम्) वशा [कमना योग्य वेदवाणी] को (च) निश्चय करके (विद्यात्)

(वशाम्) म० १ । कमनीयां वेदवाणीम् (ब्राह्मणाः) ब्रह्मचारिणः (अभि) सर्वतः (यथा) यस्मात् कारणात् (एतान्) ब्रह्मचारिणः (अन्यस्मिन्) धर्मविरुद्धे कर्मणि (जिनीयात्) ज्या वयोहानौ । न्यूनयेत् मनुष्यः (एव) अवश्यम् (अस्याः) वेदवाण्याः (निरोधनम्) प्रतिबन्धनम् ॥

१६—(चरेत्) विचरेत् (एव) निश्चयेन (आ) मर्यादायाम् (आ त्रैहायणात्) अ० १०।५।२२। हश्च व्रीहिकालयोः । पा० ३।१।१४८। ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ च—ण्युट् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७।३।३३। युक्, बाहुलकात् । तस्य समूहः । पा० ४।२।३७। अण् । त्रयाणां हायनानां गतीनां परमेश्वरस्य कर्मोपसनाज्ञानरूपाणामुद्योगानां समूहप्राप्तिपर्यन्तम् (अविज्ञातगदा) गद रोगे—अच् । अविज्ञातो गदो रोगो दोषो यस्यां सा ।

[मनुष्य] जाने, (तर्हि) तब (ब्राह्मणाः) ब्राह्मण [पूरे वेद ज्ञाता लोग] (एष्याः) ढूंढ़ने योग्य हैं ॥ १६ ॥

भावार्थ– वेदवाणी सर्वथा निर्दोष और श्रेष्ठगुण वाली है, मनुष्य पूर्ण विद्वानों द्वारा उसको प्राप्त करके ईश्वर के कर्म, उपासना और ज्ञान से अपनी उन्नति करे ॥ १६ ॥

य एनामवशामाह देवानां निहितं निधिम् ।
उभौ तस्मै भवाशर्वौ परिक्रम्येषुमस्यतः ॥ १७ ॥

यः । एनाम् । अवशाम् । आह । देवानाम् । नि-हितम् । नि-धिम् ॥ उभौ । तस्मै । भवाशर्वौ । परि-क्र-म्य । इषुम् । अस्यतः ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [मूर्ख] (देवानाम्) विजय चाहने वालों के (निहितम्) नियम से रक्खे हुये (निधिम्) निधि, (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (अवशाम्) नहीं कामना योग्य [वा असमर्थ] (आह) बताता है। (तस्मै) उस [पुरुष] के लिये (उभौ) दोनों (भवाशर्वौ) भव [सुख देने वाला प्राण] और शर्व [दोष मिटाने वाला अपान वायु] (परिक्रम्य) घूम घूमकर (इषुम्) तीर [अर्थात् पीड़ा] (अस्यतः) फेंकते हैं ॥ १७ ॥

अविदितदोषा (सती) सद्गुणवती (वशाम्) वेदवाणीम् (च) अवश्यम् (विद्यात्) जानीयात् (नारद) अ० ५ । १६ । ६ । नृ नये—घञ्, नारं नयं नीतिं ददादीति, दा–क । हे नयप्रद विद्वन् (ब्राह्मणाः) पूर्णवेदज्ञानिनः (तर्हि) तदा (एष्याः) अन्वेषणीयाः ॥

१७—(यः) मूर्खः (एनाम्) वेदवाणीम् (अवशाम्) म० १ । अकमनीयाम् । असमर्थाम् (आह) कथयति (देवानाम्) विजिगीषूणाम् (निहितम्) नियमेन स्थापितम् (निधिम्) धनकोशम् (उभौ) (तस्मै) मूर्खाय (भवाशर्वौ) अ० ८ । २ । ७ । सुखस्य भावयिता कर्ता भवः प्राणः, दुःखस्य शारिता नाशकः शर्वोऽपानवायुश्च तौ (परिक्रम्य) परितो गत्वा (इषुम्) बाणम् । पीडाम् (अस्यतः) क्षिपतः ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदवाणी के गुण न जानकर अपने आत्मा को दूषित करता है, श्वास प्रश्वास की असावधानी से उसकी शारीरिक अवस्था भी विगड़ जाती है ॥ १७ ॥

यो अस्या ऊधो न वेदाथो अस्या स्तनानुत ।
उभयेनैवास्मै दुहे दातुं चेदशकद् वशाम् ॥ १८ ॥

यः । अस्याः । ऊधः । न । वेद । अथो इति । अस्याः । स्तनान् । उत ॥ उभयेन । एव । अस्मै । दुहे । दातुम् । च । इत् । अशकत् । वशाम् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [विद्वान्] (अस्याः) इस [वेदवाणी] के (ऊधः) सींचने को, (अथो उत) और भी (अस्याः) इसके (स्तनान्) गर्जनशब्दों [बड़े उपदेशों] को (न) अब [विद्या प्राप्त करके] (वेद) जानता है। वह [वेदवाणी] (उभयेन) दोनों [इस लोक और परलोक के सुख] से (एव) ही (अस्मै) इस [ब्रह्मज्ञानी] को (दुहे) भर देती है, (च, इत्=चेत्) जो (वशाम्) वशा [कामनायोग्य वेदवाणी] (दातुम् अशकत्) दे सका है ॥ १८ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य वेदों के पवित्र लाभों और उपदेशों को समझ लेता है और संसार में प्रकाश करता है, वह इस जन्म और दूसरे जन्म का आनन्द पाता है ॥ १८ ॥

दुरदभ्नैनमा शये याचितां च न दित्सति ।

१८—(यः) विद्वान् (अस्याः) वेदवाण्याः (ऊधः) उन्दी क्लेदने—असुन्, पृषोदरादिरूपम्। सेचनम्। वर्धनम् (न) संप्रति—निरु० ७। ३१। (वेद) जानाति (अथो) अपि च (अस्याः) (स्तनान्) स्तन मेघशब्दे—अच्। मेघशब्दान्। उच्चोपदेशान् (उत) एव (उभयेन) ऐहिकपारमार्थिकसुखद्वयेन (एव) अवधारणे (अस्मै) विदुषे (दुहे) दुग्धे। प्रपूरयति वशा (दातुम्) (चेत्) यदि (अशकत्) शक्तोऽभूत् (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् ॥

नास्मै कामाः समृध्यन्ते यामदत्त्वा चिकीर्षति ॥ १९ ॥

दुरदभ्ना । एनम् । आ । शये । याचिताम् । च । न । दित्सति ॥ न । अस्मै । कामाः । सम् । ऋध्यन्ते । याम् । अदत्त्वा । चिकीर्षति ॥ १९ ॥

भावार्थ—(दुरदभ्ना) कभी न दबने वाली [वह वेदवाणी (एनम्) इस [मनुष्य] पर (आ शये) आ पड़ती है, (च) यदि वह (याचिताम्) मांगी हुई [वेदवाणी] को (न) नहीं (दित्सति) देना चाहता है। (अस्मै) इस [मनुष्य] के लिये (कामाः) वे कामनायें (न) नहीं (सम् ऋध्यन्ते) सिद्ध होती हैं, [जिन कामनाओं को] (याम् अदत्त्वा) जिस [वेदवाणी] के न देने पर (चिकीर्षति) पूरा करना चाहता है ॥ १६ ॥

भावार्थ—वेदवाणी के प्रसिद्ध करने में जो लोग बाधा डालते हैं, उनकी कामनायें कभी पूरी नहीं होती हैं ॥ १६ ॥

देवा वशामयाचन् मुखं कृत्वा ब्राह्मणम् ।
तेषां सर्वेषामददद्धेडं न्येति मानुषः ॥ २० ॥ (२८)

देवाः । वशाम् । अयाचन् । मुखम् । कृत्वा । ब्राह्मणम् ॥ तेषाम् । सर्वेषाम् । अददत् । हेडम् । नि । एति । मानुषः ॥ २० ॥ (२०

भावार्थ—(देवाः) विजय चाहने वालों ने (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [वेदज्ञानी] को (मुखम्) मुख [मुखिया] (कृत्वा) बनाकर (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] को (अयाचन्) मांगा है। (अददत्) [वेद-

१६—दुरदभ्ना) म० ४। कदापि नहि दम्भनीया पराजेया (एनम्) मनुष्यम् (आ शये) आशेते। प्राप्नोति (याचिताम्) प्रार्थिताम् (च) यदि (न) निषेधे (दित्सति) दातुमिच्छति (न) (अस्मै) (कामाः) अभिलाषाः (समृध्यन्ते) संसिध्यन्ति (याम्) वेदवाणीम् (अदत्त्वा) (चिकीर्षति) कर्तुमिच्छति ॥

२०—(देवाः) विजिगीषवः (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (अयाचन्) याचितवन्तः (मुखम्) मुख्यम्। प्रधानम् (कृत्वा) विधाय (ब्राह्मणम्) वेदज्ञम् (तेषाम्) विजिगीषूणाम् (सर्वेषाम्) (अददत्) ददातेः शतृ।

वाणी] न देता हुआ (मानुषः) मनुष्य (तेषां सर्वेषाम्) उन सब [विद्वानों] के (हेडम्) क्रोध को (नि) निश्चय करके (एति) पाता है ॥ २० ॥

भावार्थ—सब मनुष्य विजय पाने के लिये निर्भय पूर्ण विद्वान् द्वारा वेदों का उपदेश चाहते हैं, इस लिये उसके बाधक को सब विद्वान् धिक्कारते हैं ॥२०॥

हेडं पशूनां न्येति ब्राह्मणेभ्योऽददद् वशाम् ।
देवानां निहितं भागं मर्त्यश्चेन्निप्रियायते ॥ २१ ॥

हेडम् । पशूनाम् । नि । एति । ब्राह्मणेभ्यः । अददत् । वशाम् ॥ देवानाम् । नि-हितम् । भागम् । मर्त्यः । च । इत् । नि-प्रियायते ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(ब्राह्मणेभ्यः) ब्राह्मणों [ब्रह्मचारियों] को (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (अददत्) न देता हुआ पुरुष (पशूनाम्) सब प्राणियों का (हेडम्) क्रोध (नि) निश्चय कर के (एति) पाता है । (च इत् = चेत्) यदि (मर्त्यः) मनुष्य (देवानाम्) विजय चाहने वालों के (निहितम्) नियम से रक्खे हुये (भागम्) ऐश्वर्यों के समूह [वेदवाणी] को (निप्रियायते) ओछे पन से प्रिय सा मानता है ॥ २१ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य संकुचित मन होकर वेदवाणी के प्रकाश करने में विघ्न डालता है, वह सब ही प्राणियों का शत्रु होता है ॥ २१ ॥

यदन्ये शतं याचेयुर्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम् ।
अथैनां देवा अब्रुवन्नेवं ह विदुषो वशा ॥ २२ ॥

अप्रयच्छन् (हेडम्) क्रोधम् (नि) निश्चयेन (एति) प्राप्नोति (मानुषः) मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । पा० ४ । १ । १६१ । मनु-अञ् षुक् च । मनुर्मननं यस्य सः । मनुष्यः ॥

२१—(हेडम्) अनादरम् । क्रोधम् (नि) निश्चयेन (एति) प्राप्नोति (ब्रह्मणेभ्यः) ब्रह्मचारिभ्यः (अददत्) म० २० । अप्रयच्छन् (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (देवानाम्) विजिगीषूणाम् (निहितम्) नियमेन स्थापितम् (भागम्) भग-अण् समूहे । भगानामैश्वर्याणां समूहं वेदवाणीम् (मर्त्यः) मनुष्यः (चेत्) यदि (नि प्रियायते) म० ११ । नीचभावेन प्रियं इवाचरति ॥

यत् । अन्ये । शतम् । याचेयुः । ब्राह्मणाः । गो-पतिम् । वशाम् ॥ अथ । एनाम् । देवाः । अब्रुवन् । एवम् । ह । विदुषः । वशा ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यत्) यदि (ब्राह्मणाः = ब्राह्मणेभ्यः) ब्राह्मणों [ब्रह्मचारियों] से (अन्ये) दूसरे [निर्बलेन्द्रिय] (शतम्) सौ [पुरुष] (गोपतिम्) पृथिवी की पालने वाली (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] को (याचेयुः) मांगें । (अथ) तौ (देवाः) देवताओं [विद्वानों] ने (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (अब्रुवन्) बताया है—"(एवम्) इस प्रकार [पूरे पूरे] (विदुषः) विद्वान् की (ह) ही (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] है" ॥ २२ ॥

भावार्थ—दुर्बलेन्द्रिय अश्रद्धालु मनुष्य सैकड़ों मिल कर भी वेदवाणी से उपकार नहीं कर सकते, परन्तु पूर्ण विद्वान् जितेन्द्रिय ब्रह्मचारी अकेला ही संसार भर को लाभ पहुंचाता है ॥ २२ ॥

य एवं विदुषेऽदत्त्वाथान्येभ्यो ददद् वशाम् ।
दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सहदेवता ॥ २३ ॥

यः । एवम् । विदुषे । अदत्त्वा । अथ । अन्येभ्यः । ददत् । वशाम् ॥ दुः-गा । तस्मै । अधि-स्थाने । पृथिवी । सह-देवता ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो पुरुष (एवम्) इस प्रकार (विदुषे) विद्वान् को (अदत्त्वा) न देकर (अथ) फिर (अन्येभ्यः) दूसरों [दुर्बलेन्द्रियों] को

२२—(यत्) यदि (अन्ये) विरोधिनः । अब्राह्मणाः (शतम्) बहुसंख्याकाः (याचेयुः) प्रार्थयेरन् (ब्राह्मणाः) सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । वा० पा० ७ । १ । ३९ । इति पञ्चमीस्थाने प्रथमा । ब्राह्मणेभ्यः । ब्रह्मचारिभ्यः (गोपतिम्) पृथिवीपालिकाम् (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (अथ) तदा (एनाम्) वेदवाणीम् (देवाः) विद्वांसः (अब्रुवन्) अकथयन् (एवम्) अनेन प्रकारेण (ह) निश्चयेन (विदुषः) जानतः पुरुषस्य (वशा) ॥

२३—(यः) एवम्) ईदृग्विधम् (विदुषे) ज्ञानिने (अदत्त्वा) (अथ)

(वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (ददत्) देता हुआ है । (तस्मै) उस पुरुष के लिये (अधिष्ठाने) प्रभाव के बीच (सहदेवता) देवताओं विद्वानों सहित (पृथिवी) पृथिवी (दुर्गा) दुर्गम [कठिन] होती है ॥ २३ ॥

भावार्थ—जो पुरुष अधिकारी ब्रह्मचारियों का अनादर करके दुर्बलेन्द्रिय लम्पटों को वेदविद्या का अधिकार देता है, वह तो न पृथिवी का राज्य कर सकता है और न विद्वानों में आदर पा सकता है ॥ २३ ॥

दे॒वा व॒शाम॑याच॒न् यस्मि॑न्न॒ग्रे॒ अजा॑यत ।

तामे॒तां वि॑द्या॒न्नार॑दः स॒ह दे॒वैरुदा॑जत ॥ २४ ॥

दे॒वाः । व॒शाम् । अ॒या॒च॒न् । यस्मि॑न् । अग्रे॑ । अजा॑यत । ताम् । ए॒ताम् । वि॒द्या॒त् । नार॑दः । स॒ह । दे॒वैः । उत् । आ॒ज॒त ॥४२॥

भाषार्थ—(देवाः) विजय चाहने वालों ने (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] को [उस परमेश्वर से] (अयाचन्) मांगा है, (यस्मिन्) जिस [परमेश्वर] में (अग्रे) पहिले ही पहिले (अजायत) वह उत्पन्न हुयी । (ताम्) उस [दूर वर्तमान] और (एताम्) इस [समीप वर्तमानवेदवाणी] को (नारदः) नारद [नीति, यथार्थ ज्ञान देने वाला विद्वान्] (विद्यात्) जान लेवे, वह [वेदवाणी] (देवैः सह) दिव्य गुणों के सहित (उत् आजत) उदय हुयी है ॥ २४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की वाणी वेद को विद्वानों ने भक्तिपूर्वक परमेश्वर से पाया है, उस वेदवाणी को प्रत्येक विद्वान् जानकर उसके दिव्य गुणों का प्रकाश करे ॥ २४ ॥

पुनः (अन्येभ्यः) दुर्बलेन्द्रियेभ्यः (ददत्) प्रयच्छन् (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (दुर्गा) दुष्प्राप्या (तस्मै) अविदुषे (अधिष्ठाने) प्राधान्ये (पृथिवी) (सहदेवता) विद्वद्भिः सहिता ॥

२४—(देवाः) विजिगीषवः (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (अयाचन्) याचितवन्तः परमेश्वरमिति शेषः (यस्मिन्) परमेश्वरे (अग्रे) आदौ (अजायत) प्रादुरभवत् (ताम्) दूरस्थाम् (एताम्) समीपस्थाम् (विद्यात्) जानीयात् (नारदः) म० १६ । नीतिप्रदो विद्वान् (सह) (देवैः) दिव्यगुणैः (उत् आजत) अज गतिक्षेपणयोः—लङ्, आत्मनेपदं छान्दसम् । उदाजत् उदयं प्रापत् ॥

अनपत्यमल्पपशुं वशा कृणोति पूरुषम् ।
ब्राह्मणैश्च याचितामथैनां निप्रियायते ॥ २५ ॥

अनपत्यम् । अल्प-पशुम् । वशा । कृणोति । पुरुषम् ॥
ब्राह्मणैः । च । याचिताम् । अथ । एनाम् । नि-प्रियायते ॥२५

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (पुरुषम्) पुरुष को (अनपत्यम्) बिन सन्तान और (अल्पपशुम्) थोड़े पशुओं [गौ आदि] वाला (कृणोति) कर देती है। (अथ च) यदि वह [पुरुष] (ब्राह्मणैः) ब्राह्मण [ब्रह्मचारियों] करके (याचिताम्) मांगी हुयी (एनाम्) इस [वेदवाणी] को (निप्रियायते) ओछेपन से प्रिय सा मानता है ॥ २५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदवाणी को संकुचित करके योग्य ब्रह्मचारियों की उन्नति रोककर अपनी ही उन्नति चाहता है, वह दुर्बलेन्द्रिय पुरुष अपना सर्वस्व नाश कर देता है ॥ ८५ ॥

अग्नीषोमाभ्यां कामाय मित्राय वरुणाय च ।
तेभ्यो याचन्ति ब्राह्मणास्तेष्वा वृश्चतेऽददत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमाभ्याम् । कामाय । मित्राय । वरुणाय । च ॥ तेभ्यः ।
याचन्ति । ब्राह्मणाः । तेषु । आ । वृश्चते । अददत् । २६ ।

भाषार्थ—(कामाय) इष्ट पदार्थ पाने के लिये (अग्नीषोमाभ्याम्) अग्नि और जल, (मित्राय) प्राण (च) और (वरुणाय) अपान वायु, (तेभ्यः) इन सब की सिद्धि के लिये (ब्राह्मणाः) ब्राह्मण [ब्रह्मचारी लोग] (याचन्ति)

२५—(अनपत्यम्) सन्तानरहितम् (अल्पपशुम) पशुभिर्न्यूनम् (वशा) कमनीया वेदवाणी (कृणोति) करोति (पुरुषम्) (ब्राह्मणैः) ब्रह्मचारिभिः (च) (याचिताम्) प्रार्थिताम् (अथ) यदि (एनाम्) वेदवाणीम् (निप्रियायते) म० २१ । नीचभावेन प्रिय इवाचरति ॥

२६—(अग्नीषोमाभ्याम्) अग्निजलविद्यासिद्धये (कामाय) इष्ट-पदार्थप्राप्तये (मित्राय) प्राणविद्याप्राप्तये (वरुणाय) अपानविद्याप्राप्तये

[वेदवाणी को] मांगते हैं, (अददत्) न देता हुआ पुरुष (तेषु) उन [विद्वानों] में (आ) सब ओर से (वृश्चते] छिन्न हो जाता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी अग्निविद्या, जलविद्या, वायु के उतार चढ़ाव की विद्या और अन्य विद्वानों की सिद्धि के लिये वेदविद्या में परिश्रम करते हैं। ऐसे शुभ कर्म में विघ्नकारी मनुष्य कष्ट में पड़ते हैं ॥ २६ ॥

यावदस्या गोपतिर्नोपशृणुयादृचः स्वयम् ।

चरेदस्य तावद् गोषु नास्य श्रुत्वा गृहे वसेत् ॥ २७ ॥

यावत् । अस्याः । गो-पतिः । न । उप-शृणुयात् । ऋचः । स्वयम् ॥ चरेत् । अस्य । तावत् । गोषु । न । अस्य । श्रुत्वा । गृहे । वसेत् ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(गोपतिः) वेदवाणी का रक्षक [ब्रह्मचारी] (यावत्) जब तक (स्वयम्) सुन्दर रीति से (अस्याः) इस (ऋचः) स्तुति योग्य [वेदवाणी] का (न) न (उपशृणुयात्) यथा विधि श्रवण कर लेवे, (तावत्) तब तक (अस्य) इस [परमेश्वर] की (गोषु) वाणियों में (चरेत्) चलता रहे, और (श्रुत्वा) श्रवण करके (अस्य) अपने (गृहे) घर में (न) अब (वसेत्) बसे ॥ २७ ॥

भावार्थ—जब ब्रह्मचारी, पुत्र वा पुत्री, यथा विधि श्रवण, मनन और निदिध्यासन से वेदविद्या प्राप्त कर चुके, तब समावर्तन करके गृहाश्रम में प्रवेश करे ॥ २७ ॥

(च) (तेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्यः (याचन्ति) प्रार्थयन्ते (ब्राह्मणाः) वेदाध्येतारः (तेषु) ब्राह्मणेषु (आ) समन्तात् (वृश्चते) छिद्यते (अददत्) अप्रयच्छन् ॥

२७—(यावत्) (अस्याः) पुरोवर्तिन्याः (गोपतिः) वेदवाणीरक्षको ब्रह्मचारी (न) निषेधे (उपशृणुयात्) गुरुकुले श्रवणं कुर्यात् (ऋचः) स्तुत्याया वेदवाण्याः (स्वयम्) सु+अय गतौ—अमु । सुष्ठु शास्त्ररीत्या यथा तथा (चरेत्) विचरेत् । अभ्यस्येत् (अस्य) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (तावत्) (गोषु) वेदवाक्षु (न) संप्रति (अस्य) स्वकीयस्य (श्रुत्वा) श्रवणं कृत्वा (गृहे) गृहाश्रमे (वसेत्) निवसेत् ॥

यो अ॒स्या ऋच॑ उपश्रुत्याथ गोष्वचीचरत् ।
आयु॑श्च॒ तस्य॒ भूतिं॑ च दे॒वा वृ॑श्चन्ति हीडि॒ताः ॥ २८ ॥
यः । अ॒स्याः । ऋच॑ः । उ॒प॒-श्रुत्य॑ । अथ॑ । गोषु॑ । अ॒चीचरत् ॥
आयु॑ः । च॒ । तस्य॑ । भूति॑म् । च॒ । दे॒वाः । वृ॒श्च॒न्ति॒ ।
हीडि॒ताः ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(अथ) यदि (यः) जिस [मनुष्य] ने (अस्याः) इस (ऋचः) स्तुति योग्य वेदवाणी का (उपश्रुत्य) यथाविधि श्रवण करके (गोषु) इन्द्रियों में [इन्द्रियों के कुविषयों में अपने को] (अचीचरत्) चलाया है। (देवाः) देवता [विद्वान् लोग] (हीडिताः) क्रुद्ध होकर (तस्य) उस [पुरुष] का (आयुः) जीवन (च) और (भूतिम्) ऐश्वर्य (च) भी (वृश्चन्ति) काट देते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् वेदवाणी को जानकर कुविषयों में फंसता है, वह विद्वानों का क्रोधपात्र होकर संसार में उन्नति नहीं करता ॥ २८ ॥

व॒शा चर॑न्ती बहु॒धा दे॒वानां॒ निहि॑तो नि॒धिः ।
आ॒विष्कृ॑णुष्व रू॒पाणि॒ य॒दा स्थाम॒ जिघां॑सति ॥ २९ ॥
व॒शा । चर॑न्ती । ब॒हु॒-धा । दे॒वाना॑म् । नि-हि॑तः । नि॒-धिः ॥
आ॒विः । कृ॒णु॒ष्व॒ । रू॒पाणि॑ । य॒दा । स्थाम॑ । जिघां॑सति ॥२९॥

भाषार्थ—(देवानाम्) विद्वानों का (निहितः) नियम से रक्खा हुआ

२८—(यः) पुरुषः (अस्याः) (ऋचः) स्तुत्याया वेदवाण्याः (उपश्रुत्य) यथाविधि श्रवणं कृत्वा (अथ) यदि (गोषु) इन्द्रियेषु । इन्द्रियाणां कुविषयेषु (अचीचरत्) चर गतिभक्षणयोः—णिच्, लुङ् । आत्मानं चालितवान् (आयुः) जीवनम् (च) (तस्य) पुरुषस्य (भूतिम्) ऐश्वर्यम् (च) अपि (देवाः) विद्वांसः (वृश्चन्ति) छिन्दन्ति (हीडिताः) हेडृ अनादरे क्रोधे च—क्त, ईकारश्छान्दसः । हेडते क्रुध्यतिकर्मा—निघ० २ । १२ । क्रुद्धाः सन्तः ॥

२९—(वशा) कमनीया वेदवाणी (चरन्ती) विचरन्ती (बहुधा)

(निधिः) निधि, [अर्थात्] (बहुधा) नाना प्रकार से (चरन्ती) विचरती हुयी (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] तू (रूपाणि) रूपों [तत्त्वज्ञानों] को (आविः कृणुष्व) प्रकट कर, (यदा) जब वह [ब्रह्मचारी] (स्थाम) ठिकाने पर (जिघांसति) जाना चाहता है ॥ २९ ॥

भावार्थ—जब ब्रह्मचारी कटिबद्ध होकर वेदवाणी का उपार्जन करता है। तब ही वह तत्त्वज्ञानों को जानता चला जाता है ॥ २९ ॥

आविरात्मानं कृणुते यदा स्थाम जिघांसति ।

अथो ह ब्रह्मभ्यो वशा याच्ञ्याय कृणुते मनः ॥ ३० ॥ (२१)

आविः । आत्मानम् । कृणुते । यदा । स्थाम । जिघांसति ॥ अथो इति । ह । ब्रह्म-भ्यः । वशा । याच्ञ्याय । कृणुते । मनः ॥ ३० ॥ (२१)

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (आत्मानम्) अपने स्वरूप [तत्त्वज्ञान] को (आविः कृणुते) प्रकट करती है, (यदा) जब वह [ब्रह्मचारी] (स्थाम) ठिकाने पर (जिघांसति) जाना चाहता है। (अथो ह) तब ही (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारियों के पाने को (याच्ञाय) मांगने के लिये (मनः) मनन (कृणुते) करती है ॥३०॥

भावार्थ—जैसे जैसे ब्रह्मचारी प्रयत्न करता है वेदवाणी भी उसको वैसे वैसे ही अधिक अधिक मिलती चली जाती है ॥३०॥

मनसा सं कल्पयति तद् देवाँ अपि गच्छति ।

ततो ह ब्रह्माणो वशामुपप्रयन्ति याचितुम् ॥ ३१ ॥

नानाप्रकारेण (देवानाम्) विदुषाम् (निहितः) नियमेन स्थापितः (निधिः) कोशः (आविष्कृणुष्व) प्रकाशय (रूपाणि) तत्त्वज्ञानानि (यदा) (स्थाम) सर्वधातुभ्यो मनिन्। उ० ४। १४५। ष्ठा गतिनिवृत्तौ—मनिन्। स्थितिस्थानम् (जिघांसति) हन हिंसागत्योः—सन्। गन्तुमिच्छति ॥

३०—(आत्मानम्) तत्त्वबोधम् (आविष्कृणुते) प्रकटयति (अथो ह) तदैव (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारिभ्यः (वशा) कमनीया वेदवाणी (याच्ञाय) याचृ याच्ञायाम्—नङ्। याचनाय (कृणुते) करोति (मनः) मननम्। अन्यत् पूर्ववत्—म० २९ ॥

मनसा । सम् । कल्पयति । तत् । देवान् । अपि । गच्छति ॥
ततः । ह । ब्रह्माणः । वशाम् । उप-प्रयन्ति । याचितुम् ॥३१॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (मनसा) मनन के साथ (देवान्) विजय चाहने वाले [ब्रह्मचारियों] को (सम्) यथावत् (कल्पयति) समर्थ करती है, (तत्) तब [उनको] (अपि गच्छति) अवश्य मिलती है। (तथा ह) इसी कारण से (ब्रह्माणः) ब्रह्मचारी लोग (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] के (याचितुम्) मांगने के लिये (उपप्रयन्ति) पहुंचते जाते हैं ॥३१॥

भावार्थ—जैसे जैसे ब्रह्मचारी लोग वेदवाणी के लिये प्रयत्न करते हैं, वैसे वैसे ही वेदवाणी उन्हें समर्थ करके मिलती जाती है ॥३१॥

स्वधाकारेण पितृभ्यो यज्ञेन देवताभ्यः ।
दानेन राजन्यो वशाया मातुर्हेडं न गच्छति ॥ ३२ ॥

स्वधा-कारेण । पितृ-भ्यः । यज्ञेन । देवताभ्यः ॥ दानेन । राजन्यः । वशायाः । मातुः । हेडम् । न । गच्छति ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(राजन्यः) ऐश्वर्यवान् [राजा] (पितृभ्यः) पालन करने वाले [विज्ञानियों] और (देवताभ्यः) विजय चाहने वाले [शूरवीरों] को (स्वधाकारेण) स्वधारण सामर्थ्य देने से (यज्ञेन) सत्कार से और (दानेन) दान से (वशायाः) वशा [कामनायोग्य वेदवाणी] (मातुः) माता के

३१—(मनसा) मननेन (सम्) सम्यक् (कल्पयति) समर्थयति वेदवाणी (तत्) तदा (देवान्) विजिगीषून् ब्रह्मचारिणः (अपि) एव (गच्छति) प्राप्नोति (ततः) तस्मात् कारणात् (ह) एव (ब्रह्माणः) ब्रह्मचारिणः (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (उपप्रयन्ति) समीपे गच्छन्ति (याचितुम्) प्रार्थयितुम् ॥

३२—(स्वधाकारेण) स्वधारणसामर्थ्यदानेन (पितृभ्यः) पालकेभ्यो विद्वद्भ्यः (यज्ञेन) सत्कारेण (देवताभ्यः) विजिगीषुभ्य शूरेभ्यः (दानेन) पालनेन (राजन्यः) राजेरन्यः । उ० ३ । १०० । राजृ दीप्तौ ऐश्वर्ये च—अन्य । ऐश्वर्यवान् । राजा (वशायाः) कमनीयाया वेदवाण्याः (मातुः) मानकर्त्र्याः

(हेडम्) क्रोध को (न) नहीं (गच्छति) पाता है ॥ ३२ ॥

भावार्थ—जहां राजा विद्वानों के दान मान से वेदविद्या का प्रकाश करता है, वह राज्य चिरस्थायी होता है ॥ ३२ ॥

व॒शा मा॒ता रा॑ज॒न्य॑स्य॒ तथा॒ संभू॑तमग्र॒शः ।
तस्या॑ आहु॒रन॑र्पणं॒ यद् ब्र॒ह्मभ्यः॑ प्रदी॒यते॑ ॥ ३३ ॥

व॒शा । मा॒ता । रा॒ज॒न्य॑स्य । तथा॑ । सम्-भू॑तम् । अ॒ग्र॒-शः ॥
तस्याः॑ । आ॒हुः॒। अन॑र्पणम् । यत् । ब्र॒ह्म-भ्यः॑। प्र॒-दी॒यते॑ ॥३३॥

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (राजन्यस्य) ऐश्वर्यवान् [राजा] की (माता) माता [मान करने वाली] है, (तथा) वैसा ही (अग्रशः) पहिले से (संभूतम्) ठहरा हुआ [कर्म] है। (तस्याः) उस [वेदवाणी] का (अनर्पणम्) अत्याग (आहुः) वे [विद्वान्] कहते हैं, (यत्) जब कि (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारियों को (प्रदीयते) वह दे दी जाती है ३३

भावार्थ—परमेश्वर का नियम है कि विद्या के दान से राजा का मान बढ़ता है और विद्या भी अधिक अधिक प्रचार से अधिक अधिक बढ़ती है ३३

यथाज्यं॒ प्रगृ॑हीतमालु॒म्पेत् स्रु॒चो अ॒ग्नये॑ ।
ए॒वा ह॑ ब्र॒ह्मभ्यो॑ व॒शाम॒ग्नय॒ आ वृ॑श्च॒तेऽद॑दत् ॥ ३४ ॥

यथा॑ । आज्य॑म् । प्र-गृ॑हीतम् । आ॒-लु॒म्पेत् । स्रु॒चः। अ॒ग्नये॑ ॥
ए॒व । ह॒ । ब्र॒ह्म-भ्यः॑ । व॒शाम् । अ॒ग्नये॑ । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । अद॑दत् ॥ ३४ ॥

(हेडम्) कोपम् (न) निषेधे (गच्छति) प्राप्नोति ॥

३३—(वशा) कमनीया वेदवाणी (माता) मानकर्त्री (राजन्यस्य) म० ३२। ऐश्वर्यवतः क्षत्रियस्य (तथा) तेन प्रकारेण (सम्भूतम्) समर्थितं परमेश्वरेण (अग्रशः) आदौ (तस्याः) वेदवाण्याः (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (अनर्पणम्) अत्यागम्) सदावर्धनम् (यत्) यदा (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारिभ्यः (प्रदीयते) प्रकर्षेण दीयते सा ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (प्रगृहीतम्) फैला कर लिया गया (आज्यम्) घी (स्रुचः) स्रुचा [चमचा] से (अग्नये) अग्नि को (आलुम्पेत्) छोड़ दिया जावे। (एव ह) वैसे ही (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारियों को (वशाम्) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (अददत्) न देता हुआ पुरुष (अग्नये) अग्नि [सन्ताप] पाने के लिये (आ वृश्चते) छिन्न भिन्न हो जाता है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—जैसे प्रज्वलित हवन अग्नि में छोड़ा हुआ घी शीघ्र भस्म हो जाता है , वैसे ही वेदविद्या के रोकने से संसार की हानि करके मनुष्य क्लेश में पड़कर नष्ट हो जाता है ॥ ३४ ॥

पुरोडाशवत्सा सुदुघा लोकेऽस्मा उप तिष्ठति ।
सास्मै सर्वान् कामान् वशा प्रददुषे दुहे ॥ ३५ ॥

पुरोडाश-वत्सा । सु-दुघा । लोके । अस्मै । उप । तिष्ठति ॥
सा । अस्मै । सर्वान् । कामान् । वशा । प्र-ददुषे । दुहे ॥३५॥

भाषार्थ—(पुरोडाशवत्सा) बढ़कर दान करने [वा उत्तम अन्न पाने] के लिये उपदेश करने वाली, (सुदुघा) सुन्दर रीति से पूर्ण करने वाली (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (लोके) संसार में (अस्मै) उस पुरुष के लिये (उप तिष्ठति) उपस्थित होती है। (सा) वह (अस्मै) इस (प्रददुषे) बड़े दानी के लिये (सर्वान्) सब (कामान्) श्रेष्ठ कामनायें (दुहे) पूरी

३४—(यथा) येन प्रकारेण (आज्यम्) घृतम् (प्रगृहीतम्) प्रकर्षेण धृतम् (आलुम्पेत्) लुप्लृ छेदने विनाशने च। समन्ताद् नश्येत् (स्रुचः) चिक् च। उ० २। ६२। स्रु गतौ—चिक्। यज्ञपात्रविशेषात्। चमसात् (अग्नये) पावकाय (एव) तथा (ह) हि (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारिभ्यः (वशाम्) वेदवाणीम् (अग्नये) सन्तापाय । क्लेशाय (आ) समन्तात् (वृश्चते) वृश्च्यते । छिद्यते (अददत्) अप्रयच्छन् पुरुषः ॥

३५—(पुरोडाशवत्सा) पुरो अग्रे दाश्यते दीयते, दाशृ दाने-घञ्+वृतृवदिवचिवसि०। उ० ३। ६२। वद व्यक्तायां वाचि—स, टाप्। पुरोडाशाय उत्तमदानाय परिपक्वान्नाय वा वदत्युपदिशति या सा (सुदुघा) अ० ७। ७३। ७। यथाविधि पूरयित्री। कामदा (लोके) संसारे (अस्मै) पुरुषाय (उपतिष्ठति) उपस्थिता भवति (सा) (अस्मै) (सर्वान्) (कामान्) श्रेष्ठाभिला-

करती है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब गुणों की खानि वेदविद्या के अभ्यास और प्रकाश से धार्मिक होकर अपनी सब कामनायें पूरी करता है ॥ ३५ ॥

सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे ।
अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम् ॥ ३६ ॥

सर्वान् । कामान् । यम-राज्ये । वशा । प्र-ददुषे । दुहे ॥ अथ ।
आहुः । नरकम् । लोकम् । नि-रुन्धानस्य । याचिताम् ॥३६॥

भाषार्थ—(वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (यमराज्ये) न्यायकारी [परमेश्वर] के राज्य में (प्रददुषे) अपने बड़े दानी के लिये (सर्वान्) सब (कामान्) श्रेष्ठ कामनायें (दुहे) पूरी करती है। (अथ) और (याचिताम्) उस माँगी हुयी को (निरुन्धानस्य) रोकने वाले का (लोकम्) लोक [घर] (नरकम्) नरक [महाकष्टस्थान] (आहुः) वे [विद्वान्] बताते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा की व्यवस्था समझ कर वेदवाणी का प्रकाश करते हैं, वे अपने सब अभीष्ट सुख पाते हैं, और उसके रोकने वाले मूर्ख अज्ञान बढ़ने से क्लेश में पड़ते हैं ॥ ३६ ॥

प्रवीयमाना चरति क्रुद्धा गोपतये वशा ।
वेहतं मा मन्यमानो मृत्योः पाशेषु बध्यताम् ॥ ३७ ॥

प्र-वीयमाना । चरति । क्रुद्धा । गो-पतये । वशा ॥
वे-हतम् । मा । मन्यमानः । मृत्योः । पाशेषु । बध्यताम् ३७।

षान् (वशा) (प्रददुषे) प्रकर्षेण दत्तवते (दुहे) दुग्धे । प्रपूरयति ॥

३६—(यमराज्ये) न्यायकारिणः परमेश्वरस्य राज्यनियमे (अथ) पुनः (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (नरकम्) नृणाति क्लेशं प्रापयतीति नरकः । कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् । उ० ५ । ३५ । नॄ नये—वुन् । सांहितिको दीर्घः । महाक्लेशस्थानम् (लोकम्) गृहम् (निरुन्धानस्य) प्रतिरोधकस्य (याचिताम्) प्रार्थितां ताम् । अन्यत् पूर्ववत्-म० ३५ ॥

भाषार्थ—(प्रवीयमाना) फेंकी जाती हुयी (वशा) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] (गोपतये) पृथिवी पालक [राजा] के लिये (क्रुद्धा) क्रुद्ध होकर (चरति) विचरती है। "(मा) मुझ को (वेहतम्) गर्भघातिनी स्त्री [के समान रोगिणी] (मन्यमानः) मानता हुआ [वह राजा] (मृत्योः) मृत्यु के (पाशेषु) फन्दों में (बध्यताम्) बांधा जावे" ॥ ३७ ॥

भावार्थ—जिस राजा के राज्य में वेदवाणी प्रचार से रोकी जाती है, वह राजा अपने राज्य सहित अधर्म बढ़ने से नष्ट होजाता है ॥ ३७ ॥

यो वे॒हतं॒ मन्य॑मा॒नोऽमा च॒ पच॑ते व॒शाम् ।

अप्य॑स्य पु॒त्रान् पौत्रां॑श्च या॒चय॑ते॒ बृह॒स्पतिः॑ ॥ ३८ ॥

यः । वे॒हत॑म् । मन्य॑मानः । अमा । च॒ । पच॑ते । व॒शाम् ॥

अपि॑ । अ॒स्य॒ । पु॒त्रान् । पौत्रा॑न् । च॒ । या॒चय॑ते । बृह॒स्पतिः॑ ॥ ३८

भाषार्थ—(च) और (वशाम्) वशा [कामनायोग्य वेदवाणी] को (वेहतम्) गर्भघातिनी स्त्री [के समान रोगिणी] (मन्यमानः) मानता हुआ (यः) जो पुरुष (अमा) अपने घर में [उसकी निन्दा] (पचते) विख्यात करता है। (बृहस्पतिः) बड़े बड़े लोकों का स्वामी [परमेश्वर] (अस्य) उस पुरुष के (पुत्रान्) पुत्रों (च) और (पौत्रान्) पौत्रों को (अपि) भी

३७—(प्रवीयमाना) वी गत्यसनादिषु—कर्मणि शानच्, असनं क्षेपणम्, प्रक्षिप्यमाणा (चरति) विचरति (क्रुद्धा) कुपिता (गोपतये) भूपालाय। राज्ञे (वशा) कमनीया वेदवाणी (वेहतम्) अ० ३। २३। १। संश्चत्तृपद्वेहत्। उ० २। ८५। वि+हन हिंसागत्योः—अति। पृषोदरादिरूपम्। गर्भघातिनीस्त्रीतुल्यरोगिणीम् (मा) माम् (मन्यमानः) जानन् (मृत्योः) मरणस्य (पाशेषु) बन्धेषु (बध्यताम्) गृह्यताम् ॥

३८—(यः) पुरुषः (वेहतम्) म० ३७। गर्भघातिनीस्त्रीतुल्यरोगिणीम् (मन्यमानः) जानन् सन् (अमा) गृहे (च) (पचते) पच व्यक्तीकरणे। व्यक्तीकरोति (वशाम्) कामनीयां वेदवाणीम् (अपि) एव (अस्य) (पुत्रान्) (पौत्रान्) (च) (याचयते) याचृ याच्ञायाम्, णिच्। भिक्षुन् करोति।

(याचयते) भिखारी बना देता है ॥ ३८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वृथा दोष लगाकर वेदवाणी से अपने सन्तानों को रोकता है, वह उन्हें अविवेकी करके निर्धनी और नीच बनाता है ॥३८॥

म॒हदे॒षाव॑ तपति॒ चर॑न्ती॒ गोषु॒ गौरपि॑ ।

अथो॑ ह॒ गोप॑तये व॒शाद॑दुषे वि॒षं दु॑हे ॥ ३९ ॥

म॒हत् । ए॒षा । अव॑ । त॒प॒ति॒ । चर॑न्ती । गोषु॑ । गौः । अपि॑ ॥

अथो॒ इति॑ । ह॒ । गो-प॑तये । व॒शा । अद॑दुषे । वि॒षम् । दु॒हे ३९

भाषार्थ—(एषा) यह (गौः) प्राप्तियोग्य [वेदवाणी] (गोषु) सब भूमि प्रदेशों में (अपि) ही (चरन्ती) विचारती हुयी (महत्) बहुत (अव) निश्चय करके (तपति) प्रताप [ऐश्वर्य] वाली होती है । (अथो ह) और कि (वशा) वशा [वह कामनायोग्य वेदवाणी] (अददुषे) [उसके] न देनेवाले (गोपतये) भूपति [राजा] के लिये (विषम्) विष [महाकष्ट] (दुहे) पूर्ण करती है ॥ ३९ ॥

भावार्थ—वेदवाणी की प्रवृत्ति होने से संसार में ऐश्वर्य बढ़ता है, और जो दुष्ट राजा उसे रोकता है, वह नष्ट हो जाता है ॥ ३९ ॥

प्रि॒यं प॑शू॒नां भ॑वति॒ यद् ब्र॒ह्मभ्यः॑ प्र॒दीय॑ते ।

अथो॑ व॒शाया॒स्तत् प्रि॒यं यद् दे॑व॒त्रा ह॒विः स्यात् ॥४०॥(२२)

प्रि॒यम् । प॒शू॒नाम् । भ॒व॒ति॒ । यत् । ब्र॒ह्म-भ्यः॑ । प्र॒-दीय॑ते ॥

अथो॒ इति॑ । व॒शायाः॑ । तत् । प्रि॒यम् । यत् । दे॒व॒-त्रा । ह॒विः । स्यात् ॥ ४० ॥ (२२)

भिक्षयते ॥

३९—(महत्) बृहत् (एषा) वर्तमाना (अव) निश्चयेन (तपति) तप ऐश्वर्ये । ईष्टे । प्रतापिनी भवति (चरन्ती) विचरन्ती (गोषु) भूमिप्रदेशेषु (गौः) प्राप्तव्या वेदवाणी (अपि) (अथो ह) पुनश्च (गोपतये) भूपालाय । राज्ञे (वशा) (अददुषे) ददातेः क्वसु । अदत्तवते (विषम्) गरलम् (दुहे) दुग्धे । प्रपूरयति ॥

भाषार्थ—(पशूनाम्) सब प्राणियों का (प्रियम्) प्रिय [हित] (भवति) होता है, (यत्) जब (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारियों को (प्रदीयते) वह दी जाती है। (अथो) और (तत्) यह (वशायाः) वशा [कामना योग्य वेदवाणी] का (प्रियम्) प्रिय [हित] है, (यत्) कि वह [वेदवाणी] (देवत्रा) विद्वानों में (हविः) ग्राह्य वस्तु (स्यात्) होवे ॥ ४० ॥

भावार्थ—ब्रह्मचर्य आदि विधि से वेदविद्या के दान और ग्रहण से सब संसार का हित होता है ॥ ४० ॥

या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञादुदेत्य ।
तासां विलिप्त्यं भीमामुदाकुरुत नारदः ॥ ४१ ॥

याः । वशाः । उत्-अकल्पयन् । देवाः । यज्ञात् । उत्-एत्य ॥
तासाम् । वि-लिप्त्यम् । भीमाम् । उत्-आकुरुत । नारदः ॥ ४१

भाषार्थ—(याः) जिन (वशाः) कामना योग्य [शक्तियों] को (देवाः) विजय चाहने वाले [जिज्ञासुओं] ने (यज्ञात्) यज्ञ [परमेश्वर की पूजा, संगतिकरण और दानव्यवहार] से (उदेत्य) ऊंचे होकर (उदकल्पयन्). उत्तम माना है। (तासाम्) उन [शक्तियों] के बीच (विलिप्त्यम्) विशेष वृद्धि वाली और (भीमाम्) भयानक [वेदवाणी] को (नारदः)

४०—(प्रियम्) हितम् (पशूनाम्) प्राणिनाम् (भवति) (यत्) यदा (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारिभ्यः (प्रदीयते) प्रकर्षेण दीयते वेदवाणी (अथो) अपि च (वशायाः) कमनीयाया वेदवाण्याः (तत्) प्रियम्। हितम् (यत्) (देवत्रा) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। पा० ५। ४। ५६। इति त्रा। विद्वत्सु (हविः) ग्राह्यं वस्तु (स्यात्) ॥

४१—(याः) (वशाः) कमनीयाः शक्तयः (उदकल्पयन्) उत्तमाः कल्पितवन्तः (देवाः) विजिगीषवः। जिज्ञासवः (यज्ञात्) ईश्वरपूजासंगतिकरणदानव्यवहारात् (उदेत्य) उदयं प्राप्य (तासाम्) वशानां मध्ये (विलिप्त्यम्) वि+लिप उपदेहे-क्तिन्, उपदेहो वृद्धिः। नित्यं छन्दसि। पा० ४। १। ४६। इति ङीप्। अमि यणादेशश्छान्दसः। विशेषा वृद्धिर्यस्यास्ताम् (भीमाम्)

नीति देने वाले [आचार्य] ने (उदाकुरुत) स्वीकार किया है ॥ ४१ ॥

भावार्थ—सदा से विद्वानों ने अनेक शक्तियों की कल्पना करके यही निश्चय किया है कि संसार में शिष्टों की वृद्धि करने वाली और दुष्टों की ताड़ने वाली इस वेदवाणी के तुल्य अन्य कोई शक्ति नहीं है ॥ ४१ ॥

तां दे॒वा अ॑मीमांसन्त व॒शेया३मव॒शेति॑ ।
तामब्रवीन्नार॒द ए॒षा व॒शानां॑ व॒शत॒मेति॑ ॥ ४२ ॥

ताम् । दे॒वाः । अ॒मी॒मां॒स॒न्त॒ । व॒शा । इ॒या३म् । अव॑शा३ । इति॑ ॥ ताम् । अ॒ब्र॒वी॒त् । ना॒र॒दः । ए॒षा । व॒शाना॑म् । व॒श-त॑मा । इति॑ ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—(देवाः) विजय चाहने वाले [जिज्ञासुओं] ने (ताम्) उस [वेदवाणी] को (अमीमांसन्त) विचारा—"(इयम्) यह [वेदवाणी] (वशा) कामना योग्य है, [अथवा] (अवशा इति) कामना योग्य नहीं है"। (ताम्) उसके विषय में (नारदः) नीति बताने वाले [आचार्य] ने (अब्रवीत्) कहा—"(एषा) यह [वेदवाणी] (वशानाम्) सब कामना योग्य [शक्तियों] में (वशतमा इति) अत्यन्त कामना योग्य है" ॥ ४२ ॥

भावार्थ—प्रथम से जिज्ञासु ब्रह्मचारियों ने परस्पर प्रश्नोत्तर और परीक्षा करके निश्चय किया है कि यह वेदवाणी ही संसार भर में ऐसी है कि जिसके अभ्यास से मनुष्य सब इष्ट पदार्थ पा लेता है ॥ ४२ ॥

कति॒ नु व॒शा ना॑रद॒ यास्त्वं वे॑त्थ मनुष्य॒जाः ।
तास्त्वा॑ पृच्छामि वि॒द्वांसं॒ कस्या॒ नाश्नी॑या॒दब्रा॑ह्मणः ॥ ४३ ॥

भयङ्कराम् (उदाकुरुत) स्वीकृतवान् (नारदः) म० १६ । नीतिप्रदो विद्वान् ॥

४२—(ताम्) वेदवाणीम् (देवाः) विजिगीषवः (अमीमांसन्त) मान जिज्ञासायाम्—स्वार्थे सन्—लङ् । विचारितवन्तः (वशा) कमनीया (इयम्) वेदवाणी (अवशा) अकमनीया (इति) (ताम्) वेदवाणीम् (अब्रवीत्) कथितवान् (नारदः) म० १६ । नीतिप्रदः (एषा) वेदवाणी (वशानाम्) कमनीयानां शक्तीनां मध्ये (वशतमा) अतिशयेन कमनीया (इति) ॥

कति॑ । नु । व॒शाः । ना॒र॒द॒ । याः । त्वम् । वेत्थ॑ । म॒नु॒ष्य॒-जाः ॥ ताः । त्वा॒ । पृ॒च्छा॒मि॒ । वि॒द्वांस॑म् । कस्याः॑ । न । अ॒श्नी॒या॒त् । अब्रा॑ह्मणः ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—"(नारद) हे नीति बताने वाले [आचार्य] ! (कति नु) कितनी ही (वशाः) कामना योग्य [शक्तियां] हैं, (याः) जिनको (मनुष्यजाः) मनन शीलों में उत्पन्न हुआ (त्वम्) तू (वेत्थ) जानता है, (ताः) उन को (विद्वांसम्) जानने वाले (त्वा) तुझसे (पृच्छामि) मैं पूछता हूं, (अब्राह्मणः) अब्रह्मचारी [ब्रह्मचर्य न रखता हुआ पुरुष] (कस्याः) कौनसी [शक्ति] का (न) नहीं (अश्नीयात्) भोग [अनुभव] कर सकता" ॥ ४३ ॥

भावार्थ—जिज्ञासु बहुश्रुत विद्वान् से निश्चय करे कि जितनी शक्तियां आप जानते हैं, उनमें वह कौनसी है जिससे मनुष्य बिना ब्रह्मचर्य धारण किये सुख पा लेवे। इस प्रश्न का उत्तर आगे है ॥ ४३ ॥

वि॒लि॒प्त्या बृ॑हस्पते॒ या च॑ सू॒तव॑शा व॒शा ।
तस्या॒ नाश्नी॑याद॒ब्राह्म॑णो॒ य आ॒शंसे॑त॒ भूत्या॑म् ॥ ४४ ॥

वि॒-लि॒प्त्याः । बृ॒ह॒स्प॒ते॒ । या । च॒ । सू॒त-व॑शा । व॒शा ॥ तस्याः॑ । न । अ॒श्नी॒या॒त् । अब्रा॑ह्मणः । यः । आ॒-शंसे॑त । भूत्या॑म् ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—"(बृहस्पते) हे बड़ी वेदवाणियों के रक्षक [जिज्ञासु] ! (या) जो (च) निश्चय करके (सूतवशा) उत्पन्न जगत् को वश में करने वाली (वशा) कामना योग्य [वेदवाणी] है, (तस्याः) उस (विलिप्त्याः)

४३—(कति) किंपरिमाणाः (नु) प्रश्ने (वशाः) कमनीयाः शक्तयः (नारद) म० १६। हे नीतिप्रद (याः) (त्वम्) (वेत्थ) जानासि (मनुष्यजाः) मनुष्य+जनी प्रादुर्भावे—विट्। मनुष्येषु मननशीलेषूत्पन्नः (ताः) (त्वा) (पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (विद्वांसम्) जानन्तम् (कस्याः) (न) निषेधे (अश्नीयात्) भुञ्जीत। अनुभवेत् (अब्राह्मणः) अब्रह्मचारी ॥

४४—(विलिप्त्याः) म० ४१। विशेषवृद्धियुक्तायाः (बृहस्पते) हे बृहतीनां वेदवाणीनां रक्षक (या) (च) निश्चयेन (सूतवशा) सूतस्योत्पन्नस्य

विशेष वृद्धि वाली का (न अश्नीयात्) वह भोग [अनुभव] नहीं कर सकता, (यः) जो (अब्राह्मणः) अब्रह्मचारी [ब्रह्मचर्य न रखने वाला पुरुष] (भूत्याम्) ऐश्वर्य में (आशंसेत) इच्छा करे" ॥ ४४ ॥

भावार्थ—जिस वेदवाणी के वश में सब संसार है, उसको वही मनुष्य पाकर प्रभुता कर सकता है, जो पूरा ब्रह्मचारी हो, अन्यथा नहीं। यह गत मन्त्र का उत्तर है ॥ ४४ ॥

नम॑स्ते अस्तु नारदानु॒ष्ठु वि॒दुषे॑ व॒शा ।
क॒त॒मासां॑ भी॒मत॑मा॒ याम॑दत्त्वा प॒राभवे॑त् ॥ ४५ ॥

नमः॑ । ते॒ । अ॒स्तु॒ । ना॒र॒द॒ । अ॒नु॒ऽस्थु । वि॒दुषे॑ । व॒शा ॥ क॒त॒मा । आ॒सा॒म् । भी॒म॒ऽत॑मा । याम् । अद॑त्त्वा । प॒रा॒ऽभवे॑त् ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—" (नारद) हे नीति बताने वाले [ऋषि] ! (अनुष्ठु) अनुष्ठान [कर्मारम्भ] (विदुषे) जानते हुये (ते) तुझ को (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे । (आसाम्) इन [संसार की शक्तियों] में से (कतमा) कौनसी (वशा) कामना योग्य शक्ति (भीमतमा) अत्यन्त भयानक है, (याम्) जिस को (अदत्त्वा) न देकर (पराभवेत्) [मनुष्य] हार पावे" ॥ ४५ ॥

भावार्थ—जिज्ञासु विद्वान् से प्रश्न करे कि संसार के बीच शक्तियों में से वह कौन सी शक्ति है जिसकी प्रवृत्ति रोकने से मनुष्य गिरकर कष्ट पाता है ॥ ४५ ॥

वि॒लि॒प्ती या बृ॑हस्पते॒ऽथो॑ सू॒तव॑शा व॒शा ।
तस्या॒ नाश्नी॑या॒दब्रा॑ह्मणो॒ य आ॒शंसे॑त॒ भूत्या॑म् ॥ ४६ ॥

जगतो वशयित्री (वशा) कमनीया वेदवाणी (तस्याः) (न) निषेधे (अश्नीयात्) भुञ्जीत । अनुभवेत् (यः) (आशंसेत) इच्छेत् (भूत्याम्) ऐश्वर्ये ॥

४५—(नमः) सत्कारः (ते) तुभ्यम् (अस्तु) (नारद) म० १६ । हे नीतिप्रद (अनुष्ठु) अपदुःसुषु स्थः । उ० १ । २५ । अनु + ष्ठा गतिनिवृत्तौ-कु । अनुष्ठानम् । कर्मारम्भम् (विदुषे) जानते (वशा) कमनीया शक्तिः (कतमा) बह्वीषु का (आसाम्) वशानाम् (भीमतमा) अतिशयेन भयङ्करा (याम्) (अदत्त्वा) (पराभवेत्) पराजयं प्राप्नुयात् पुरुषः ॥

वि-लिप्ती । या । बृहस्पते । अथो इति । सूत-वंशा । वशा ॥
तस्याः । न । अश्नीयात् । अब्राह्मणः । यः । आ-शंसेत । भूत्याम् ४६

भाषार्थ—"(बृहस्पते) हे बड़ी वेदवाणियों के रक्षक ! (या) जो (विलिप्ती) विशेष वृद्धि वाली (अथो) और भी (सूतवशा) उत्पन्न जगत् को वश में करने वाली (वशा) कामना योग्य [वेदवाणी] है । (तस्याः) उस [वेदवाणी] का (न अश्नीयात्) वह भोग [अनुभव] नहीं कर सकता, (यः) जो (अब्राह्मणः) अब्रह्मचारी [ब्रह्मचर्य न रखने वाला पुरुष] (भूत्याम्) ऐश्वर्य में (आशंसेत) इच्छा करे ॥ ४६ ॥

भावार्थ—संसार का हित करने वाली वेदवाणी को मनुष्य विना ब्रह्मचर्य कभी नहीं पा सकता और न ऐश्वर्यवान् हो सकता है । यह गत मन्त्र का उत्तर है ॥ ४६ ॥

इस मन्त्र का मिलान ऊपर मन्त्र ४४ से करो ॥

त्रीणि वै वशाजातानि विलिप्ती सूतवशा वशा ।
ताः प्र यच्छेद् ब्रह्मभ्यः सोऽनाव्रस्कः प्रजापतौ ॥ ४७ ॥

त्रीणि । वै । वशा-जातानि । वि-लिप्ती । सूत-वंशा ।
वशा ॥ ताः । प्र । यच्छेत् । ब्रह्म-भ्यः । सः । अनाव्रस्कः ।
प्रजा-पतौ ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—(त्रीणि) तीन [कर्म, उपासना, ज्ञान] (वै) ही (वशाजातानि) कामना योग्य [वेदवाणी] के प्रसिद्ध कर्म हैं, (विलिप्ती) वह विशेष वृद्धि वाली (सूतवशा) उत्पन्न जगत् को वश में करने वाली (वशा)

४६—(विलिप्ती) म० ४१ विशेषवृद्धियुक्ता (अथो) अपि च । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४४ ॥

४७—(त्रीणि) कर्मोपासनाज्ञानानि (वै) एव (वशाजातानि) वशायाः कमनीयाया वेदवाण्याः प्रसिद्धकर्माणि (विलिप्ती) म० ४१ । विशेषवृद्धियुक्ता (सूतवशा) म० ४४ । उत्पन्नस्य जगतो वशयित्री (वशा) कमनीया वेदवाणी (ताः) एकवचनस्य बहुवचनम् । ताम् (प्र) (यच्छेत्) दद्यात् (ब्रह्मभ्यः)

कामना योग्य [वेदवाणी] है। (सः) वह [विद्वान्] (प्रजापतौ) प्रजापालक [परमेश्वर] में (अनाव्रस्कः) अच्छेद्य [अति दृढ़] होकर (ताः=ताम्) उसे (ब्रह्मभ्यः) ब्रह्मचारियों को (प्र यच्छेत्) दान करे ॥ ४७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वनियन्त्री वेदवाणी द्वारा कर्म, उपासना, ज्ञान प्राप्त करके आस्तिक बुद्धि से ब्रह्मचारियों को विद्या दान करें ॥ ४७ ॥

एतद् वो ब्राह्मणा हविरिति मन्वीत याचितः ।
वशां चेदेनं याचेयुर्या भीमाददुषो गृहे ॥ ४८ ॥

एतत् । वः । ब्राह्मणाः । हविः । इति । मन्वीत । याचितः ॥ वशाम् । च । इत् । एनम् । याचेयुः । या । भीमा । अदद्दुषः । गृहे ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—"(ब्राह्मणाः) हे ब्रह्मचारियो ! (एतत्) यह (वः) तुम्हारा (हविः) ग्राह्य द्रव्य है"—(इति) ऐसा (याचितः) जिससे [वेदवाणी] मांगी जावे वह [विद्वान्] (मन्वीत) माने । (वशाम्) कामना योग्य [वेदवाणी] को (च इत्) ही (एनाम्) इस [विद्वान्] से (याचेयुः) वे [ब्रह्मचारी] मांगें, (या) जो [वेदवाणी] (अददुषः) दान न करने वाले के (गृहे) घर में (भीमा) डरावनी है ॥ ४८ ॥

भावार्थ—विद्वान् को चाहिये कि ब्रह्मचारियों को वेदवाणी का दान करके संसार का उपकार करे। विद्या की रोक से अविद्या के कारण विपत्तियां फैलती हैं ॥ ४८ ॥

ब्रह्मचारिभ्यः (अनावृस्कः) नञ्+आङ्+ओव्रश्चू छेदने-घञ् । चजोः कु घिण्ण्यतोः । पा० ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् । अच्छेद्यः । सुदृढः (प्रजापतौ) जीवानां पालके परमेश्वरे ॥

४८—(एतत्) (वः) युष्माकम् (ब्राह्मणाः) हे ब्रह्मचारिणः (हविः) ग्राह्यं वस्तु (इति) एवम् (मन्वीत) जानीयात् (याचितः) प्रार्थितः पुरुषः (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (च इत्) एव (एनम्) पुरुषम् (याचेयुः) भिक्षेरन् (या) वेदवाणी (भीमा) भयङ्करा (अददुषः) अदत्तवतः पुरुषस्य (गृहे) गेहे ॥

दे॒वा व॒शां पर्य॑वद॒न् न नो॑ऽदा॒दिति॑ ही॒डि॒ताः ।
ए॒ताभि॑र्ऋ॒ग्भिर्भे॒दं तस्मा॒द् वै स परा॑भवत् ॥ ४८ ॥

दे॒वाः । व॒शाम् । परि॑ । अ॒व॒द॒न् । न । नः॒ । अ॒दा॒त् । इति॑ । ही॒डि॒ताः ॥ ए॒ताभिः॑ । ऋ॒क्-भिः॑ । भे॒दम् । तस्मा॑त् । वै । सः । परा॑ । अ॒भ॒व॒त् ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(हीडिताः) क्रोधित (देवाः) विद्वान् लोग (एताभिः) इन (ऋग्भिः) स्तुति योग्य वेदवाणियों द्वारा (भेदम्) फूट डालने वाले से (परि) घिर कर (अवदन्) बोले—" (वशाम्) कामना योग्य [वेदवाणी] (नः) हमको (न अदात्) उसने नहीं दी है, (इति) सो (तस्मात् वै) इससे ही (सः) वह (परा अभवत्) हारा है" ॥ ४६ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग निश्चय कर देते हैं कि वेदवाणी का रोकने वाला पुरुष अज्ञान बढ़ने से क्लेश में पड़ता है ॥ ४६ ॥

उ॒तैनां॑ भे॒दो नाद॑दाद् व॒शामिन्द्रे॑ण याचि॒तः ।
तस्मा॒त् तं दे॒वा आ॒ग॒सोऽवृ॑श्चन्नहमु॒त्त॒रे ॥ ५० ॥

उ॒त । ए॒ना॒म् । भे॒दः । न । अ॒द॒दा॒त् । व॒शाम् । इन्द्रे॑ण । या॒चि॒तः ॥ तस्मा॑त् । तम् । दे॒वाः । आग॑सः । अवृ॑श्चन् । अ॒ह॒म्-उ॒त्त॒रे ॥ ५० ॥

भाषार्थ—(उत) और (इन्द्रेण) ऐश्वर्यवान् [ब्रह्मचारी] से (याचितः) याचना किये हुये (भेदः) फूट डालने वाले ने (एनाम्) इस (वशाम्)

४६—(देवाः) विद्वांसः (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (परि) परीत्य (अवदन्)अब्रुवन् (न) निषेधे (नः) अस्मभ्यम् (अदात्) दत्तवान् (इति) एवम् (हीडिताः) म० २८ । क्रुद्धाः (एताभिः) (ऋग्भिः) स्तुत्याभिर्वेदवाणीभिः (भेदम्) भिदिर् विदारणे—अच् । भेदकम् । कुटिलम् (तस्मात्) कारणात् (वै) (एव) (सः) भेदकः (पराभवत्) पराजितो ऽभवत् ॥

५०—(उत) अपिच (एनम्) (भेदः) म० ४६ । भेदकः । कुटिलः (न) निषेधे (अददात्) दत्तवान् (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (इन्द्रेण) परमै-

[कामना योग्य वेदवाणी] को (न अददात्) नहीं दिया। (देवाः) विद्वानों ने (तस्मात् आगसः) उस पाप से (अहमुत्तरे) संग्राम में [जहां अपनी अपनी बड़ाई के लिये झगड़ते हैं] (तम्) उस [वेद शत्रु] को (अवृश्चन्) छिन्न भिन्न किया है ॥ ५० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदविद्या के दान को रोकता है, विद्वान् लोग उस जगत् के हानिकारक को नष्ट कर देते हैं ॥ ५० ॥

ये वशाया अदानाय वदन्ति परिरापिणः।
इन्द्रस्य मन्यवे जाल्मा आ वृश्चन्ते अचित्त्या ॥ ५१ ॥

ये। वशायाः। अदानाय। वदन्ति। परि-रापिणः॥
इन्द्रस्य। मन्यवे। जाल्माः। आ। वृश्चन्ते। अचित्त्या ५१

भाषार्थ—(ये) जो (परिरापिणः) बकवने लोग (वशायाः) कामना योग्य [वेदवाणी] के (अदानाय) न दान करने के लिये (वदन्ति) कहते हैं। (जाल्माः) वे क्रूर (अचित्त्या) अज्ञान से (इन्द्रस्य) ऐश्वर्यवान् पुरुष के (मन्यवे) क्रोध के कारण (आ) सब ओर से (वृश्चन्ते) छिन्न भिन्न होते हैं ५१

भावार्थ—जो लोग वेदवाणी के प्रकाश रोकने के लिये दूसरों को बहकाते हैं, उन दुष्टों को प्रतापी मनुष्य नष्ट कर देवे ॥ ५१ ॥

ये गोपतिं पराणीयाथाहुर्मा ददा इति।
रुद्रस्यास्तां ते हेतिं परि यन्त्यचित्त्या ॥ ५२ ॥

श्वर्यवता ब्रह्मचारिणा (याचितः) प्रार्थितः (तम्) (देवाः) विद्वांसः (आगसः) पापात् (अवृश्चन्) छिन्नभिन्नं कृतवन्तः (अहमुत्तरे) अ० ४। २२। १। अहम्+उत्तरे। अहमुत्तरो भवामि अहमुत्तरो भवामीति कथनं यत्र। परस्परोत्कर्षाय योधानां धावनकर्मणि। महासंग्रामे ॥

५१—(ये) (वशायाः) कमनीयाया वेदवाण्याः (वदन्ति) (परिरापिणः) रप व्यक्तायां वाचि—णिनि। परिलंपनशीलाः (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यवतः पुरुषस्य (मन्यवे) क्रोधाय (जाल्माः) जल अपवारणे-णिच्-मप्रत्ययः। पामराः। क्रूराः (आ) समन्तात् (वृश्चन्ते) छिद्यन्ते (अचित्त्या) अज्ञानेन ॥

ये । गो-पतिम् । पुरा-नीयं । अथ । आहुः । मा । ददाः । इति ॥ रुद्रस्य । अस्ताम् । ते । हेतिम् । परि । यन्ति । अचित्त्या ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—(अथ) और (ये) जो (गोपतिम्) भूपति [राजा] को (पराणीय) बहका कर (आहुः) कहते हैं—"(मा ददाः इति) मत दे ।" (ते) वे लोग (अचित्त्या) अज्ञान से (रुद्रस्य) दुःख नाशक शूर पुरुष के (अस्ताम्) चलाये हुये (हेतिम्) वज्र को (परि) सब ओर से (यन्ति) पाते हैं ॥ ५२ ॥

भावार्थ—जो दुष्ट दुर्बलेन्द्रिय राजा को कुमार्ग में डाल कर वेदवाणी के प्रचार में रुकावट डाले, उसको शूरवीर पुरुष यथावत् दण्ड देवे ॥ ५२ ॥

यदि हुतां यद्यहुताममा च पचते वशाम् ।
देवान्त्सब्राह्मणानृत्वा जिह्मो लोकान्निरृच्छति ॥ ५३ ॥ (२३)

यदि । हुताम् । यदि । अहुताम् । अमा । च । पचते । वशाम् ॥ देवान् । स-ब्राह्मणान् । ऋत्वा । जिह्मः । लोकात् । निः । ऋच्छति ॥ ५३ ॥ (२३)

भाषार्थ—(यदि) यदि (हुताम्) दान की हुयी [आचार्य से सीखी हुयी], (यदि) यदि (अहुताम्) न दान की हुयी [बल से ली हुयी] (वशाम्) कामना योग्य [वेदवाणी] को (अमा) अपने घर में (च) ही (पचते) मनुष्य

५२—(ये) दुष्टाः (गोपतिम्) भूपालम् । राजानम् (पराणीय) कुमार्गं नीत्वा (अथ) पुनः (आहुः) कथयन्ति (मा ददाः) मा देहि (इति) (रुद्रस्य) दुःखनाशकस्य (अस्ताम्) क्षिप्ताम् (ते) दुष्टाः (हेतिम्) वज्रम् (परि) सर्वतः (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (अचित्त्या) अज्ञानेन ॥

५३—(यदि) सम्भावनायाम् (हुताम्) दत्ताम् । आचार्येण दत्ताम् (यदि) (अहुताम्) अदत्ताम् । बलात्कारेण गृहीताम् (अमा) गृहे (च) (पचते) व्यक्तीकरोति (वशाम्) कमनीयां वेदवाणीम् (देवान्) विदुषः (स-

विख्यात करता है। (सब्राह्मणान्) ब्रह्मचारियों सहित (देवान्) विद्वानों को (ऋत्वा) दुखाकर (जिह्मः) वह कुटिल (लोकात्) समाज से (निःऋच्छति) निकल जाता है ॥ ५३ ॥

भावार्थ—जो पुरुष वेदविद्या को प्राप्त करके या छल कपट से लेकर उसके प्रचार से विद्वानों को रोके, उस दुःखदायी को विद्वान् लोग पद से गिरा देवें ॥ ५३ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ५ ॥

१—७३ ॥ सप्त पर्यायाः ॥ ब्रह्मगवी देवता ॥

वेदवाणी निरोधनदोषोपदेशः—वेदवाणी रोकने के दोषों का उपदेश ॥

पर्यायः १ ॥

१—६ ॥ १, ६ प्राजापत्यानुष्टुप्; २ भुरिक् साम्न्यनुष्टुप्; ३ स्वराडुष्णिक्; ४ आसुर्यनुष्टुप्; ५ साम्नी पङ्क्तिः ॥

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तर्ते श्रिता ॥ १ ॥

श्रमेण । तपसा । सृष्टा । ब्रह्मणा । वित्ता । ऋते । श्रिता ॥१॥

सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता ॥ २ ॥

सत्येन । आ-वृता । श्रिया । प्रऽवृता । यशसा । परि-वृता २

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्यूढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्) ब्रह्मचारिभिः सहितान् (ऋत्वा) हिंसित्वा (जिह्मः) जहातेः सन्वदाकारलोपश्च । उ० १ । १४१ । ओहाक् त्यागे—मन् । कुटिलः । मन्दः (लोकात्) दर्शनीयात् समाजात् (निर्ऋच्छति) बहिर्गच्छति ॥

स्वधर्या । परि-हिता । श्रद्धया । परि-ऊढा । दीक्षया । गुप्ता । यज्ञे । प्रति-स्थिता । लोकः । नि-धनम् ॥ ३ ॥

ब्रह्म पदवायं ब्राह्मणोऽधिपतिः ॥ ४ ॥

ब्रह्म । पद्-वायम् । ब्राह्मणः । अधि-पतिः ॥ ४ ॥

तामाददानस्य ब्रह्मगवीं जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥

ताम् । आ-ददानस्य । ब्रह्म-गवीम् । जिनतः । ब्राह्मणम् । क्षत्रियस्य ॥ ५ ॥

अप क्रामति सूनृता वीर्यं१ पुण्या लक्ष्मीः ॥ ६ ॥ (२४)

अप । क्रामति । सूनृता । वीर्यम् । पुण्या । लक्ष्मीः ॥६॥ (२४)

भावार्थ—[जो वेदवाणी] (श्रमेण) प्रयत्न के साथ और (तपसा) तप [ब्रह्मचर्य आदि धर्मानुष्ठान] के साथ (सृष्टा) उत्पन्न की गयी, (ब्रह्मणा) ब्रह्मचारी करके (वित्ता) पायी गयी, (ऋते) सत्यज्ञान में (श्रिता) ठहरी हुयी है ॥ १ ॥

भावार्थ—[जो वेदवाणी] (सत्येन) सत्य [यथार्थ नियम] से (आवृता) सब प्रकार स्वीकार की गयी, (श्रिया) श्री [चक्रवर्ती राज्य आदि लक्ष्मी] से (प्रावृता) भले प्रकार अङ्गीकार की गयी और (यशसा) यश [कीर्ति] के साथ (परीवृता) सब ओर से मान की गयी है ॥ २ ॥

भावार्थ—[जो वेदवाणी] (स्वधया) अपनी धारण शक्ति से

१—(श्रमेण) प्रयत्नेन । पुरुपार्थेन (तपसा) ब्रह्मचर्यादिधर्मानुष्ठानेन (सृष्टा) उत्पादिता (ब्रह्मणा) ब्राह्मणेन । ब्रह्मचारिणा (वित्ता) लब्धा (ऋते) सत्यज्ञाने (श्रिता) स्थिता ॥

२—(सत्येन) यथार्थनियमेन (आवृता) समन्तात् स्वीकृता (श्रिया) चक्रवर्तिराज्यादिलक्ष्म्या (प्रावृता) प्रकर्षेणाङ्गीकृत (यशसा) कीर्त्या (परीवृता) सर्वतो गृहीता ॥

३—(स्वधया) स्व + दधातेः—अङ्, टाप् । स्वधारणशक्त्या (परिहिता)

(परिहिता) सब ओर धारण की गयी, (श्रद्धया) श्रद्धा [ईश्वर विश्वास] से (पर्यूढा) अति दृढ़ की गयी, (दीक्षया) दीक्षा [नियम, व्रत, संस्कार] से (गुप्ता) रक्षा की गयी, (यज्ञे) यज्ञ [विद्वानों के सत्कार, शिल्प विद्या और शुभ गुणों के दान] में (प्रतिष्ठिता) प्रतिष्ठा [सन्मान] की गयी है, और [जिस वेदवाणी का] (लोकः) यह संसार (निधनम्) स्थिति स्थान है ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्म) वेद [ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद] [जिस वेदवाणी का] (पदवायम्) प्राप्तियोग्य ज्ञान और (ब्राह्मणः) ब्रह्म [ब्रह्माण्ड का जानने वाला] परमेश्वर [जिसका] (अधिपतिः) अधिपति [परम स्वामी] है ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(ताम्) उस (ब्रह्मगवीम्) वेदवाणी को (आददानस्य) छीनने वाले, (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [ब्रह्मचारी] को (जिनतः) सताने वाले (क्षत्रियस्य) क्षत्रिय की ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(सूनृता) प्रिय सत्य वाणी [वा सुकीर्ति] (अप क्रामति)

सर्वतो धृता (श्रद्धया) ईश्वरविश्वासेन (पर्यूढा) वह प्रापणे—क्त । सर्वतो दृढीकृता (दीक्षया) नियमेन । व्रतेन । संस्कारेण (गुप्ता) रक्षिता (यज्ञे) विदुषां सत्कारे शिल्पविद्यायां शुभगुणदाने च (प्रतिष्ठिता) प्राप्तसन्माना (लोकः) संसारः (निधनम्) नितरां धीयते यत्र । स्थितिस्थानम् ॥

४—(ब्रह्म) ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यो वेदः (पदवायम्) पद गतौ स्थैर्ये च—अच् + वा गतिगन्धनयोः—घञ् युक् च । प्राप्तव्यं ज्ञानम् (ब्राह्मणः) ब्रह्म-अण् । ब्रह्म ब्रह्माण्डं सर्वं जगत् वेत्ति यः । सर्वसंसारज्ञः परमेश्वरः (अधिपतिः) अधिराजः ॥

५—(ताम्) तथाभूताम् (आददानस्य) अपहारकस्य (ब्रह्मगवीम्) गोरतद्धितलुकि । पा० ५ । ४ । ९२ । ब्रह्म+गो—टच्, टित्वाद् ङीप् । ब्रह्मणः परमेश्वरस्य गां वाचम् । वेदवाणीम् (जिनतः) ज्या वयोहानौ-शतृ, अन्तर्गतणिजर्थः । अभिभवतः (ब्राह्मणम्) ब्रह्मचारिणम् (क्षत्रियस्य) राजन्यस्य ॥

६–(अपक्रामति) अपगच्छति । विनश्यति (सूनृता) अ० ३ । १२ । २ ।

चली जाती है, (वीर्यम्) वीरता और (पुण्या) मङ्गलमयी (लक्ष्मीः) लक्ष्मी [चक्रवर्त्ति राज्य आदि सामग्री] [भी चली जाती है] ॥ ६ ॥

भावार्थ—जिस वेदवाणी की प्रवृत्ति से संसार में सब प्राणी आनन्द पाते हैं, उस वेदवाणी को जो कोई अन्यायी राजा प्रचार से रोकता है, उसके राज्य में मूर्खता फैलती है और वह धर्म हीन राजा संसार में निर्बल और निर्धन हो जाता है ॥ १—६ ॥

टिप्पणी १—मन्त्र १, २, ३ महर्षि दयानन्दकृत, ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका वेदोक्त धर्मविषय पृष्ठ १०१—२ में तथा संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

टिप्पणी २—इस सूक्त का सम्बन्ध गत सूक्त ४ से यह है कि सूक्त ४ में वेदवाणी के प्रचार करने से लाभ का वर्णन है और इस सूक्त ५ में वेदवाणी के प्रचार रोकने से हानि का व्याख्यान है ॥

पर्यायः २ ॥

७—११ ॥ ७ साम्नी त्रिष्टुप्; ८ भुरिगार्च्यनुष्टुप्; ९ आर्च्यनुष्टुप्; १० आर्च्युष्णिक्; ११ निचृदार्ची पङ्क्तिः ॥

ओज॑श्च॒ तेज॑श्च॒ सह॑श्च॒ बलं॑ च॒ वाक् चे॑न्द्रि॒यं च॒ श्रीश्च॒ धर्म॑श्च ॥ ७ ॥

ओजः॑। च॒। तेजः॑। च॒। सहः॑। च॒। बल॑म्। च॒। वाक्। च॒। इ॒न्द्रि॒यम्। च॒। श्रीः। च॒। धर्मः॑। च॒ ॥ ७ ॥

ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं च॑ रा॒ष्ट्रं च॒ विश॑श्च॒ त्विषि॑श्च॒ यश॑श्च॒ वर्च॑श्च॒ द्रवि॑णं च ॥ ८ ॥

ब्रह्म॑। च॒। क्ष॒त्रम्। च॒। रा॒ष्ट्रम्। च॒। विशः॑। च॒। त्विषिः॑। च॒। यशः॑। च॒। वर्चः॑। च॒। द्रवि॑णम्। च॒ ॥ ८ ॥

सु+नृत नर्तने—क, यद्वा, सु यथाविधि नॄन् नरान् तनोतीति या। सु+नृ+तनु विस्तारे—ड, टाप् सोर्दीर्घः। सत्यप्रियवाक्। सुकीर्त्तिः (वीर्यम्) वीरत्वम् (पुण्या) मङ्गलमयी (लक्ष्मीः) चक्रवर्तिराज्यादिसम्पत्तिः ॥

आयुश्च रूपं च नाम च कीर्तिश्च प्राणश्चापानश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ९ ॥

आयुः । च । रूपम् । च । नाम । च । कीर्तिः । च । प्राणः । च । अपानः । च । चक्षुः । च । श्रोत्रम् । च ॥ ९ ॥

पयश्च रसश्चान्नं चान्नाद्यं चर्तं च सत्यं चेष्टं च पूर्तं च प्रजा च पशवश्च ॥ १० ॥

पयः । च । रसः । च । अन्नम् । च । अन्न-अद्यम् । च । ऋतम् । च । सत्यम् । च । इष्टम् । च । पूर्तम् । च । प्र-जा । च । पशवः । च ॥ १० ॥

तानि सर्वाण्यप क्रामन्ति ब्रह्मगवीमाददानस्य जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य ॥ ११ ॥ (२५)

तानि । सर्वाणि । अप । क्रामन्ति । ब्रह्म-गवीम् । आ-ददानस्य । जिनतः । ब्राह्मणम् । क्षत्रियस्य ॥ ११ ॥ (२५)

भाषार्थ—(च) और (ओजः) पराक्रम, (च) और (तेजः) तेज [प्रगल्भता, निर्भयता], (च) और (सहः) सहन सामर्थ्य, (च) और (बलम्) बल [शरीर की दृढ़ता] (च) और (वाक्) विद्या, (च) और (इन्द्रियम्) इन्द्रिय [मन सहित पांच ज्ञानेन्द्रिय और पांच कर्मेन्द्रिय], (च) और (श्रीः) श्री [लक्ष्मी, सम्पत्ति, अर्थात् चक्रवर्ति राज्य की सामग्री], (च) और (धर्मः) धर्म [वेदोक्त पक्षपात रहित न्याय का आचरण] ॥ ७ ॥

७—(ओजः) पराक्रमः (च) समुच्चये (तेजः) प्रतापः । प्रगल्भता । निर्भयता (च) (सहः) सुखदुःखादिसहनम् (च) (बलम्) सामर्थ्यम् शरीरस्य दृढत्वम् (च) (वाक्) विद्या (च) (इन्द्रियम्) मनःसहितानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च (च) (श्रीः) लक्ष्मीः । सम्पत्तिः । चक्रवर्तिराज्यसामग्री (च) (धर्मः) वेदोक्तं पक्षपातरहितं न्यायाचरणम् (च) ॥

भावार्थ—(च) और (ब्रह्म) ब्राह्मण [सब में उत्तम विद्वान् और सद्गुण प्रचारक जन], (च) (क्षत्रम्) क्षत्रिय [विद्वान् चतुर शूरवीर पुरुष] (च) (राष्ट्रम्) राज्य [न्याय से प्रजापालन], (च) और (विशः) प्रजा-जन, (च) और (त्विषिः) कान्ति [शरीर की आरोग्यता और आत्मबल], (च) और (यशः) यश [शूरता आदि की प्रख्याति], (च) और (वर्चः) ब्रह्मवर्चस [वेद का विचार और प्रचार], (च) और (द्रविणम्) धन [सम्पत्ति की रक्षा और वृद्धि] ॥ ८ ॥

भावार्थ—(च) और (आयुः) जीवन [ब्रह्मचर्य सेवन और वीर्य-रक्षण से जीवन का बढ़ाना], (च) और (रूपम्) रूप [शरीरपुष्टि से सुन्दरता], (च) और (नाम) नाम [सत्कर्मों से प्रसिद्धि], (च) और (कीर्तिः) कीर्ति [श्रेष्ठ गुणों के ग्रहण के लिये ईश्वर के गुणों का कीर्तन और विद्या दान आदि सत्य आचरणों से प्रशंसा को स्थिर रखना], (च) और (प्राणः) प्राण वायु (च) और (अपानः) अपान वायु (च) और (चक्षुः) दृष्टि [प्रत्यक्ष, अनुमान और उपमान प्रमाण], (च) और (श्रोत्रम्) श्रवण [शब्द, ऐतिह्य, अर्थापत्ति, संभव और अभाव प्रमाण] ॥ ९ ॥

भावार्थ—(च) और (पयः) दूध, जल आदि, (च) और (रसः)

८—(ब्रह्म) सर्वोत्तमविद्यायुक्तं सद्गुणप्रचारकं ब्राह्मणोपलक्षणकं कुलम् (च) (क्षत्रम्) विद्याचातुर्यशौर्यवीरत्वयुक्तं क्षत्रियोपलक्षणकं कुलम् (च) (राष्ट्रम्) न्यायेन प्रजापालनम् (च) (विशः) प्रजागणाः (च) (त्विषिः) कान्तिः । शरीरनैरोग्यमात्मबलं च (च) (यशः) शौर्यादिप्रभूताख्यातिः (च) (वर्चः) ब्रह्मवर्चसम् । वेदस्याध्ययनं प्रचारणं च (च) (द्रविणम्) धनम् । सम्पत्तिरक्षणं वर्धनं च (च) ॥

९—(आयुः) ब्रह्मचर्यसेवनेन वीर्यरक्षणेन च जीवनवर्धनम् (च) (रूपम्) शरीरपुष्ट्या सौन्दर्यम् (च) (नाम) सत्कर्मानुष्ठानेन प्रसिद्धिः (च) (कीर्तिः) सद्गुणग्रहणार्थमीश्वरगुणानां कीर्तनं विद्यादानादिसत्याचरणेन स्वप्रशंसा स्थिरीकरणं च (च) (प्राणः) (च) (अपानः) (च) (चक्षुः) दर्शनम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानप्रमाणजातम् (च) (श्रोत्रम्) श्रवणम् । शब्दैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रमाणजातम् (च) ॥

१०—(पयः) दुग्धजलादिकम् (च) (रसः) घृतमधुसोमरसादिः

रस [घृत, मधु, सोमरस आदि], (च) और (अन्नम्) अन्न [गेहूं, जौ, चावल आदि], (च) और (अन्नाद्यम्) खाने योग्य पदार्थ [दाल, शाक, फल आदि], (च) और (ऋतम्) वेदज्ञान, (च) और (सत्यम्) सत्य [हृदय, वाणी और शरीर से यथार्थ कर्म] (च) और (इष्टम्) यज्ञ [अग्निहोत्र, वेदाध्ययन, अतिथिसत्कार आदि], (च) और (पूर्तम्) पूर्णता [सर्वोपकारी कर्म, कूप, तड़ाग, आराम, वाटिका, आदि], (च) और (प्रजाः) प्रजायें [सन्तान आदि और राज्य जन] (च) और (पशवः) सब पशु [हाथी, घोड़े, गोयें आदि जीव] ॥ १० ॥

भाषार्थ—(तानि सर्वाणि) ये सब (ब्रह्मगवीम्) वेदवाणी को (आददानस्य) छीनने वाले, (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण [ब्रह्मचारी] को (जिनतः) सताने वाले (क्षत्रियस्य) क्षत्रिय के (अप क्रामन्ति) चले जाते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो राजा के कुप्रबन्ध से वेदविद्या प्रचार से रुक जाती है, अविद्या के फैलने से वह राजा और उसका राज्य सब नष्ट भ्रष्ट हो जाता है ॥ ७-११ ॥

१—मन्त्र ११ का मिलान ऊपर मन्त्र ५, ६ से करो ॥

२—मन्त्र ७—१० महर्षि दयानन्दकृत, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका वेदोक्त धर्मविषय पृष्ठ १०२—३ में तथा संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं॥

(च) (अन्नम्) कॄवृजॄसिद्रु० । उ० ३ । १० । अन जीवने—नप्रत्ययः, नित् । जीवनसाधनम् । गोधूमयवव्रीह्यादिकम् (च) (अन्नाद्यम्) अन्न + अद भक्षणे—यत् । वाहिताग्न्यादिषु । पा० २ । २ । ३७ । इति रूपसिद्धिः । अत्तुं योग्यमद्यं च तदन्नं च सूपशाकफलादिकं भक्ष्यद्रव्यम् (च) (ऋतम्) वेदज्ञानम् (च) (सत्यम्) मानसिकवाचिककायिकयथार्थकर्म (च) (इष्टम्) अ० २ । १२ । ४ । अग्निहोत्रवेदाध्ययनाऽऽतिथ्यादि कर्म (च) (पूर्तम्) अ० २ । १२ । ४ । पॄ पालनपूरणयोः—क्त । सर्वोपकारि कर्म कूपतडागारामवाटिकादिकम् (च) (प्रजाः) सन्तानादयो राज्यजनाश्च (च) (पशवः) हस्तितुरगगवादयः (च) ॥

११—(तानि) पूर्वोक्तानि (सर्वाणि) समस्तानि (अप क्रामन्ति) अपगच्छन्ति । विनश्यन्ति । अन्यत् पूर्ववत्—म० ५ ॥

पर्यायः ३ ॥

१२—२७ ॥ १२ विराडार्षी गायत्री; १३ आसुर्यनुष्टुप्; १४, २६ साम्न्युष्णिक्; १५ आर्षी गायत्री; १६, १७, १९, २० प्राजापत्याऽनुष्टुप्; १८ याजुषी जगती; २१, २५ साम्न्यनुष्टुप्; २२ भुरिक् साम्नी बृहती; २३ याजुषी त्रिष्टुप्; २४ आसुरी गायत्री; २७ आर्च्युष्णिक् ॥

सैषा भीमा ब्रह्मगव्य१घविषा साक्षात् कृत्या कूल्बजमावृता१२

सा । एषा । भीमा । ब्रह्म-गवी । अघ-विषा । स-अक्षात् । कृत्या । कूल्बजम् । आ-वृता ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(सा एषा) वह यही (ब्रह्मगवी) वेदवाणी [वेदनिन्दक को] (भीमा) डरावनी (अघविषा) महाघोर विषैली, (साक्षात्) साक्षात् [प्रत्यक्ष] (कृत्या) हिंसा रूप और (कूल्वजम्) भूमि पर दाह उपजाने वाली वस्तु रूप [हो जाती है, जब वह] (आवृता) रोक दी गयी हो ॥ १२ ॥

भावार्थ—शान्तिकारक वेदविद्या के रोक देने से अधर्म बढ़ने पर संसार में बड़े बड़े उपद्रव फैलते हैं ॥ १२ ॥

इस मन्त्र का मिलान मन्त्र ५३ से करो ॥

सर्वाण्यस्यां घोराणि सर्वे च मृत्यवः ॥ १३ ।

सर्वाणि । अस्याम् । घोराणि । सर्वे । च । मृत्यवः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(अस्याम्) इस [वेदवाणी] में [रोके जाने पर—मन्त्र

१२—(सा-एषा) पूर्वोक्तैव (भीमा) भयंकरा (ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (अघविषा) अघ पापकरणे—अच्+विष विप्रयोगे—क, टाप् । अतिशयेन विषमयी यथा (साक्षात्) प्रत्यक्षम् (कृत्या) अ० ४ । ९ । ५ । कृञ् हिंसायाम्—क्यप्+तुक्, टाप् । हिंसाक्रिया (कूल्वजम्) कु+उल्व+जम् । उल्वादयश्च । उ० ४ । ९५ । कु+उल दाहे-वन्+अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । जन जनने-ड । कौ भूमौ दाहजनकं वस्तु यथा (आवृता) आच्छादिता । निरुद्धा ॥

१३—(सर्वाणि) समस्तानि (अस्याम्) वेदवाण्याम् (घोराणि) महा-

१२] [वेद निरोधक को] (सर्वाणि) सब (घोराणि) घोर [महाभयानक] कर्म (च) और (सर्वे) सब प्रकार के (मृत्यवः) मृत्यु होते हैं ॥ १३ ॥

सर्वाण्यस्यां क्रूराणि सर्वे पुरुषवधाः ॥ १४ ॥

सर्वाणि । अस्याम् । क्रूराणि । सर्वे । पुरुष-वधाः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(अस्याम्) इस [वेदवाणी] में [रोकने वाले को] (सर्वाणि) सब (क्रूराणि) क्रूर [निठुर] कर्म और (सर्वे) सब प्रकार के (पुरुषवधाः) मनुष्य वध होते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—धर्मनिरूपक वेदवाणी में रोक डालने से संसार में घोर पाप छा जाता है, और सब प्राणी महाकष्ट पाते हैं ॥ १३, १४ ॥

सा ब्रह्मज्यं देवपीयुं ब्रह्मगव्यादीयमाना मृत्योः पड्वीश आ द्यति ॥ १५ ॥

सा । ब्रह्म-ज्यम् । देव-पीयुम् । ब्रह्म-गवी । आ-दीयमाना । मृत्योः । पड्वीशे । आ । द्यति ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(सा) वह (आदीयमाना) छीनी जाती हुयी (ब्रह्मगवी) वेदवाणी (ब्रह्मज्यम्) ब्रह्मचारियों के हानिकारक, (देवपीयुम्) विद्वानों के सताने वाले पुरुष को (मृत्योः) मृत्यु की (पड्वीशे) बेड़ी में (आ द्यति) बांध देती है ॥ १५ ॥

भयानककर्माणि (सर्वे) (च) (मृत्यवः) मरणहेतवः ॥

१४—(सर्वाणि) (अस्याम्) (क्रूराणि) निर्दयकर्माणि (पुरुषवधाः) पुरुषाणां हत्याव्यापाराः ॥

१५—(सा) पूर्वोक्ता (ब्रह्मज्यम्) अ० ५ । १६ । ७ । कचिधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः । वा० पा० ३ । २ । ३ । ब्रह्म+ज्या वयोहानौ—ड । ब्रह्मचारिणां हानिकरम् (देवपीयुम्) अ० ४ । ३५ । ७ । विदुषां हिंसकम् (ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (आदीयमाना) अपह्रियमाणा (मृत्योः) मरणस्य (पड्वीशे) अ० ६ । ९६ । २ । पश बन्धने-अटि, डित्+विश प्रवेशने-क, दीर्घश्च । पाशप्रवेशे । शृङ्खलायाम् (आद्यति) आङ्पूर्वो दो बन्धने । बध्नाति ॥

भावार्थ—आप्त वैदिक विद्वानों को रोकने वाला पुरुष मूर्खता के कारण महा विपत्तियों में पड़ता है ॥ १५ ॥

मे॒निः श॒तव॑धा॒ हि सा ब्र॑ह्म॒ज्यस्य॒ क्षिति॒र्हि सा ॥ १६ ॥

मे॒निः । श॒त-व॑धा । हि । सा । ब्र॒ह्म॒-ज्यस्य॑ । क्षिति॑ः । हि । सा ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(सा) वह [वेदवाणी] (हि) निश्चय करके (ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्मचारियों के हानिकारक की (शतवधा) शतघ्नी [सैकड़ों को मारने वाली] (मेनिः) वज्र, (सा हि) वह ही [उसकी] (क्षितिः) नाश शक्ति है ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदप्रचारकों को हानि पहुंचाता है, वह संसार की हानि करके आप भी अनेक विपत्तियों में पड़ता है ॥ १६ ॥

तस्मा॒द् वै ब्रा॑ह्म॒णानां॒ गौर्दु॑राध॒र्षा वि॑जान॒ता ॥ १७ ॥

तस्मा॑त् । वै । ब्रा॒ह्म॒णाना॑म् । गौः । दुः-आ॒ध॒र्षा । वि॒-जा॒न॒ता ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(तस्मात्) इस लिये (वै) ही (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मचारियों की [हितकारिणी] (गौः) वेदवाणी (विजानता) विरुद्ध जानने वाले करके (दुराधर्षा) कभी न जीतने योग्य है ॥ १७ ॥

भावार्थ—जितेन्द्रिय पुरुष ही वेदवाणी से आनन्द पाते हैं और दुरात्मा अत्याचारी उसे कभी नहीं प्राप्त कर सकते ॥ १७ ॥

वज्रो॒ धाव॑न्ती वैश्वान॒र उद्वी॑ता ॥ १८ ॥

वज्र॑ः । धाव॑न्ती । वै॒श्वा॒न॒रः । उत्-वी॑ता ॥ १८ ॥

१६—(मेनिः) अ० २ । ११ । १ । डु मिञ् प्रक्षेपणे-नि । वज्रः-निघ० २ । २० (शतवधा) शतघ्नी । बहुहन्त्री (हि) निश्चयेन (सा) वेदवाणी (ब्रह्मज्यस्य) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकारकस्य (क्षितिः) नाशशक्तिः ॥

१७—(तस्मात्) कारणात् (वै) निश्चयेन (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मचारिणां हितकरी (गौः) वेदवाणी (दुराधर्षा) सर्वथा दुर्जेया (विजानता) विरुद्धं विदुषा पुरुषेण ॥

भाषार्थ—(धावन्ती) दौड़ती हुयी वह [वेदवाणी] [दुष्ट के लिये] (वज्रः) वज्र रूप, और (उद्वीता) ऊंची हुयी वह [सज्जन के लिये] (वैश्वानरः) सर्वनायक पुरुष [के समान हितकारी] है ॥ १८ ॥

भावार्थ—वेदवाणी की प्रवृत्ति से संसार में पापियों का नाश और धर्मात्माओं को आनन्द का प्रकाश होता है ॥ १८ ॥

हे॒तिः श॒फानु॑त्खि॒दन्ती॑ म॒हादे॒वो३॒॑ऽपेक्ष॑माणा ॥ १९ ॥

हे॒तिः । श॒फान् । उ॒त्ऽखि॒दन्ती॑ । म॒हाऽदे॒वः । अ॒प॒ऽईक्ष॑माणा १९

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] [पापी के] (शफान्) शान्ति व्यवहारों को (उत्खिदन्ती) नाश करती हुयी (हेतिः) वज्ररूप है, और (अपेक्षमाणा) सब ओर दृष्टि फैलाती हुयी वह (महादेवः) बड़े विजय चाहने वाले [शूर पुरुष के समान] है ॥ १९ ॥

भावार्थ—वेदवाणी की प्रवृत्ति में विघ्नकारी पुरुष मूर्खता के कारण सर्वथा नष्ट हो जाता है ॥ १९ ॥

क्षु॒रप॑वि॒रीक्ष॑माणा वाश्य॑माना॒भि स्फू॑र्जति ॥ २० ॥

क्षु॒रऽप॑विः । ईक्ष॑माणा । वाश्य॑माना । अ॒भि । स्फू॒र्ज॒ति॒ ॥ २० ॥

भाषार्थ—(ईक्षमाणा) देखती हुयी वह [वेदवाणी] [रोकने वाले

१८—(वज्रः) (धावन्ती) शीघ्रं गच्छन्ती (वैश्वानरः) अ० १ । १० । ४ । विश्व+नॄ प्रापणे—अच्, स्वार्थे-अण् । वैश्वानरः कस्माद् विश्वान् नरान् नयतीति—निरु० ७ । २१ । सर्वनायकः पुरुषो यथा (उद्वीता) वी गतौ—क्त । उदयं गता ॥

१९—(हेतिः) हन हिंसागत्योः—क्तिन् । वज्रः—निघ० २ । २० (शफान्) शम शान्तौ आलोचने च—अच्, मस्य फः । शान्तिव्यवहारान् (उत्खिदन्ती) खिद परिघाते दैन्ये च—शतृ । सर्वतो नाशयन्ती (महादेवः) दिवु विजिगीषायाम्—अच् । महाविजिगीषुः शूरपुरुषो यथा (अपेक्षमाणा) सर्वतो दृष्टिं कुर्वाणा ॥

२०—(क्षुरपविः) शस्त्रधारा यथा (ईक्षमाणा) पश्यन्ती (वाश्यमाना)

को] (क्षुरपविः) छुरा [कटार आदि] की धार [समान] होती है, (वाश्यमाना) शब्द करती हुयी वह (अभि) सब ओर (स्फूर्जति) गरजती है ॥ २० ॥

भावार्थ—वेदवाणी के शुभ गुण प्रकट होने पर दुष्टों की दुष्टता सर्वथा नष्ट हो जाती है ॥ २० ॥

मृत्युर्हिङ्कृण्वत्युग्रो देवः पुच्छं पर्यस्यन्ती ॥ २१ ॥

मृत्युः। हिङ्-कृण्वती । उग्रः। देवः। पुच्छम् । परि-अस्यन्ती २१

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (हिङ्कृण्वती) [ब्रह्मचारी की] वृद्धि करती हुयी (मृत्युः) [रोकने वाले को] मृत्यु होती है, [उसकी] (पुच्छम्) भूल को (पर्यस्यन्ती) फेंक देती हुयी वह (उग्रः) तेजस्वी (देवः) विजय चाहने वाले [शूर के समान] होती है ॥ २१ ॥

भावार्थ—जैसे जैसे मनुष्य उग्र तप करके वेद का प्रकाश करते हैं, भूल करने वाले पाखण्डियों का नाश होता जाता है ॥ २१ ॥

सर्वज्यानिः कर्णौ वरीवर्जयन्ती राजयक्ष्मो मेहन्ती ॥ २२ ॥

सर्व-ज्यानिः। कर्णौ। वरीवर्जयन्ती । राज-यक्ष्मः। मेहन्ती २२

भाषार्थ—(मेहन्ती) [विद्वानों को] सींचती हुयी और [वेद निरोधक के] (कर्णौ) दो विज्ञानों [अभ्युदय और निःश्रेयस अर्थात् तत्त्वज्ञान और मोक्षज्ञान] को (वरीवर्जयन्ती) सर्वथा रोकती हुयी [वेदवाणी]

वाश्ट शब्दे—शानच् । शब्दायमाना (अभि) सर्वतः (स्फूर्जति) टु ओ स्फूर्जा वज्रघोषे । गर्जति ॥

२१—(मृत्युः) मरणं यथा (हिङ्कृण्वती) अ० ७ । ७३ । ८ । हिं गतिवृद्ध्योः — डि । गतिं वृद्धिं वा कुर्वती (उग्रः) प्रचण्डः (देवः) विजिगीषुर्यथा (पुच्छम्) पुच्छ प्रमादे प्रसादे च—अच् । प्रमादम् (पर्यस्यन्ती) सर्वतः क्षिपन्ती ॥

२२—(सर्वज्यानिः) अ० ११ । ३ । ५५ । वीज्याज्वरिभ्यो निः । उ० ४ । ४८ । ज्या वयोहानौ—नि । सर्वहानिकरः (कर्णौ) अ० १२ । ४ । ६ । कॄ विज्ञाने—नप्रत्ययो नित् । अभ्युदयनिःश्रेयसबोधौ (वरीवर्जयन्ती) वृजी वर्जने

[उसके लिये] (सर्वज्यानिः) सब हानि करने वाले (राजयक्ष्मः) राजरोग [के समान] होती है ॥ २२ ॥

भावार्थ—जब संसार में वेदों का विज्ञान बढ़ता है। पाखण्ड मत नष्ट हो जाता है, जैसे उपाय न करने पर राजरोग से रोगी का नाश हो जाता है ॥ २२ ॥

इस मन्त्र का मिलान—अथर्व० १२ । ४ । ६ से करो ॥

मे॒निर्दु॒ह्यमा॑ना शीर्ष॒क्तिर्दु॒ग्धा ॥ २३ ॥

मे॒निः । दु॒ह्यमा॑ना । शी॒र्ष॒क्तिः । दु॒ग्धा ॥ २३ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (दुह्यमाना) [विद्वानों कर के] दुही जाती हुयी [वेदनिरोधक को] (मेनिः) वज्ररूप और (दुग्धा) दुही गयी वह (शीर्षक्तिः) [उसको] मस्तक पीड़ा होती है ॥ २३ ॥

भावार्थ—जैसे जैसे लोग अभ्यास करके वेदविद्या का प्रचार करते हैं, वैसे वैसे ही वेदनिरोधक लोग संकट में पड़ते हैं ॥ २३ ॥

से॒दिरु॑प॒तिष्ठ॑न्ती मिथोयो॒धः परा॑मृष्टा ॥ २४ ॥

से॒दिः । उ॒प॒-तिष्ठ॑न्ती । मि॒थः॒-यो॒धः । परा॑-मृष्टा ॥ २४ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (उपतिष्ठन्ती) [विद्वानों के] समीप ठहरती हुयी [वेदनिरोधक को] (सेदिः) महामारी आदि क्लेश, और (परामृष्टा) [विद्वानों से] परामर्श की गयी [विचारी गयी] वह (मिथो-

---

यङ्लुकि शतृ । भृशं वर्जयन्ती (राजयक्ष्मः) राजरोगः (मेहन्ती) सिञ्चती धार्मिकान् ॥

२३—(मेनिः) म० १६ । वज्रः (दुह्यमाना) दोहेन गृह्यमाणा (शीर्षक्तिः) अ० १ । १२ । ३ । शीर्ष+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्तिन् । मस्तकपीडा (दुग्धा) दोहेन प्राप्ता ॥

२४—(सेदिः) अ० २ । १४ । ३ । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु-कि । निर्ऋतिः । विषादः (उपतिष्ठन्ती) विदुषां समीपे वर्तमाना (मिथोयोधः) युध संप्रहारे-घञ् । दुष्टानां परस्परयुद्धम् (परामृष्टा) मृश स्पर्शे, परापूर्व-

योधः) [दुष्टों में] परस्पर संग्राम रूप होती है ॥ २४ ॥

भावार्थ—पक्षपात रहित न्यायकारिणी वेदविद्या की प्रवृत्ति से दुराचारी लोग महाक्लेश पाते हैं ॥ २४ ॥

शरव्या३ मुखेऽपिनह्यमान ऋतिर्हन्यमाना ॥ २५ ॥

शरव्या । मुखे । अपि-नह्यमाने । ऋतिः । हन्यमाना ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(मुखे अपिनह्यमाने) मुख बांधे जाने पर वह [वेदवाणी] [वेदनिरोधक के लिये] (शरव्या) वाणविद्या में चतुर सेना [के समान] और (हन्यमाना) ताड़ी जाती हुयी वह (ऋतिः) आपत्ति रूप होती है ॥ २५ ॥

भावार्थ—विद्वानों को वेदवाणी के प्रचार से रोकने वाले पुरुष अज्ञान के कारण विपत्तियां झेलते हैं ॥ २५ ॥

अघविषा निपतन्ती तमो निपतिता ॥ २६ ॥

अघ-विषा । नि-पतन्ती । तमः । नि-पतिता ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(निपतन्ती) नीचे गिरती हुयी वह [वेदवाणी] (अघविषा) [वेदनिरोधक को] महाघोर विषैली और (निपतिता) नीचे गिरी हुयी वह (तमः) [उस को] अन्धकार होती है ॥ २६ ॥

भावार्थ—वेदवाणी के गुणों का अपमान करने वाला मूर्खता के कारण घोर नरक में पड़ता है ॥ २६ ॥

अनुगच्छन्ती प्राणानुप दासयति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य २७ (२६)

को विचारे—क्त । विचारिता विद्वद्भिः ॥

२५—(शरव्या) अ० ३ । १९ । ८ । शरु-यत् । शरौ वाणविद्यायां कुशला सेना (मुखे) (अपिनह्यमाने) अपवध्यमाने (ऋतिः) ऋ हिंसायाम्—क्तिन् । निर्ऋतिः । आपत्तिः (हन्यमाना) ताड्यमाना ॥

२६—(अघविषा) म० १२ । महाघोरविषयुक्ता यथा (निपतन्ती) अधोगच्छन्ती (तमः) अन्धकारः (निपतिता) अधोगता ॥

अनु-गच्छन्ती । प्राणान् । उप । दासयति । ब्रह्म-गवी । ब्रह्म-ज्यस्य ॥ २७ ॥ (२६)

भाषार्थ—(अनुगच्छन्ती) निरन्तर चलती हुयी (ब्रह्मगवी) वेदवाणी (ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्मचारियों के हानिकारक के (प्राणान्) प्राणों को (उप दासयति) दबोच डालती है ॥ २७ ॥

भावार्थ—वेदों के निरन्तर अभ्यासी पुरुष वेद विरोधियों को अवश्य हराते हैं ॥ २७ ॥

पर्यायः ४ ॥

२८—३८ ॥ २८ आसुरी गायत्री ; २६, ३७ आसुर्यनुष्टुप् ३० साम्न्यनुष्टुप् ; ३१ याजुषी त्रिष्टुप्; ३२ साम्नी गायत्री ; ३३, ३४ साम्नी बृहती ; ३५ भुरिक् साम्न्यनुष्टुप्; ३६ साम्न्युष्णिक् ; ३८ प्रतिष्ठा गायत्री ॥

वैरं विकृत्यमाना पौत्राद्यं विभाज्यमाना ॥ २८ ॥

वैरम् । वि-कृत्यमाना । पौत्र-आद्यम् । वि-भाज्यमाना ॥२८॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (विकृत्यमाना) कतरी जाती हुयी [वेद निन्दक के लिये] (वैरम्) वैर [शत्रुतारूप], और (विभाज्यमाना) टुकड़े टुकड़े की जाती हुयी [उसके] (पौत्राद्यम्) पुत्र आदि सन्तानों का भक्षण [नाश रूप] होती है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो लोग कुमति के कारण वेदों के उत्तम गुणों को नष्ट भ्रष्ट करते हैं, तत्त्वज्ञानी पुरुष उनके शत्रु बन जाते हैं और उनके सन्तान भी दुराचारी होकर नष्ट हो जाते हैं ॥ २८ ॥

२७—(अनुगच्छन्ती) अनुसरन्ती (प्राणान्) जीवनसाधनानि (उप दासयति) सर्वथा नाशयति (ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (ब्रह्मज्यस्य) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरस्य ॥

२८—(वैरम्) वि विरोधे + ईर गतौ–क, वीर–अण् । विरोधः (विकृत्यमाना) विच्छिद्यमाना (पौत्राद्यम्) पौत्र + अद भक्षणे–ण्यत् । पुत्रादिभक्षणम् । सन्ताननाशनम् (विभाज्यमाना) विभागेन गृह्यमाणा ॥

देवहेतिर्ह्रियमाणा व्यृद्धिर्हृता ॥ २९ ॥

देव-हेतिः । ह्रियमाणा । वि-ऋद्धिः । हृता ॥ २९ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (ह्रियमाणा) पकड़ी जाती हुयी [वेद निन्दक के लिये] (देवहेतिः) इन्द्रियों का हनन, और (हृता) पकड़ी गयी (व्यृद्धिः) [उस को] अवृद्धि [हानिरूप] होती है ॥ २९ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वेदज्ञानियों को पकड़कर कष्ट देते हैं, वे दुर्बलेन्द्रिय अपनी इष्ट कामनायें पूरी नहीं कर सकते ॥ २९ ॥

पाप्माधिधीयमाना पारुष्यमवधीयमाना ॥ ३० ॥

पाप्मा । अधि-धीयमाना । पारुष्यम् । अव-धीयमाना ॥३०॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (अधिधीयमाना) उठायी जाती हुयी [वेद विरोधी के लिये] (पाप्मा) अनर्थ, और (अवधीयमाना) गिरायी जाती हुयी (पारुष्यम्) [उसको] निठुराई [क्रूरता रूप] होती है ॥ ३० ॥

भावार्थ—क्रूर वेदनिरोधक लोग अपना अनर्थ करके संसार का भी अनर्थ करते हैं ॥ ३० ॥

विषं प्रयस्यन्ती तक्मा प्रयस्ता ॥ ३१ ॥

विषम् । प्र-यस्यन्ती । तक्मा । प्र-यस्ता ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (प्रयस्यन्ती) क्लेश में पड़ती हुयी [वेद विरोधी को] (विषम्) विष, और (प्रयस्ता) क्लेश में डाली गयी (तक्मा) जीवन के कष्टदायक [ज्वररूप] होती है ॥ ३१ ॥

२९—(देवहेतिः) इन्द्रियाणां हननम् (ह्रियमाणा) गृह्यमाणा (व्यृद्धिः) अवृद्धिः । हानिः (हृता) गृहीता ॥

३०—(पाप्मा) पापम् । अनर्थः (अधिधीयमाना) ऊर्ध्वं ध्रियमाणा (पारुष्यम्) नैष्ठुर्य्यम् (अवधीयमाना) अधोध्रियमाणा ॥

३१—(विषम्) (प्रयस्यन्ती) प्रयासं क्लेशं सहमाना (तक्मा) अ० १ । २५ । १ । कृच्छ्रजीवनकारी ज्वरो यथा (प्रयस्ता) आयासं क्लेशं प्राप्ता ॥

भावार्थ—तपस्वी वेदानुगामियों का दुःखदायी पुरुष अज्ञान बढ़ाकर घोर नरक में पड़ता है ॥ ३१ ॥

अघं पच्यमाना दुष्वप्न्यं पक्वा ॥ ३२ ॥

अघम् । पच्यमाना । दुः-स्वप्न्यम् । पक्वा ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (पच्यमाना) पचायी जाती हुयी [वेद निरोधक को] (अघम्) महा दुःख, और (पक्वा) पचायी गयी (दुष्वप्न्यम्) दुष्ट स्वप्न होती है ॥ ३२ ॥

भावार्थ—वेदविद्या का नाश करने वाला अधर्मी होकर दिन राति व्याकुल रहता है ॥ ३२ ॥

मूलबर्हणी पर्याक्रियमाणा क्षितिः पर्याकृता ॥ ३३ ॥

मूल-बर्हणी । परि-आक्रियमाणा । क्षितिः । परि-आकृता ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (पर्याक्रियमाणा) अनादर से रूपान्तर की जाती हुयी [वेद निरोधक के लिये] (मूलबर्हणी) जड़ उखाड़ देनेवाली शक्ति, और (पर्याकृता) अनादर से रूपान्तर की गयी (क्षितिः) नाश शक्ति है ॥ ३३ ॥

भावार्थ—वेदनिन्दक पुरुष अनर्थकर्मी होने से आप ही अपना शत्रु होजाता है ॥ ३३ ॥

असंज्ञा गन्धेन शुगुद्ध्रियमाणाशीविष उद्धृता ॥ ३४ ॥

असम्-ज्ञा । गन्धेन । शुक् । उत्-ध्रियमाणा । आशीविषः । उद्धृता ॥ ३४ ॥

३२—(अघम्) महादुःखम् (पच्यमाना) पाकं नाशं गम्यमाना (दुष्वप्न्यम्) दुष्टः स्वप्नः (पक्वा) पाकं नाशं गता ॥

३३—(मूलबर्हणी) बर्ह हिंसायाम्—ल्युट्, ङीप् । मूलनाशिका (पर्याक्रियमाणा) आङ् पूर्वकः डुकृञ् वेषान्तरकरणे । परि अनादरेण रूपान्तरं क्रियमाणा (क्षितिः) हानिः (पर्याकृता) अनादरेण रूपान्तरं कृता ॥

भाषार्थ—(गन्धेन) [वेदवाणी के] नाश से (असंज्ञा) असंगति [संसार में फूट] होती है, वह (उद्ध्रियमाणा) उखाड़ी जाती हुई (शुक्) शोक और (उद्धृता) उखाड़ी गयी (आशीविषः) फण में विष वाले [सांप के समान] है ॥ ३४ ॥

भावार्थ—वेदविद्या के नाश से संसार में फूट पड़कर बड़े बड़े क्लेश होते हैं ॥ ३४ ॥

अभू॑तिरुपह्रि॒यमा॑णा परा॑भूतिरु॒प॑हृता ॥ ३५ ॥

अभू॑तिः । उ॒प॒-ह्रि॒यमा॑णा । परा॑-भूतिः । उप॑-हृता ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (उपह्रियमाणा) छीनी जाती हुई [वेद निरोधक के लिये] (अभूतिः) अनैश्वर्य [असमर्थता], और (उपहृता) छीन ली गयी (पराभूतिः) पराजय [हार] होती है ॥ ३५ ॥

भावार्थ—अत्याचारी पुरुष वेदविद्या के रोकने से हार ही पाता है ॥ ३५

श॒र्वः क्रु॒द्धः पि॒श्यमा॑ना शिमि॒दा पि॑शि॒ता ॥ ३६ ॥

श॒र्वः । क्रु॒द्धः । पि॒श्यमा॑ना । शि॒मि॒दा । पि॒शि॒ता ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (पिश्यमाना) खण्ड खण्ड की जाती हुयी [वेद निन्दक के लिये] (क्रुद्धः) क्रोध करते हुये (शर्वः) हिंसक [पुरुष के समान], और (पिशिता) खण्ड खण्ड की गयी (शिमिदा) विहित कर्म नाश करने वाली होती है ॥ ३६ ॥

३४—(असंज्ञा) असङ्गतिः । भेदः (गन्धेन) गन्ध अर्दने—अच् । नाशेन (शुक्) शोकः । (उद्ध्रियमाणा) उत्पाट्यमाना (आशीविषः) आङ्+अश भोजने—अच्, ङीप् । आश्यां फणे विषं यस्य सः । महाविषयुक्तः सर्पः (उद्धृता) उत्पाटिता ॥

३५—(अभूतिः) अनैश्वर्यम् (उपह्रियमाणा) अपहरणं गम्यमाना (पराभूतिः) पराजयः (उपहृता) अपहरणं गता ॥

३६—(शर्वः) शॄ हिंसायाम्—वप्रत्ययः । हिंसकः पुरुषः (क्रुद्धः) कुपितः (पिश्यमाना) पिश अवयवे । अवयवीक्रियमाणा (शिमिदा) शमु उपशमे—इन् वा ङीप्+दाप् लवने—क, टाप् । विहितकर्मनाशिका । शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा—निरु० ५ । १२ (पिशिता) अवयवीकृता ॥

भावार्थ—नास्तिक जन वेद का खण्डन करने के कारण आत्म हिंसक और सत्कर्म नाशक होजाता है ॥ ३६ ॥

अवर्तिरश्यमाना निर्ऋतिरशिता ॥ ३७ ॥

अवर्तिः । अश्यमाना । निः-ऋतिः । अशिता ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (अश्यमाना) खायी जाती हुई [वेद निन्दक के लिये] (अवर्तिः) निर्धनता, और (अशिता) खायी गयी (निर्ऋतिः) महामारी होती है ॥ ३७ ॥

भावार्थ—अन्यायी लोग वेदविद्या के नाश करने से निर्धनी होकर महाकष्ट भोगते हैं ॥ ३७ ॥

अशिता लोकाच्छिनत्ति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यमस्माच्चामुष्माच्च ॥३८॥

अशिता । लोकात् । छिनत्ति । ब्रह्म-गवी । ब्रह्म-ज्यम् । अस्मात् । च । अमुष्मात् । च ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(अशिता) खायी गयी (ब्रह्मगवी) वेदवाणी (ब्रह्मज्यम्) ब्रह्मचारियों के हानिकारक को (अस्मात् लोकात्) इस लोक से (च) और (अमुष्मात्) उस [लोक] से (च) भी (छिनत्ति) काट डालती है ॥ ३८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य ब्रह्मचारियों पर अत्याचार करके वेदविरुद्ध चलता है, उसके यह लोक और परलोक दोनों बिगड़ जाते हैं ॥ ३८ ॥

३७—(अवर्तिः) अ० ६ । २ । ३ । निर्जीविका (अश्यमाना) भक्ष्यमाणा (निर्ऋतिः अ० ३ । ११ । २ । कृच्छ्रापत्तिः—निरु० २ । ७ (अशिता) भक्षिता ॥

३८—(अशिता) भक्षिता । नाशिता (लोकात्) जन्मनः (छिनत्ति) भिनत्ति । नाशयति (ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (ब्रह्मज्यम्) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरम् (अस्मात्) प्रत्यक्षात् (च) (अमुष्मात्) परस्मात् (च) ॥

पर्यायः ५ ॥

३९—४६ ॥ ३९ साम्नी पङ्क्तिः; ४० याजुष्यनुष्टुप् ४१, ४६ भुरिक् साम्न्यनुष्टुप्; ४२ आसुरी बृहती; ४३ साम्नी बृहती; ४४ आर्ष्यनुष्टुप्; ४५ आर्षी बृहती ॥

तस्या आहननं कृत्या मेनिराशसनं वलग ऊबध्यम् ॥ ३९ ॥

तस्याः । आ-हननम् । कृत्या । मेनिः । आ-शसनम् । वलगः । ऊबध्यम् ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(तस्याः) उस [वेदवाणी] का (आहननम्) ताड़ना [वेद निन्दक के लिये] (कृत्या) हिंसा क्रिया, (आशसनम्) [उसको] पीड़ा देना (मेनिः) [उसके लिये] वज्र, और [ऊबध्यम्) [उसका] दुष्ट बन्धन (वलगः) [उसके लिये] दुख है ॥ ३९ ॥

भावार्थ—वेद निन्दक लोग अपने कुस्वभाव और कुव्यवहार के कारण दुःख भोगते हैं ॥ ३९ ॥

अस्वगता परिह्णुता ॥ ४० ॥ अस्वगता । परि-ह्नुता ॥ ४० ॥

अग्निः क्रव्याद् भूत्वा ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यं प्रविश्यात्ति ॥ ४१ ॥

अग्निः । क्रव्य-अत् । भूत्वा । ब्रह्म-गवी । ब्रह्म-ज्यम् । प्र-विश्य । अत्ति ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(परिह्णुता) चुरा ली गयी [वेदवाणी] (अस्वगता) [वेद निरोधक के लिये] निर्धनता रूप है ॥ ४० ॥ (ब्रह्मगवी) वेदवाणी (क्रव्यात्)

३९—(तस्याः) ब्रह्मगव्याः (आहननम्) समन्तात्ताडनम् (कृत्या) म० १२ । हिंसाक्रिया (मेनिः) वज्रः (आशसनम्) शसु हिंसायाम्—ल्युट् । सर्वथा हिंसनम् (वलगः) अ० ५ । ३१ । ४ । मुदिग्रोर्गग्गौ । उ० १ ।१२८ । वल वधे—गप्रत्ययः, अकारागमः । वधः (ऊबध्यम्) अ० ९ । ४ । १६ । दुर् + वध संयमने = बन्धने—यत्, दुर् इत्यस्य स्थाने ऊत्वम् । दुर्बन्धनम् ॥

४०, ४१—(अस्वगता) स्वं धनम् । अस्व +गम—ड, भावे तल्, टाप् । अस्वं निर्धनत्वं गच्छतीति अस्वगस्तस्यभावः । निर्धनता (परिह्णुता) ह्नुङ्

मांसभक्षक [मृतकदाहक] (अग्निः) अग्नि [समान] (भूत्वा) होकर (ब्रह्मज्यम्) ब्रह्मचारियों के हानिकारक में (प्रविश्य) प्रवेश करके (अत्ति) खा लेती है ॥ ४१ ॥

भावार्थ—जैसे चिता की प्रज्वलित अग्नि प्रवेश करके मृतक शरीर को भस्म कर देती है, वैसेही वेदविरोधी अपने दुष्ट गुणों के कारण निर्धनी होकर अपने आप धूलि में मिल जाता है ॥ ४०, ४१ ॥

सर्वास्याङ्गा पर्वा मूलानि वृश्चति ॥ ४२ ॥

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वा । मूलानि । वृश्चति ॥ ४२ ॥

छिनत्त्यस्य पितृबन्धु परा भावयति मातृबन्धु ॥ ४३ ॥

छिनत्ति । अस्य । पितृ-बन्धु । परा । भावयति । मातृ-बन्धु ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—वह [चुरा ली गयी वेदवाणी—म० ४०] (अस्य) इस [वेदनिन्दक के] (सर्वा) सब (अङ्गा) अङ्गों को; (पर्वा) जोड़ों को और (मूलानि) जड़ों को (वृश्चति) काट देती है ॥ ४२ ॥ वह (अस्य) इसके (पितृबन्धु) पैतृक सम्बन्ध को (छिनत्ति) काट देती है और [इसके] (मातृबन्धु) मातृक सम्बन्ध को (पराभावयति) विध्वंस कर देती है ॥ ४३ ॥

भावार्थ—वेद निन्दक के सब भीतरी और बाहिरी उपयोगी व्यवहार नष्ट हो जाते हैं और वैदिक मर्यादा भङ्ग होने से सब सम्बन्धी लोग उस के बिगड़ बैठते हैं ॥ ४२, ४३ ॥

विवाहां ज्ञातीन्त्सर्वानपि क्षापयति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य क्षत्रियेणापुनर्दीयमाना ॥ ४४ ॥

अपनयने = चौर्ये—क्त । चोरिता (अग्निः) प्रत्यक्षः पावकः (क्रव्यात्) मांसभक्षकः । शवदाहकः (भूत्वा) ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (ब्रह्मज्यम्) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरम् (प्रविश्य) (अत्ति) खादति ॥

४२, ४३—(सर्वा) सर्वाणि (अस्य) ब्रह्मज्यस्य (अङ्गा) अङ्गानि (पर्वा) पर्वाणि । ग्रन्थीन् (मूलानि) (वृश्चति) (छिनत्ति) (अस्य) ब्रह्मज्यस्य (पितृबन्धु) पैतृकसम्बन्धनम् (पराभावयति) पराजयति (मातृबन्धु) मातृकसम्बन्धनम् ॥

वि-वाहान् । ज्ञातीन् । सर्वान् । अपि । क्षापयति । ब्रह्म-गवी । ब्रह्मज्यस्य । क्षत्रियेण । अपुनः-दीयमाना ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—(क्षत्रियेण) क्षत्रिय करके (अपुनर्दीयमाना) फिर नहीं दी गयी (ब्रह्मगवी) वेदवाणी (ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्मचारियों के हानिकारक के (सर्वान्) सब (विवाहान्) विवाहों और (ज्ञातीन्) भाई बन्धुओं को (अपि) भी (क्षापयति) नाश करती है ॥ ४४ ॥

भावार्थ—जो पुरुष वेदविद्या को रोककर विद्वानों की हानि करता है, वह गृहाश्रम से गिरकर अपने भाई बन्धुओं को भी नष्ट कर देता है ॥ ४४ ॥

अवास्तुमेनमस्वगमप्रजसं करोत्यपरापरणो भवति क्षीयते ॥४५॥

अवास्तुम् । एनम् । अस्वगम् । अप्रजसम् । करोति । अपरा-परणः । भवति । क्षीयते ॥ ४५ ॥

य एवं विदुषो ब्राह्मणस्य क्षत्रियो गामादत्ते ॥ ४६ ॥

यः । एवम् । विदुषः । ब्राह्मणस्य । क्षत्रियः । गाम् । आ-दत्ते ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—वह [वेदवाणी] (एनम्) उस [क्षत्रिय] को (अवास्तुम्) बिना घर का, (अस्वगम्) निर्धनी और (अप्रजसम्) निर्वंशी (करोति) करती है, वह [मनुष्य] (अपरापरणः) प्राचीन और अर्वाचीन बिना [पुराने और नवे पुरुष बिना] (भवति) हो जाता है, और (क्षीयते) नाश को प्राप्त

४४—(विवाहान्) विवाहसंस्कारान् (ज्ञातीन्) बान्धवान् (सर्वान्) (अपि) एव (क्षापयति) क्षै क्षये—णिच् । नाशयति (ब्रह्मगवी) म० ५ । वेदवाणी (ब्रह्मज्यस्य) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरस्य (क्षत्रियेण) राजन्येन (अपुनर्दीयमाना) न पुनर्दीयमाना ॥

४५, ४६,—(अवास्तुम्) अगृहम् (एनम्) क्षत्रियम् (अस्वगम्) म० ४० । निर्धनम् (अप्रजसम्) अ० ६ । २ । ३ । अप्रजा—असिच् । असन्तानम् (करोति) (अपरापरणः) नञ्+पर+अपर—नः । लोमादिपामादि० । पा० ५ । २ । १०० । इति बाहुलकाद् नप्रत्ययो मत्वर्थे । परं चापरं च द्वयोः समाहारः

होता है ॥ ४५ ॥ (यः क्षत्रियः) जो क्षत्रिय (एवम्) ऐसे (विदुषः) जानकार (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मचारी की [हितकारिणी] (गाम्) वेदवाणी को (आदत्ते) छीन लेता है ॥ ४६ ॥

भावार्थ—जो राजा विद्वान् ब्रह्मचारियों को सताकर वेदविद्या को रोकता है, वह अज्ञान बढ़ने से अपना सर्वस्व और वंश नाश करके आप भी नष्ट हो जाता है ॥ ४५, ४६ ॥

(अपरापरणः) के (अपरा-परणः) के पद पाठ के स्थान पर (अ+पर +अपर—नः] मानकर हम ने अर्थ किया है ॥

पर्यायः ६ ॥

४७—६१ ॥ ४७, ४६, ५१—५३, ५७, ५८, ६१ प्राजापत्यानुष्टुप्; ४८ आर्ष्यनुष्टुप्; ५० साम्नी बृहती; ५४, ५५ प्राजापत्योष्णिक् ; ५६, ५६ आसुरी गायत्री; ६० आर्षी गायत्री ॥

क्षिप्रं वै तस्याहनने गृध्राः कुर्वत ऐलबम् ॥ ४७ ॥

क्षिप्रम् । वै । तस्य । आ-हनने । गृध्राः । कुर्वते । ऐलबम् ॥४७॥

भाषार्थ—(क्षिप्रम्) शीघ्र (वै) निश्चय करके (तस्य) उस [वेद निन्दक] के (आहनने) मार डालने पर (गृध्राः) गिद्ध आदि (ऐलबम्) कलकल शब्द (कुर्वते) करते हैं ॥ ४७ ॥

भावार्थ—वेद निन्दक पुरुष ऐसे बे ठिकाने संग्राम आदि में मारे जाते हैं कि उनकी लोथों को गिद्ध आदि चींथ चींथ कर खाते हैं ॥ ४७ ॥

क्षिप्रं वै तस्यादहनं परि नृत्यन्ति केशिनीराघ्नानाः पाणिनोरसि कुर्वाणाः पापमैलबम् ॥ ४८ ॥

परापरम्, न तद्यस्यास्तीति अपरापरणः । प्राचीनार्वाचीनपुरुषरहितः (भवति) (क्षीयते) क्षियति । नश्यति (यः) (एवम्) अनेन प्रकारेण (विदुषः) जानतः (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मचारिणः (क्षत्रियः) (गाम्) वेदवाणीम् (आदत्ते) गृह्णाति ॥

४७—(क्षिप्रम्) शीघ्रम् (वै) एव (तस्य) ब्रह्मज्यस्य (आहनने) मारणे (गृध्राः) मांसभक्षकाः पक्षिविशेषाः (कुर्वते) (ऐलबम्) अ० ११ । २ । ३० । इल स्वप्नक्षेपणयोः—घञ् । आङ्+एल+वण शब्दे—ड । आक्षेपध्वनिम् ॥

०तस्य । आ-दहनम् । परि । नृत्यन्ति । केशिनीः ॥
आ-घ्नानाः । पाणिना । उरसि । कुर्वाणाः । पापम् । ऐलबम् ॥४८॥

भाषार्थ—(क्षिप्रम्) शीघ्र (वै) निश्चय करके (तस्य) उस [वेद निन्दक] के (आदहनं परि) दाह स्थान के आस पास (केशिनीः) लम्बे केशों वाली स्त्रियां (पाणिना) हाथ से (उरसि) छाती (आघ्नानाः) पीटती हुयीं और (पापम्) अशुभ (ऐलबम्) विलाप ध्वनि (कुर्वाणाः) करती हुयीं (नृत्यन्ति) डोलती हैं ॥ ४८ ॥

भावार्थ—जब वेदनिन्दक पुरुष खोटे कर्मों के कारण क्लेश के साथ मृत्यु पाता है, तब स्त्री आदि उसके सब कुटुम्बी क्लेश में पड़ते हैं ॥ ४८ ॥

क्षिप्रं वै तस्य वास्तुषु वृकाः कुर्वत ऐलबम् ॥ ४९ ॥
०तस्य । वास्तुषु । वृकाः । कुर्वते । ऐलबम् ॥ ४९ ॥

भाषार्थ—(क्षिप्रम्) शीघ्र (वै) निश्चय करके (तस्य) उस [वेद निन्दक] के (वास्तुषु) घरों में (वृकाः) भेड़िये आदि (ऐलबम्) कलकल शब्द (कुर्वते) करते हैं ॥ ४९ ॥

भावार्थ—कुकर्म के कारण वेद विरोधियों की वस्तियां ऊजड़ हो जाती हैं और वहां जंगली जन्तु बसने लगते हैं ॥ ४९ ॥

क्षिप्रं वै तस्य पृच्छन्ति यत् तदासी३दिदं नु ता३दिति ॥ ५० ॥
क्षिप्रम् । वै । तस्य । पृच्छन्ति । यत् । तत् । आसी३त् । इदम् । नु । ता३त् । इति ॥ ५० ॥

४८—(क्षिप्रम्) (वै) एव (तस्य) वेदनिन्दकस्य (आदहनम्) भस्मीकरणस्थानम् (परि) प्रति (नृत्यन्ति) इतस्ततो विचरन्ति (केशिनीः) दीर्घकेशवत्यः (आघ्नानाः) हन हिंसागत्योः—चानश् । ताडयन्त्यः (पाणिना) हस्तेन (उरसि) वक्षसि (कुर्वाणाः) कुर्वत्यः (पापम्) (अशुभम्) (ऐलबम्) म० ४७ । विलापध्वनिम् ॥

४९—(वास्तुषु) निवासेषु (वृकाः) हिंस्राः पशवः (ऐलबम्) म० ४७ । आक्रोशम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४७ ॥

भाषार्थ—(क्षिप्रम्) शीघ्र (वै) निश्चय करके (तस्य) उस [वेद निन्दक] के विषय में (पृच्छन्ति) लोग पूछते हैं—"(नु) क्या (इदम्) यह [स्थान] (ताश्त् इति) वही है, (यत्) जो (तत्) वह (आसीश्त्) [पहिले] था" ॥ ५० ॥

भावार्थ—जब वेदनिन्दक क्षणिक वृद्धि पाकर खोटे कर्मों से नष्ट हो जाता है, जिज्ञासु लोग उसका कारण खोजकर सत्य धर्म में दृढ़ होते हैं ॥५० ॥

छिन्ध्या च्छिन्धि प्र च्छिन्ध्यपि क्षापय क्षापय ॥ ५१ ॥

छिन्धि । आ । छिन्धि । प्र । छिन्धि । अपि । क्षापय । क्षापय ॥ ५१ ॥

आददानमाङ्गिरसि ब्रह्मज्यमुप दासय ॥ ५२ ॥

आ-ददानम् । आङ्गिरसि । ब्रह्म-ज्यम् । उप । दासय ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—(छिन्धि) तू काट, (आ च्छिन्धि) काटे जा, (प्र च्छिन्धि) काट डाल, (क्षापय) नाश कर, (अपि क्षापय) विनाश कर ॥ ५१ ॥ (आङ्गिरसि) हे अङ्गिरा [परमज्ञानी परमेश्वर] से उपदेश की गयी [वेदवाणी !] (आददानम्) [तुझे] छीनने वाले (ब्रह्मज्यम्) ब्रह्मचारियों के हानिकारक पर (उप दासय) चढ़ाई कर ॥ ५२ ॥

भावार्थ—जो जितेन्द्रिय वेदज्ञानी पुरुष निरन्तर प्रयत्न करते रहते हैं, वे वेदविरुद्ध दोषों और शत्रुओं को नाश कर सकते हैं ॥ ५१, ५२ ॥

५०—(क्षिप्रम्) (वै) (तस्य) (पृच्छन्ति) जिज्ञासन्ते (यत्) स्थानम् (तत्) (आसीश्त्) प्लुतरूपम् । भूतकाले वर्तमानमभवत् (इदम्) प्रत्यक्षम् (नु) प्रश्ने (ताश्त्) प्लुतरूपम् । तदेव (इति) वाक्यसमाप्तौ ॥

५१, ५२—(छिन्धि) भिन्धि (आ) समन्तात् (छिन्धि) (प्र) प्रकर्षेण (छिन्धि) (अपि) एव (क्षापय) म० ४४ । नाशय (क्षापय) । (आददानम्) त्वां हरन्तम् (आङ्गिरसि) अ० ८ । ५ । ९ । तेन प्रोक्तम् । पा० ४ । ३ । १०१ । अङ्गिरस्-अण्, ङीप् । हे अङ्गिरसा महाविदुषा परमेश्वरेणोपदिष्टे (ब्रह्मज्यम्) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरम् (उप दासय) आक्रमेण गृहाण ॥

वैश्वदेवी ह्यु१च्यसे कृत्या कूल्बजमावृता ॥ ५३ ॥

वैश्व-देवी। हि। उच्यसे। कृत्या। कूल्बजम्। आ-वृता ॥५३॥

भाषार्थ—(हि) क्योंकि (वैश्वदेवी) सब विद्वानों की हित करने वाली तू [वेदनिन्दक के लिये] (कृत्या) हिंसा रूप और (कूल्बजम्) भूमि पर दाह उपजाने वाली वस्तु रूप (उच्यसे) कही जाती है [जब कि तू] (आवृता) रोक दी गयी हो ॥ ५३ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् वेदवाणी का सहारा लेते हैं, वे पाखण्डी उपद्रवियों के नाश करने में समर्थ होते हैं ॥ ५३ ॥

इस मन्त्र का मिलान ऊपर मन्त्र १२ से करो ॥

ओषन्ती समोषन्ती ब्रह्मणो वज्रः ॥ ५४ ॥

ओषन्ती। सम्-ओषन्ती। ब्रह्मणः। वज्रः ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—(ओषन्ती) जलाती हुयी, (समोषन्ती) भस्म कर देती हुयी, तू [वेदनिन्दक के लिये] (ब्रह्मणः) ब्रह्म [परमेश्वर] का (वज्रः) वज्र रूप है ॥ ५४ ॥

भावार्थ—वेदानुयायी सत्यवीर पुरुष नास्तिकों का नाश करें ॥ ५४ ॥

क्षुरपविर्मृत्युर्भूत्वा वि धाव त्वम् ॥ ५५ ॥

क्षुर-पविः। मृत्युः। भूत्वा। वि। धाव। त्वम् ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—[हे वेदवाणी!] (त्वम्) तू [वेद निन्दक के लिये] (क्षुरपविः) छुरा [कटार आदि] की धार [समान], (मृत्युः) मृत्युरूप (भूत्वा) होकर (वि) इधर उधर (धाव) दौड़ ॥ ५५ ॥

५३—(वैश्वदेवी) विश्वदेव-अण्, ङीप्। सर्वविदुषां हितकरी (हि) यस्मात् कारणात् (उच्यसे) कथ्यसे। शेषं गतम्—म० १२ ॥

५४—(ओषन्ती) उष दाहे—शतृ। दहन्ती (समोषन्ती) सम्यग्भस्मीकुर्वती (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य (वज्रः) शस्त्रं यथा ॥

५५—(क्षुरपविः) म० २० । शस्त्रधारा यथा (मृत्युः) (भूत्वा) (वि) विविधम् (धाव) शीघ्रं गच्छ (त्वम्) ॥

भावार्थ—सत्य वैदिक धर्म के स्थापन में विद्वानों को सदा पूरा प्रयत्न करना चाहिये ॥ ५५ ॥

आ दत्से जिनतां वर्च इष्टं पूर्तं चाशिषः ॥ ५६ ॥

आ । दत्से । जिनताम् । वर्चः । इष्टम् । पूर्तम् । च । आ-शिषः ५६

भाषार्थ—[हे वेदवाणी !] (जिनताम्) हानिकारकों का (वर्चः) तेज, (इष्टम्) यज्ञ [अग्नि होत्र, वेदाध्ययन, अतिथिसत्कार आदि], (पूर्तम्) पूर्णता [सर्वोपकारी कर्म कूप, तड़ाग, आराम, वाटिका आदि] (च) और (आशिषः) इच्छाओं को (आ दत्से) तू हर लेती है ॥ ५६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य वैदिक रीति से विरुद्ध चलकर अग्निहोत्र, वेदाध्ययन आदि छल से करना चाहता है, उससे उसकी इष्टसिद्धि नहीं होती ॥५६॥

आदाय जीतं जीताय लोके३ऽमुष्मिन् प्र यच्छसि ॥ ५७ ॥

आ-दाय । जीतम् । जीताय । लोके । अमुष्मिन् । प्र । य-च्छसि ॥ ५७ ॥

भाषार्थ—[हे वेदवाणी !] (जीतम्) हानिकारक पुरुष को (आदाय) लेकर (जीताय) हानि किये गये पुरुष के वश में (अमुष्मिन् लोके) उस लोक में [आगामी समय वा जन्म में] (प्र यच्छसि) तू देती है ॥ ५७ ॥

भावार्थ—जो कोई वेदविरोधी वेदानुयायी को क्लेश देता है, वह परमेश्वर नियम से इस जन्म वा पर जन्म में उस सत्पुरुष के अधीन होता है, अर्थात् सत्य धर्म का सदा विजय होता है ॥ ५७ ॥

५६—(आ दत्से) हरसि (जिनताम्) ज्या वयोहानौ-शतृ । हानिकारकाणाम् (वर्चः) तेजः (इष्टम्) म० १० । अग्निहोत्रवेदाध्ययनातिथ्यादि कर्म (पूर्तम्) म० १० । पूर्णताम् । सर्वोपकारिकूपतडागारामवाटिकादिकर्म (च) (आशिषः) आङः शासु इच्छायाम्–क्विप् । क्विप्प्रत्यये तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् । वा० । पा० ६ । ४ । ३४ । इति इत्वम् । हितप्रार्थनाः ॥

५७—(आदाय) गृहीत्वा (जीतम्) ज्या वयोहानौ कर्तरि—क्त, तकारस्य नत्वाभावः । हानिकर्तारम् (जीताय) कर्मणि—क्त । हानिं गताय पुरुषाय (लोके) संसारे जन्मनि वा (अमुष्मिन्) परस्मिन् (प्र यच्छसि) ददासि ॥

अघ्न्ये पदवीर्भव ब्राह्मणस्याभिशस्त्या ॥ ५८ ॥

अघ्न्ये । पद-वीः । भव । ब्राह्मणस्य । अभि-शस्त्या ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—(अघ्न्ये) हे अवध्य ! [न मारने योग्य, प्रबल वेदवाणी] (अभिशस्त्या) सब ओर स्तुति के साथ (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मचारी की (पदवीः) प्रतिष्ठा (भव) हो ॥ ५८ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को चाहिये कि जितेन्द्रिय ब्रह्मचारी होकर बलवती वेदवाणी को प्राप्त करके संसार में प्रतिष्ठित होवें ॥ ५८ ॥

मेनिः शरव्या भवाघादघविषा भव ॥ ५९ ॥

मेनिः । शरव्या । भव । अघात् । अघ-विषा । भव ॥ ५९ ॥

भाषार्थ—[हे वेदवाणी !] तू [वेदनिन्दक के लिये] (मेनिः) वज्र, (शरव्या) बाणविद्या में चतुर सेना (भव) हो और (अघात्) [उसके] पाप के कारण से (अघविषा) महाघोर विषैली (भव) हो ॥ ५९ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अज्ञानी होकर वेदविरुद्ध कुकर्म करे, उसको विद्वान् लोग पूरा दण्ड देवें ॥ ५९ ॥

अघ्न्ये प्र शिरो जहि ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ६०

अघ्न्ये । प्र । शिरः । जहि । ब्रह्म-ज्यस्य । कृत-आगसः । देव-पीयोः । अराधसः ॥ ६० ॥

भाषार्थ—(अघ्न्ये) हे अवध्य ! [न मारने योग्य, प्रबल वेद वाणी]

५८—(अघ्न्ये) अ० ३ । ३० । १ । नञ्+हन हिंसागत्योः—यक् । हे अहन्तव्ये प्रबले (पदवीः) पद+वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु—क्विप् । प्रतिष्ठा (भव) (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मचारिणः (अभिशस्त्या) अभि+शंसु हिंसायां स्तुतौ कथने च—क्तिन् । सर्वतः स्तुत्या सह ॥

५९—(मेनिः) म० १६ । वज्रः (शरव्या) म० २५ । शरौ बाणविद्यायां कुशला सेना (भव) (अघविषा) म० १२ । अतिशयेन विषमयी (भव) ॥

६०—(अघ्न्ये) म० ५८ (प्र जहि) विनाशय (शिरः) मस्तकम्

(ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्मचारियों के हानिकारक, (कृतागसः) अपराध करने वाले, (देवपीयोः) विद्वानों के सताने वाले, (अराधसः) अदानशील पुरुष के (शिरः) शिर को (प्र जहि) तोड़ डाल ॥ ६० ॥

भावार्थ—जो मनुष्य बलवती वेदवाणी के विरुद्ध आचरण करे, उसको यथावत् दण्ड मिले ॥ ६० ॥

त्वया प्रमूर्णं मृदितम॒ग्निर्दहतु दुश्चित॑म् ॥ ६१ ॥ (२८)

त्वया॑ । प्र-मू॒र्णम् । मृ॒दितम् । अ॒ग्निः । द॒हतु । दुः-चि-त॑म् ॥ ६१ ॥ (२८)

भाषार्थ—[हे वेदवाणी !] (त्वया) तुझ करके (प्रमूर्णम्) बांध लिये गये, (मृदितम्) कुचले गये (दुश्चितम्) अनिष्ट चिन्तक को (अग्निः) आग (दहतु) जला डाले ॥ ६१ ॥

भावार्थ—वेद विरोधी दुराचारी पुरुष को न्याय व्यवस्था से जला कर भस्म कर डाले ॥ ६१ ॥

पर्यायः ७ ॥

६२—७३ ॥ ६२—६४, ६६, ६८—७० प्रजापत्यानुष्टुप्; ६५ आर्षी गायत्री; ६७ प्राजापात्यागायत्री; ७१ आसुरी पङ्क्तिः; ७२ प्राजापत्यात्रिष्टुप्; ७३ आसुर्युष्णिक् ॥

वृश्च प्र वृ॑श्च॒ सं वृ॑श्च॒ दह॒ प्र द॑ह॒ सं द॑ह ॥ ६२ ॥

वृश्च । प्र । वृश्च । सम् । वृश्च । दह । प्र । दह । सम् । दह ॥ ६२ ॥

(ब्रह्मज्यस्य) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकरस्य (कृतागसः) कृतापराधस्य (देवपीयोः) म० १५ । विदुषां हिंसकस्य (अराधसः) अ० ५ । ११ । ७ । नास्ति राधो धनं यस्मात् तस्य । अदानशीलस्य ॥

६१—(त्वया) वेदवाण्या (प्रमूर्णम्) मुर्वी बन्धने—क्त । प्रकर्षेण बद्धम् (मृदितम्) मृद क्षोदे—क्त । चूर्णितम् (अग्निः) प्रत्यक्षः (दहतु) (दुश्चितम्) चिती संज्ञाने—क्विप् । अनिष्टचिन्तकम् ॥

भाषार्थ—[वेदवाणी !] तू [वेद निन्दक को] (वृश्च) काट डाल, (प्र वृश्च) चीर डाल, (सं वृश्च) फाड़ डाल, (दह) जला दे, (प्र दह) फूंक दे, (सं दह) भस्म कर दे ॥६२॥

भावार्थ—धर्मात्मा लोग अधर्मियों के नाश करने में सदा उद्यत रहें ॥ ६२ ॥

ब्रह्मज्यं देव्यघ्न्य आ मूलादनुसंदह ॥ ६३ ॥

ब्रह्म-ज्यम् । देवि । अघ्न्ये । आ । मूलात् । अनु-संदह ६३

यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः ॥ ६४ ॥

यथा । अयात् । यम-सदनात् । पाप-लोकान् । परा-वतः ॥६४॥

भाषार्थ—(देवि) हे देवी ! [उत्तम गुणवाली] (अघ्न्ये) हे अवध्य ! [न मारने योग्य, प्रबल वेदवाणी] (ब्रह्मज्यम्) ब्रह्मचारियों के हानिकारक को (आ मूलात्) जड़ से (अनुसंदह) जलाये जा ॥ ६३ ॥ (यथा) जिस से वह (यमसदनात्) न्यायगृह से (परावतः) दूर देश वाले (पापलोकान्) पापियों के लोकों [कारागार आदि स्थानों] को (अयात्) चला जावे ॥ ६४ ॥

भावार्थ—राजा को उचित है कि वेद व्यवस्था के अनुसार अधर्मी वेद विरोधियों को दूर कारागार में रक्खे ॥ ६३, ६४ ॥

एवा त्वं देव्यघ्न्ये ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ॥६५॥

एव । त्वम् । देवि । अघ्न्ये । ब्रह्म-ज्यस्य । कृत-आगसः । देव-पीयोः । अराधसः ॥ ६५ ॥

६२—(वृश्च) छिन्धि (प्र) प्रकर्षेण (वृश्च) (सम्) सम्यक् (वृश्च) (दह) भस्मीकुरु (प्र) (दह) (सम्) (दह) ॥

६३, ६४—(ब्रह्मज्यम्) म० १५ । ब्रह्मचारिणां हानिकारकम् (देवि) हे दिव्यगुणवति (अघ्न्ये) हे अहन्तव्ये (आ मूलात्) मूलमभिव्याप्य (अनुसंदह) निरन्तरं भस्मीकुरु (यथा) येन प्रकारेण (अयात्) अय गतौ—लेट् । गच्छेत् (यमसदनात्) सांहितिको दीर्घः । राज्ञो न्यायगृहात् (पापलोकान्) पापिनां देशान् । कारागाराणि (परावतः) अ० ३ । ४ । ५ । दूरगतान् ॥

वज्रेण शतपर्वणा तीक्ष्णेन क्षुरभृष्टिना ॥ ६६ ॥

वज्रेण । शत-पर्वणा । तीक्ष्णेन । क्षुर-भृष्टिना ॥ ६६ ॥

प्र स्कन्धान् प्र शिरो जहि ॥ ६७ ॥

प्र । स्कन्धान् । प्र । शिरः । जहि ॥ ६७ ॥

भाषार्थ—(देवि) हे देवी ! [उत्तम गुणवाली], (अघ्न्ये) हे अवध्य ! [न मारने योग्य, प्रबल वेदवाणी] (त्वम्) तू (एव) इसी प्रकार (ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्मचारियों के हानिकारक, (कृतागसः) अपराध करने वाले, (देवपीयोः) विद्वानों के सताने वाले, (अराधसः) अदानशील पुरुष के ॥६५॥ (शतपर्वणा) सैकड़ों जोड़ वाले, (तीक्ष्णेन) तीक्ष्ण, (क्षुरभृष्टिना) छुरे कीसी धार वाले (वज्रेण) वज्र से ॥ ६६ ॥, (स्कन्धान्) कन्धों और (शिरः) शिर को (प्र प्र जहि) तोड़ तोड़ दे ॥ ६७ ॥

भावार्थ—वेदानुयायी धर्मात्मा राजा वेदविरोधी दुष्टाचारियों को प्रचण्ड दण्ड देवे ॥ ६५–६७ ॥

मन्त्र ६५ का मिलान मन्त्र ६० से करो ॥

लोमान्यस्य सं छिन्धि त्वचमस्य वि वेष्टय ॥ ६८ ॥

लोमानि । अस्य । सम् । छिन्धि । त्वचम् । अस्य । वि । वेष्टय ॥ ६८ ॥

मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य सं वृह ॥ ६९ ॥

मांसानि । अस्य । शातय । स्नावानि । अस्य । सम् । वृह ॥६९॥

अस्थीन्यस्य पीडय मज्जानमस्य निर्जहि ॥ ७० ॥

अस्थीनि । अस्य । पीडय । मज्जानम् । अस्य । निः । जहि ७०

६५,—६७—(एव) अनेन प्रकारेण (त्वम्) (देवि) म० ६३ (अघ्न्ये) म० ६३ । अन्यद् गतम्—म० ६० । (वज्रेण) (शतपर्वणा) बहुग्रन्थिना (तीक्ष्णेन) तीव्रेण (क्षुरभृष्टिना) भ्रस्ज पाके, यद्वा भृशु अधः पतने-क्तिन् । क्षुरवत्तीक्ष्णधारेण (प्र प्र) अतिशयेन (स्कन्धान्) शरीरावयवविशेषान् (शिरः) मस्तकं (जहि) नाशय ॥

सर्वास्याङ्गा पर्वाणि वि श्रथय ॥ ७१ ॥

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वाणि । वि । श्रथय ॥ ७१ ॥

भाषार्थ—(अस्य) उस [वेदविरोधी] के (लोमानि) लोमों को (सं छिन्धि) काट डाल, (अस्य) उसकी (त्वचम्) खाल (वि वेष्टय) उतार ले ॥६८॥ (अस्य) उसके (मांसानि) मांस के टुकड़ों को (शातय) बोटी बोटी कर दे, (अस्य) उसके (स्नावानि) नसों को (सं वृह) ऐंठ दे ॥ ६९ ॥ (अस्य) उसकी (अस्थीनि) हड्डियां (पीडय) मिसल डाल, (अस्य) उसकी (मज्जानम्) मींग (निर्जहि) निकाल दे ॥ ७० ॥ (अस्य) उसके (सर्वा) सब (अङ्गा) अङ्गों और (पर्वाणि) जोड़ों को (वि श्रथय) ढीला कर दे ॥ ७१ ॥

भावार्थ—नीति निपुण धर्मज्ञ राजा वेद मार्ग पर चलकर वेदविमुख अत्याचारी लोगों को विविध प्रकार दण्ड देकर पीड़ा देवे ॥ ६८—७१ ॥

अग्निरेनं क्रव्यात् पृथिव्या नुदतामुदोषतु वायुरन्तरिक्षा-न्महतो वरिम्णः ॥ ७२ ॥

अग्निः । एनम् । क्रव्य-अत् । पृथिव्याः । नुदताम् । उत् । ओषतु । वायुः । अन्तरिक्षात् । महतः । वरिम्णः ॥ ७२ ॥

सूर्य एनं दिवः प्र णुदतां न्योषतु ॥ ७३ ॥

सूर्यः । एनम् । दिवः । प्र । नुदताम् । नि । ओषतु ॥ ७३ ॥

भाषार्थ—(क्रव्यात्) मांसभक्षक [शवदाहक] (अग्निः) अग्नि

६८—७१—(लोमानि (अस्य) ब्रह्मज्यस्य (सम्) सम्यक् (छिन्धि) भिन्धि (त्वचम्) चर्म (अस्य) (वि) वियुज्य (वेष्टय) आच्छादय (मांसानि) मांसखण्डानि (अस्य) (शातय) शद्लृ शातने-णिच् । शदेरगतौ तः । पा० ७ । ३ । ४२ । इस्य तकारो णौ परतः । खण्डय (स्नावानि) इण्शीभ्यां वन् । उ० १ । १५२ । ष्णा शौचे—वन् । वायुवाहिनाडिभेदान् (अस्य) (सं वृह) विनाशय (अस्थीनि) (अस्य) (पीडय) मर्दय (मज्जानम्) शरीरस्थधातु-विशेषम् (अस्य) (निर्जहि) निर्गमय्य नाशय (सर्वा) सर्वाणि (अस्य) (अङ्गा) अङ्गानि (पर्वाणि) ग्रन्थीन् (वि) वियुज्य (श्रथय) शिथिलानि कुरु ॥

७२, ७३—(अग्निः) प्रत्यक्षः (एनम्) वेदविरोधिनम् । ब्रह्मज्यम्

(एनम्) इस [वेदनिन्दक] को (पृथिव्याः) पृथिवी से (नुदताम्) निकाल देवे, और (उत् ओषतु) जला डाले, (वायुः) वायु (महतः) बड़े (वरिम्णः) विस्तार, (अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष से [वैसा ही करे] ॥ ७२ ॥ (सूर्यः) सूर्य (एनम्) इसको (दिवः) प्रकाश से (प्र णुदताम्) ढकेल देवे और (नि ओषतु) गिराकर जला देवे ॥ ७३ ॥

भावार्थ—दुरात्मा वेदविरोधी पुरुष मूर्खता के कारण सब स्थानों में सब प्रकार से कष्ट में डाला जाता है ॥ ७२, ७३ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति द्वादशं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज प्रथितमहागुणमहिम श्रीसयाजीराव गायकवाड़ाधिष्ठित बड़ोदे पुरीगतश्रावणमासपरीक्षायाम् ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्रीपण्डित

क्षेमकरणदासत्रिवेदिना

कृते अथर्ववेदभाष्ये द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे चैत्रमासे शुक्लतृतीयायां तिथौ १९७५ [पञ्चसप्तत्युत्तर एकोनविंशतिशतके] विक्रमीये संवत्सरे धीर-वीर-चिरप्रतापि-महायशस्वि

श्रीराजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य

सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्—ज्येष्ठ शुक्ला २ संवत् १९७५ ता० १० जून १९१८ ॥

(क्रव्यात्) मांसभक्षकः । शवदाहकः (पृथिव्याः) पृथिवीलोकात् (नुदताम्) प्रेरयतु (उदोषतु) सर्वथा दहतु (वायुः) (अन्तरिक्षात्) मध्यलोकात् (महतः) विशालात् (वरिम्णः) विस्तारात् (सूर्यः) (एनम्) दुष्कारिणम् (दिवः) प्रकाशात् (प्रणुदताम्) प्रक्षिपतु (न्योषतु) नीचैर्दहतु ॥

अथर्ववेदभाष्य सम्मतियां ॥

श्रीमती आर्य प्रतिनिधिसभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-७३ की प्रति।

ला० दीवान चन्द प्रतिनिधि आर्य समाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० क्षेमकरणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे, उपस्थित हुआ। निश्चय हुआ कि २५) मासिक की साहायता एक वर्ष के लिये दी जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें॥

श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता०. ४ जून १८९६ई० के निश्चय संख्या १३ (अ) और (ब) की लिपि।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावें कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें तथा अन्यों को बनावें।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० क्षेमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते रहें। इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या ५८७६ ग्राम २० जुलाई १८१६ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते !

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का भाष्य कर रहे हैं। आपने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य का करने का प्रयत्न किया है। भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके हैं। आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्वपूर्ण कार्य हो रहा है। त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारों ने खूब प्रशंसा की है। परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्यों को पढ़ने की ओर लोगों की बहुत कम रुचि है। जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे हैं। भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं। लागत तक वसूल नहीं होती। वेदों का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्त्तव्य है। अतएव सविनय निवेदन है कि वैदिक धर्ममात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य में साहाय्य प्रदान करें। स्वयम् ग्राहक बनें और दूसरों को बनावें। ऐसा करने से भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे। आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ कर्त्तव्य समझेंगे। प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये। समाज के पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही जरूरी है। भाष्य के प्रत्येक कांड का मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये।

जल्दी से भाष्य मंगाइये। भवदीय—

नन्दलाल सिंह,

B.Sc., LL. B. उपमन्त्री ॥

चिट्ठी संख्या २७० तिथि १०—१२—१९१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला। इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद है। वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिखा सूत्रधारी को आभारी होना चाहिये। ईश्वर आपको उत्तरोत्तर उस महत्त्व पूर्ण कार्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप सदैव जारी रक्खें यही प्रार्थना है।

भवदीय

मदनमोहन सेठ

(एम० ए० एल० एल० बी०) मन्त्री सभा।

श्रीमान् पण्डित **तुलसीराम स्वामी**—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—१९१३।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्रीस्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत औरभाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया, जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय **नारायणप्रसादजी**—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४ जनवरी १९१३।

श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [प्रथम] कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनुसार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौन सा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रक्खे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ वह शुभ कार्य पूरा हो ..छपाई और काग़ज़ भी अच्छा है

श्रीयुत महाशय **मुन्शीराम** जी-जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार—पत्र संख्या ६४ तिथि २७-१०-१६६६।

अथर्ववेद भाष्य आप का दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूं आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१६६६।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत पं० **शिवशंकर शर्मा** काव्यतीर्थ-छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, वेदतत्त्वादि ग्रंथकर्त्ता वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि, सम्पादक आर्यमित्र—८ फ़रवरी १६१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है।..... आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहां से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पंडित **भीमसेन शर्मा इटावा**—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्ता वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व, इटावा, फ़रवरी १६१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में .....अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है। भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ़ है अतएव भाष्य भी आर्य सामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में, स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

श्रीमती पंडिता **शिवप्यारी देवी** जी, १३७ हकीम देवी प्रसाद जी अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१६१५॥

श्रीयुत पंडित जी नमस्ते,

महेवा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला, मैंने चारों कांड पढ़े पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम सभों पर अत्यंत कृपा की है आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवां कांड भी शीघ्र तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा।

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य ।)।। है कृपा कर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है।

श्रीयुत पण्डित **महावीर प्रसाद द्विवेदी**—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रम का फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है...बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूलमन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है...आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित **गणेश प्रसाद शर्मा**—संपादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वार्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू **कालिकाप्रसाद जी**—सिल्क मर्चेन्ट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-२-१३।

आप का भेजा अथर्ववेदभाष्य का वी० पी० मिला, मैं आपका भाष्य देखकर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ समाधि लगाकर पूर्ण करोगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपे मेरे पास भेज देना

श्रीयुत महाशय **रावत हरप्रसाद सिंहजी वर्मा** मु० एकड़ला पोस्ट किशुनपुर, ज़िला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है। आपने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डार के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय **पंडित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)**—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता, सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेटरियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

आप का अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

प्रकाश लाहौर १२ आषाढ़ संवत् १९७३ (२५ जून १९१६- लेखक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी)

हम पण्डित क्षेमकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते— स्वामी (दयानन्द) जी ने लिखा है-कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम धर्म है--इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तक प्रकाशित करने में पुरुपार्थ करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा रुद्राध्याय का भाषा में अर्थ प्रसिद्ध किया है-जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी हैं। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छपवा कर निःसन्देह बड़ा लाभ पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको टूटे आज पांच हज़ार वर्ष हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर लोगों के भीतर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी झगड़ों की बातों में लगाते हैं। हमारा विश्वास है कि जब तक पं० क्षेमकरणदास जी जैसे वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग अपना समय वेदों के खोज में न लगावेंगे तब तक आर्य समाज का कोई गौरव नहीं बढ़ सकता। अथर्ववेद के अर्थ खोजने में बड़ी कठिनता है। इसके ऊपर सायण भाष्य उपलब्ध नहीं होता, जो इस समय तक छपा हुआ है वह बड़ी अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त ऐसे हैं कि जिनके ऊपर अब तक कोई टीका नहीं हुई।............ इस समय जो पांच कांडों का भाष्य पंडित जी ने प्रकाशित किया है उसके लिखने का ढंग बड़ा अच्छा और सुगम है। प्रथम उन्होंने सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता दिये हैं—पश्चात् छन्द...विद्वानों का यही काम है कि वह जैसे जैसे साधन उनके पास हों वैसा वैसा सोचकर वेद मन्त्रों का अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे सैकड़ों प्रयत्न जब होंगे, तब सच्चे अर्थ खोज करना आगामी विद्वानों को सरल होगा। परन्तु इस समय बड़ी भारी कठिनाई यह है कि प्रकाशित पुस्तकों के लिये पर्याप्त संख्या में ग्राहक नहीं मिलते हैं और विद्वानों के पास सम्पत्ति का अभाव होने के कारण हानि के डर से पुस्तकों का प्रकाशित करना बन्द होता है। इसलिये सब आर्यों को परम उचित है कि पंडित क्षेमकरणदास जी जैसे विद्वान् पुरुपार्थी के ग्रन्थ मोल लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई धनाढ्य पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपने सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है लगा दी है..........त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से प्रवृत्त होकर—इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को उत्साहित करें किन्तु धनाढ्य आर्य पुरुषों का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

THE VIDYAL ...), Baroda State,
letter No. 624 da

...It has been ... adaptati... ...our book entitled
अथर्ववेद भाष्यम्. ... library and the
prize distrib... the address lable
" For Enco...ge...

RAI THAKUR LATTA RETIRED DISTRICT JUDGE, Dera Ismail Khan. Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya:—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have undertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914.

I very much admire your labour of lore and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support.

THE MAGISTRATE OF ALLAHABAD.
Letter No. 912 dated 21st May 1915.

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the 1st and 3rd Kandas of Atharva Veda Bhashya to this office for transmission to the India Office, London.

THE ARYA PATRIKA LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or commentary on the *Atharva Veda* which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature......The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *Bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works.....The Pandit appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work, and hope that Pandit Khem Karan Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves......Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest......

N.B.—The printing and paper are good, the price is moderate.